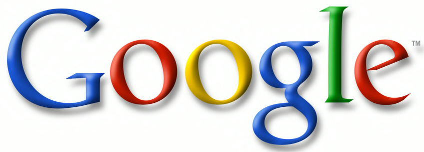
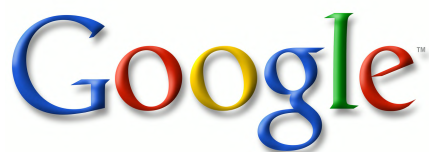

JØDERNES HISTORIE.

JØDERNES HISTORIE

FRA

BIBELENS AFSLUTNING TIL NUTIDEN,

KORT FREMSTILLET

AF

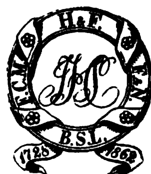
DR. **M. KAYSERLING.**

Oversat efter den tyske Originals sjette Udgave og forøget med et Tillæg om **Jødernes Forhold i det danske Monarki** af

M. A. LEVY.

MED ET FORORD AF

RABBINER **D. SIMONSEN.**

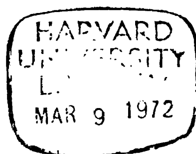

KJØBENHAVN.

FORLAGT AF I. H. SCHUBOTHES BOGHANDEL.

TRYKT HOS J. JØRGENSEN & CO. (M. A. HANNOVER)

1890.

Friedman

Forord.

Oversætteren af den foreliggende lille Bog har bedet mig om at ledsage den paa dens Vandring ud i den danske Læseverden med nogle anbefalende Ord. Jeg imødekommer allerede af den Grund gjerne hans Ønske, fordi jeg selv har henledet Oversætterens Opmærksomhed paa dette Værk. Der findes i den danske Litteratur intet lignende Arbejde, gjennem hvilket man med Lethed kan faae Kundskab om Jødernes Skjæbne indtil vore Dage. De ældre større Værker om Jødernes Historie af Bastholm og Holberg ere selvfølgelig aldeles forældede, idet ogsaa det nyeste af disse Værker ligger forud for det Opsving, den jødiske Historieskrivning har taget gjennem Jost, Rapoport, Zunz, Graetz o. A.

Men ogsaa i de større Lande, hvor navnlig Graetz's hidtil uovertrufne »Geschichte der Juden« allerede har affødt forskjellige derpaa baserede kortere Bearbejdelser af den jødiske Historie, er Kayserlings Bog vistnok den bedst anlagte. Den er ikke større, end at den ved højere Undervisning kan lægges til Grund som Ledetraad, og ikke saa schematisk og tør, at den skræmmer Nogen fra ved Hjemmelæsning at gjøre sig bekjendt med Indholdet, naar Interessen da er tilstede. Navne og Aarstal ere

medtagne i et passende Udvalg, og Forfatteren, som paa et specielt Omraade af Historien er Autoritet, har selvstændigt kunnet prøve Kilderne og har derfor ikke været bundet til slavisk at følge Jost's eller Graetz's Værker. Den oprindelige Forfatter Hechts Værk er ganske forsvundet i Dr. Kayserlings Bearbejdelse, og med Rette.

Jeg tvivler derfor ikke om, at Enhver, der indenfor eller udenfor den jødiske Menighed i Danmark nærer Interesse for Jødernes Historie, og som ikke har Lejlighed til at studere Graetz's 11 store Bind, med godt Udbytte vil kunne gjøre sig bekjendt med den foreliggende Bog. Man vil helt igjennem finde grundig Kundskab, sikker Beherskelse af Stoffet, klar Fremstilling og Kjærlighed til den behandlede Gjenstand. Det har derfor for mig Lidet at sige, at et eller andet Punkt af mig maaske ses anderledes; jeg medgiver Bogen min varme Anbefaling, i det Haab, at den vil bidrage til at afhjælpe en Mangel, som utvivlsomt hidtil har været til Stede herhjemme.

D. Simonsen.

Da Dr. Kayserlings Bog med kun nogle faa Ord berører Jødernes Forhold i det danske Monarki, hvor de dog have været bosatte i over tre Aarhundreder, har jeg troet, at det vilde være af Interesse for danske Læsere at faae en kort Oversigt over disse Forhold føiet til nærværende Bog. Til denne Oversigt har jeg af Hr. Rabbiner *D. Simonsen* modtaget flere værdifulde Notitser, hvorfor jeg herved bringer ham min varmeste Tak.

Oversætteren.

Indhold.

Første Afsnit.

Fra den macedoniske Tid indtil Makkabæernes ubestridte Herredømme (332—136).

Andet Afsnit.

Fra Makkabæernes ubestridte Herredømme til Jerusalems Ødelæggelse (135—70).

Tredie Afsnit.

Fra Opløsningen af den jødiske Stat til Afslutningen af den babyloniske Talmud (70—500).

Fjerde Afsnit.

Fra Afslutningen af Talmud til Gaonatets Ophør.

Femte Afsnit.

Fra Gaonatets Ophør til Jødernes Fordrivelse fra Spanien og Portugal (1028—1497).

a. Jøderne i Spanien, Portugal og Frankrig.

b. Jøderne i Tyskland, England, Italien og det øvrige Europa.

Sjette Afsnit.

Fra Jødernes Fordrivelse fra Spanien og Portugal til Moses Mendelssohns Tid (1497—1750).

Syvende Afsnit.

Fra Moses Mendelssohn til Nutiden.

Ottende Afsnit.

FØRSTE AFSNIT.

Fra den macedoniske Tid indtil Makkabæernes ubestridte Herredømme (332—136).

---

1. Jøderne under Macedonernes Herredømme.

Af den bibelske Historie have vi erfaret, at Nebucadnezar, Babyloniernes Konge, ødelagde det jødiske Rige og førte Judæas Indvaanere som Fanger til Babylon, men at ogsaa det babyloniske Rige, som Profeterne havde forudsagt, hurtig blev tilintetgjort ved Perserkongen Cyrus. Denne af Profeterne som Guds Salvede priste Cyrus (Koresch) gav Jøderne Tilladelse til at vende tilbage til deres Hjemstavn og at gjenopbygge Jerusalem og Templet. En stor Del af de Fordrevne, deriblandt mange Præster og Leviter, gjorde Brug af den kongelige Tilladelse og drog efter 49aarig Landflygtighed tilbage til Judæa (536) under Anførsel af Serubabel, Barnebarn af den næstsidste jødiske Konge Jojachin, og af Præsten Josua. Omtrent 80 Aar efter fulgte med en anden Koloni Esra, en skriftlærd Præst, og Nehemia, Perserkongen Artaxerxes I's Mundskjænk, der bestræbte sig for at befæste Jerusalem, at ordne det jødiske Menighedsliv og atter at forskaffe de i saa lang Tid forsømte

jødiske Love Anerkjendelse. Disse to Mænd har Jødedommen at takke for sin nye Grundlæggelse.

Omtrent 120 Aar forbleve Judæas Jøder, ligesom de Jøder, der levede adspredt i andre Lande, under persisk Overherredømme, indtil Kongen af Macedonien ogsaa gav dette Rige Dødsstødet. Snart vare Lilleasien, Syrien og Phønicien erobrede af *Alexander den Store*, ogsaa Tyrus blev efter syv Maaneders Beleiring taget med Storm, og saaledes var hele Kystlandets Skjæbne afgjort. Medens Tyrus blev beleiret, bleve Jøderne opfordrede af Alexander til at hylde ham og at understøtte ham med Levnetsmidler, hvilket disse dog negtede, fordi de foregave, at de ikke turde bryde deres Troskabsed til den persiske Hersker. Opbragt herover og for at hævne sig drog han med en Hær mod Jerusalem. Da gik Ypperstepræsten *Jaddua*, efter Andre *Simon*, i fuld præstelig Pragt, ledsaget af de andre Præster og de fornemste Indvaanere i Jerusalem, Erobreren imøde for at modtage ham høitidelig. Saasnart Alexander fik Øie paa Ypperstepræsten, steg han af Hesten og hilste ham velvillig. Da hans Omgivelser spurgte ham, hvorfor han saaledes pludselig havde skiftet Sind, yttrede Kongen, at i Macedonien havde en Skikkelse, der lignede Ypperstepræsten, vist sig for ham i Drømme og forkyndt ham Seir. Alexander holdt nu ved Ypperstepræstens Side sit Indtog i Jerusalem og besøgte Templet, hvor han offrede og skjænkede Præsterne Gaver. Enten nu denne Efterretning er helt eller delvis et Sagn, saa er saameget sikkert, at Alexander viste sig meget velvillig mod Jøderne; han tillod dem at leve efter deres Love og eftergav dem Afgifterne i Sabbataaret. Af Taknemlighed gave Jøderne alle Drenge, der bleve fødte i det Aar, Navnet Alexander. Da han senere gjenopbyggede det af Artaxerxes ødelagte Belustempel i Babylon og

ogsaa vilde benytte de Jøder der tjente i hans Hær, til dette Arbeide, negtede disse at tage Del heri; hverken Trusler eller Straf kunde bevæge dem til at overtræde en Fundamentallov i Jødedommen, saa at Alexander tilsidst opgav enhver Tvang.

2. Jøderne under ægyptisk Herredømme.

Efter Alexanders Død (323) delte hans Hærførere hans store Rige. *Laomedon* fik Cølesyrien, hvortil ogsaa Judæa hørte, men allerede 320 blev det berøvet ham af Ptolemæus Lagi, der herskede over Ægypten. Ihukommende den Hyldingsed, som de havde aflagt til Laomedon, negtede Jøderne at underkaste sig Ptolemæus, men paa en Sabbat, da Jøderne ikke vilde kæmpe, overfaldt han Jerusalem, plyndrede Staden, tog dens Beboere til Fange og førte dem til Ægypten. *Ptolemæus 1. Lagi,* ogsaa kaldet *Soter*, som efter fleraarig Kamp kom i varig Besiddelse af Judæa, behandlede Jøderne meget mildt; han havde saa stor Tillid til deres prøvede Troskab, at han betroede dem vigtige Embeder og lagde dem som Besætning i Fæstningerne. I Spidsen for Jøderne stod Ypperstepræsten, som tillige var Statholder og var ansvarlig for, at de aarlige Skatter bleve punktlig betalte. Værdigheden som Ypperstepræst blev i Fremtiden hyppig Gjenstand for Rænker og Strid.

Ptolemæus Lagi førte mange Jøder til Alexandrien og indrømmede dem Borgerrettigheder, Religionsfrihed og mange Privilegier. Ogsaa Seleukus Nikator, der herskede over Lilleasien, og som indførte en ny Tidsregning, der allerede længe havde været i Brug hos Jøderne, navnlig ved skriftlige Overenskomster (Minjan Schtarot), lod dem bosætte sig i hans udstrakte Lande

og indrømmede dem Borgerrettigheder. Saaledes udbredte de sig over Lilleasien, Ægypten, Syrien, Lydien, Grækenland og Cyrene.

Efter Ptolemæus Lagi fulgte *Ptolemæus II Philadelphus* (283—246), under hvem Jøderne ligeledes nøde en velvillig Behandling; alle de, der fra den forrige Krig endnu befandt sig i Fangenskab eller Slaveri, frikjøbte han for Statens Midler og skjænkede dem Frihed. For ogsaa at faa Jødernes hellige Bøger i sit Bibliothek lod han efter sin Bibliothekar Demetrius's Raad disse oversætte paa Græsk. Denne Oversættelse, sædvanlig kaldet *Septuaginta,* stod i høi Anseelse baade hos Grækerne og hos Jøderne, saa at jødiske og græske Forfattere udsmykkede dens Oprindelses Historie med Sagn. Der fortælles, at Kongen havde givet Ypperstepræsten Eleazar det Hverv at sende ham Mænd, der egnede sig til Oversættelsen. Eleazar beordrede 72 Mænd, der vare lige dygtige i Hebraisk og i Græsk, til Alexandrien, efter Andre til Øen Pharos, hvor de bleve modtagne glimrende, og i 72 Dage fuldbragte de Arbeidet. Efter en anden Fortælling havde de 72 Mænd arbeidet i lige saa mange Værelser, hver i sit Værelse, men desuagtet var deres Oversættelse, uden at de indbyrdes havde truffet nogen Aftale, overensstemmende i alle vanskelige Punkter.

Ptolemæus Philadelphus's Efterfølger var *Ptolemæus Evergetes* (246—221). Jøderne havde nær paadraget sig dennes Uvillie. Den gjerrige Ypperstepræst Onias II negtede nemlig at betale Tribut, saa at Kongen truede med at fordele Judæa til fremmede Kolonister. Ophidselsen herover var stor blandt Jøderne, og kun ved Ypperstepræstens Neveu *Joseph,* Søn af *Tobias,* blev Faren ryddet af Veien. Denne vandt ved sin kloge og snilde Adfærd Kongens Gunst; han blev af ham udnævnt

til Skatteforpagter i hele Cølesyrien og indtog i lang Tid en fremragende Stilling.

Efter Ptolemæus Evergetes fulgte *Ptolemæus Philopator* (221—204). Da denne besøgte Templet i Jerusalem, ønskede han ogsaa at see det Allerhelligste, og da Præsterne og Folket modsatte sig dette, trængte han ind med Vold. Han var allerede i Begreb med at betræde det Allerhelligste, da sank han, som det fortælles, afmægtig til Jorden, saa at han maatte bæres bevidstløs bort. Da han saa var vendt tilbage til Ægypten, forbød han for at hævne sig Jøderne saa længe Adgang til sit Palads, til de vilde tjene Afguderne; men de holdt fast ved deres Tro. Endnu mere forbittret herover lod han dem slæbe til Hippodromen, hvor de skulde nedtrædes af berusede Elefanter, men istedetfor paa Jøderne styrtede de rasende Dyr løs paa Tilskuerne. Kongen, der betragtede denne vidunderlige Redning som en Advarsel, opgav sin Forfølgelsesplan og indrømmede Jøderne deres tidligere Rettigheder.

Ptolemæus Philopator efterlod en femaarig Søn ved Navn *Ptolemæus Epiphanes*, hvis Mindreaarighed benyttedes af Antiochus den Store til at rane Cølesyrien til sig, og saaledes kom Jøderne under Seleucidernes Herredømme (203).

3. Jøderne under syrisk Herredømme.

Antiochus den Store viste sig mild og taalsom mod Jøderne, han indrømmede dem mange Friheder og gav dem, som Bevis paa Tillid, Fæstningerne i de oprørske Provinser Phrygien og Lydien til Bevogtning. Antiochus dræbtes 187 ved Snigmord, og *Seleukus Philopator,* hans Søn, fulgte ham paa Tronen.

Paa denne Tid levede Ypperstepræsten *Onias III*, en mild, gudsfrygtig Mand, hvem Folkets Velfærd laa paa Sinde; han ivrede ligesaavel for Overholdelsen af de mosaiske Love som imod Indførelsen af græske og hedenske Sæder, der især bleve eftertragtede af Skatteforpagteren *Josephs* Sønner og Sønnesønner. De Rige og Fornemme, der samtidig med den græske Dannelse ogsaa havde lært det græske usædelige Liv at kjende, og som havde rystet Byrden af Religionsforskrifterne af sig, Hellenisterne, som de kaldtes, vilde ogsaa formaae Folket til at fravige Fædrenes Tro. Jødedom og græsk Livsanskuelse stode snart i aaben Kamp mod hinanden.

En Hovedfjende af Ypperstepræsten Onias var Grækervennen *Simon,* der for at hævne sig endog forraadte Tempelskatten til Kongen. Seleukus Philopator sendte virkelig sin Skatmester Heliodor til Jerusalem for at fordre Skatten udleveret. Heliodor trængte ind i Templet, men blev her overfaldet af to Ynglinge og slaaet, saa at han faldt bevidstløs til Jorden. Ifølge et Sagn var han ved et himmelsk Syn bleven forhindret i at røre Skatten.

Da efter Seleukus's Død (175) dennes Broder *Antiochus Epiphanes* besteg Tronen, kjøbte Josua eller *Jason,* Onias den Tredies Broder, for en stor Sum Ypperstepræsteværdigheden og bestræbte sig for at vinde Folket for den græske Livsanskuelse. Han grundlagde i Jerusalem et Gymnasium, ikke en Dannelsesanstalt, men en Anstalt, hvor unge Mennesker, fuldstændig afklædte, prøvede deres Legemsstyrke, og et Ephebeum, hvor Drenge bleve opdragne aldeles paa græsk Maade. Jøderne, der ere let tilbøielige til at følge enhver ny Skik, antoge stedse mere og mere græske Sæder, de græske Kamplege bleve stedse mere yndede, og Ligegyldigheden for Fædrenes

Tro greb saa hurtig om sig, at de, der holdt fast ved Troen, forudsaae Nationens Fald.

Ligesom Onias III var bleven fortrængt af Jason, saaledes blev denne allerede efter tre Aars Forløb af *Menelaus*, en Broder til Forræderen Simon, fortrængt fra Ypperstepræsteværdigheden; han lovede Kongen at udrede aarlig 300 Talenter Sølv mere og med endnu større Iver at virke for Udbredelsen af græske Sæder. Da han ikke kunde skaffe den lovede Sum tilveie ved egne Midler, røvede han kostbare Tempelkar, og med Udbyttet heraf kjøbte han Statholderens Gunst. Da den fra sit Embede afsatte Onias erfarede denne Skjændselsdaad, anklagede han Menelaus som Tempelrøver, men blev efter den Ryggesløses Foranstaltning ryddet af Veien. Ypperstepræstens Mord, en gjentagen Plyndring af Templet og de skammelige Bagvaskelser, som Menelaus lod udsprede om Jødedommen, fremkaldte en saadan Forbittrelse hos Folket, at det kom til en almindelig Opstand i Jerusalem, da det Rygte havde udbredt sig, at Antiochus pludselig var død paa sit Krigstog mod Ægypten. Jason ilede med omtrent 1000 Mand til Jerusalem og anrettede et skrækkeligt Blodbad blandt Menelaus's Tilhængere. Saasnart Antiochus fik Efterretning om disse Begivenheder, drog han mod Jerusalem (169) og lod ikke alene de hellige Kar røve fra Templet, men lod tillige Jøderne uden Skaansel myrde. Under Blodbadet, der varede tre Dage, dræbtes 40000 Personer af alle Aldre og begge Kjøn; Mange bleve solgte som Slaver. Menelaus, der havde tjent Kongen som Fører ved Tempelplyndringen, forblev i Besiddelse af Værdigheden som Ypperstepræst, medens Jason maatte flygte til Arabien, Ægypten og Lacedæmonien, indtil han endelig døde i Sparta. Den troløse Menelaus blev senere henrettet.

4. Antiochus Epiphanes.

Denne Konge, der har indskrevet sit Navn med uudslettelig Blodskrift i det jødiske Folks Historie, fortjener med langt større Ret at kaldes Epimanes (den Vanvittige) end Epiphanes (den Ophøiede). Umaadelig hengiven til Drik streifede han med en Krands paa Hovedet og ledsaget af faa Personer ofte hele Natten omkring i Hovedstaden, besøgte slet Selskab, gik i berygtede Huse og Bade, og naar han hørte, at nogetsteds unge Mennesker vare samlede til et Drikkelag, traadte han uventet ind med Sang og Spil og svirede og støiede med dem. Gik han ud, saa gjorde han barnagtige Løier med dem, han mødte. Snart viste han sig paa offentlige Pladser, iført en Toga (den Dragt, som i Rom de bare, der søgte offentligt Embede), trykkede de Forbigaaende i Haanden, omfavnede dem og bad dem om en eller anden Tjeneste; snart gik han kold forbi Venner og var venlig mod Fjender; snart skjænkede han rigelige Gaver til Folk, uden at de fortjente det, og belønnede derimod sine troeste Tjenere kun med en Kage eller en Tærning. Dog viste han ogsaa i lyse Øieblikke Spor af høiere Egenskaber, Sands for Kunst og Videnskab; han var modig i Krig, udholdende i Kampen. Fuld af Had mod Jødedommen øvede han den skrækkeligste Grusomhed mod Jøderne. Han sendte sin Feltherre Apollonius mod den intet Ondt anende jødiske Hovedstad; pludselig paa en Sabbat trængte de græske Tropper ind i Jerusalem, dræbte Indbyggerne eller gjorde dem til Slaver, brændte Husene, rev Murene ned og lagde en Besætning i Davids befæstede Stad. Men hermed nøiedes Tyrannen ikke, han vilde udrydde Jødedommen fra Roden. Han forbød under Dødsstraf Omskjæringen, Sabbatfesten og de andre Festdage, Oplæsningen af Thora samt

enhver Forsamling til nogensomhelst Gudstjeneste. Templet helligede han til den olympiske Zeus og lod dennes Billede opstille paa Altret. Den hellige Skrift blev besudlet, sønderreven og brændt, enhver Iagttagelse af de jødiske Love blev straffet med Døden. I alle Landets Byer blev der paa de offenlige Pladser opreist Altre, og Jøderne bleve af de kongelige Bødler tvungne til at offre til Afguderne. Saadanne Voldsgjerninger bragte Mange til Frafald, men opflammede ogsaa hos Mange den varmeste Troskab mod Læren. Hundreder af Jøder underkastede sig hellere Martyrdøden, end de vilde fornegte deres Religion; saaledes Eleasar, en Olding paa 90 Aar. En jødisk Moder overgav med mere end menneskelig Standhaftighed sine syv Sønner til Døden for Troens Skyld; i hendes Nærværelse led den ene efter den anden en pinefuld Død, tilsidst blev hun selv henrettet. Midt under disse blodige Forfølgelser fremstod en Præstefamilie i Helteskikkelse og gav Stødet til Opstand.

5. Makkabæerne.

a) Mattathias.

I Modiim, en lille By ikke langt fra Jerusalem, levede dengang en Mand ved Navn Mattathias (Mattithjahu), Søn af Jochanan, af den præstelige Slægt *Hasmonæerne* eller *Makkabæerne.* Han havde 5 Sønner, *Jochanan, Simon, Juda, Eleasar* og *Jonathan.* Den gamle Mattathias sørgede over Folkets haarde Skjæbne og besluttede at gjøre Modstand mod Tyrannen. Da den syriske Befalingsmand *Apelles* kom til Modiim for at tvinge Jøderne i denne By til Frafald og opfordrede Mattathias som den Fornemste til at gaae forud med sit Exempel, svarede denne: »Om ogsaa alle Folkeslag i Kongens Riger vilde

adlyde og falde fra deres Fædres Tro, saa vil dog jeg, mine Sønner og mine Brødre holde fast ved Troen«. Da derpaa en Jøde traadte hen til Altret for at offre til Zeus, dræbte Mattathias den Frafaldne, medens hans Sønner nedhuggede Apelles og dennes Ledsagere og ødelagde Altret. Signalet til Kampen var hermed givet. Med Raabet: »Hvo som er nidkjær for Troen, følge mig!« ilede han gjennem Byen. En modig Skare Ligesindede sluttede sig til ham og drog ud i Ørkenen for der i skjulte Bjerghuler at samle deres Stridskræfter. Derpaa droge de ind i Stæderne og Landsbyerne, ødelagde Afgudstemplerne og Altrene, straffede de Frafaldne og opflammede dem, der holdt fast ved Troen, til Modstand. Allerede faa Maaneder efter Opstandens Begyndelse døde imidlertid Mattathias (166). Forinden han døde, opmuntrede han sine Sønner til at holde ud i Kampen og formanede dem til Enighed. Han anbefalede dem *Simon*, den ældre Broder, til Raadgiver og den ved Mod og Tapperhed udmærkede *Juda* til Fører.

b) Juda Makkabi.

Juda Makkabi, der ifølge Faderens sidste Villie overtog Ledelsen af Hæren, var en Feltherre saa stor, at Historien næppe kjender nogen større. Dristig som en Løve drog han mod en syrisk Krigsskare med *Apollonius* i Spidsen og bibragte Fjenden et føleligt Nederlag. Apollonius selv blev dræbt. Snart efter vandt han en glimrende Seir ved Bet-Charon over den syriske Feltherre *Seron;* Seron og 800 Syrer faldt, og de øvrige dreves paa Flugt.

Antiochus, som i Begyndelsen kun havde tillagt Opstanden i Judæa ringe Betydning, blev ved Efterretningen om disse Nederlag rasende og fattede den Beslutning, fuldstændig at tilintetgjøre Jøderne. I dette Øiemed

udrustede han en Hær, som skulde rykke ind i Judæa under Ledelse af Rigsforstanderen *Lysias* og to erfarne Førere *Nikanor* og *Gorgias*. Juda havde kun 6000 Mand at stille op mod den syriske Hær, der bestod af 40000 Mand Fodfolk og 7000 Ryttere. Forinden han førte dem til Kamp, afholdt han en Gudstjeneste i Mizpa, hvor allerede i Samuels Tid en lignende Forsamling havde fundet Sted, anordnede en almindelig Bods-, Bede- og Fastedag og anraabte Gud om Hjælp og Bistand. Fuld af Begeistring droge Makkabæerne imod Fjenden; ved List og Tapperhed vandt Juda ved *Emmaus* en glimrende Seir over Gorgias og gjorde stort Bytte af Vaaben, Guld og Sølv (166). De store Resultater styrkede de Kæmpendes Mod og Tillid, og da i det følgende Aar Lysias med en udvalgt Hær paa 60000 Mand og 5000 Ryttere paany drog i Krig mod Judæa, vandt Juda ogsaa en fuldstændig Seir over ham ved Bet-Zur.

Efterat nu Landet næsten fuldstændig var befriet for Fjenden, ansaa Juda det for sin høieste Pligt at sørge for Templets Renselse. Da han og hans Folk kom til Jerusalem og skuede den ødelagte Helligdom, det vanhelligede Alter, den med en Skov af Tidsler overgroede Forgaard, kunde de ikke holde deres Taarer tilbage. Men Juda lagde hurtig Haand paa Værket. Han rensede med Præsterne Templet, lod reise et nyt Alter og forfærdige nye Tempelkar, og feirede d. 25. Kislew (164) med Offre og Takkebønner Tempelindvielsesfesten, *Chanuka*, som varede 8 Dage, og som endnu feires aarlig som Indvielses- og Lysfest.

Ogsaa efter Tempelindvielsen maatte Juda fremdeles udholde mange Kampe, navnlig mod Idumæerne, Ammoniterne og gjentagne Gange mod Syrerne, med hvem Hellenisterne havde sluttet Forbund. Efterat nemlig Antiochus Epiphanes var død som sindssyg (163), benyttede

Juda de Stridigheder, der vare opstaaede mellem Philippos og Lysias angaaende Formynderskabet over den unge Konge Antiochus Eupator, til at bemægtige sig Borgen Akra i Jerusalem, som endnu stadig var besat af Hellenisterne. Anraabt om Hjælp af de Beleirede drog Lysias ledsaget af den unge Konge med en Stridsmagt paa 120000 Mand og 32 kampøvede Elefanter mod Makkabæerne. Tiltrods for al Tapperhed kunde Juda ikke modstaa dette voldsomme Angreb, han blev slaaet ved Bet Zur, og hans Broder *Eleasar* faldt paa Valpladsen, nedtraadt af en Elefant. Til Held for Juda maatte Lysias, der allerede havde vendt sig mod Jerusalem, hurtig vende tilbage til Syrien, saa at han erklærede sig villig til at slutte Fred.

Eiheller denne Fred var dog af lang Varighed. Den grækervenlige, af Jøderne forhadte Ypperstepræst *Alkimos* henvendte sig til Demetrius med en Klage over Juda, og Demetrius sendte en Hær under Feltherren *Bakchides* og senere under *Nikanor* mod Juda, efterat han forud havde dræbt Antiochus Eupator og Lysias og gjort sig til Hersker over Landet. Nikanor blev dræbt og hans Hær næsten fuldstændig slagen, derimod fik Kampen mod Bakchides et uheldigt Udfald for Juda; i Slaget ved Adasa fandt han Heltedøden (Foraaret 160). Hans Brødre Jonathan og Simon begravede Liget i Fædrenes Gravsted i Modiim, og hele Israel sørgede over ham.

c) Jonathan og Simon.

Efter Juda Makkabis Død overtog hans Broder *Jonathan* Anførslen. Han bibragte Bakchides store Tab, saa at denne viste sig tilbøielig til en for Jonathan gunstig Fred. Han fornyede det tidligere af Juda sluttede Forbund med Romerne og forstod at vinde Fordele og

ny Magt af de syriske Tronfølgestridigheder mellem *Alexander Balas* og *Demetrius*. Han stod trofast paa Balas's Side og understøttede ogsaa kraftig Feltherren *Tryphon*, som udraabte den endnu unge Søn af Balas, Antonius Theos til Konge (145); men Tryphon, den unge Konges Formynder, som vilde bemægtige sig den syriske Throne, søgte at rydde dennes Ven af Veien; han indbød Jonathan til at komme til Ptolemais, under Foregivende af, at han vilde afstaa ham denne vigtige Søfæstning, men lod ham fængsle, lige som han kom derhen, og omendskjøndt han fik de forlangte Løsepenge, lod han ham og hans Sønner henrette. Saaledes endte den anden hasmonæiske Helt, som i 15 Aar med Klogskab, Dygtighed og Opofrelse havde ledet sit Folks Sag (143).

Efter Jonathan, der i Begyndelsen ogsaa beklædte en Ypperstepræsts Værdighed, fulgte hans Broder *Simon*. Denne lykkedes det fuldstændig at befrie Judæa fra det syriske Aag, at fordrive Hellenisterne fra Akra og at forskaffe sit Folk en ogsaa af Demetrius anerkjendt Selvstændighed. Den Dag, da Simon under hele Folkets Jubel holdt sit Indtog i Akra (23. Ijar 144), blev fastsat som en aarlig Festdag. Siden Templets Ødelæggelse var det første Gang, Jøderne igjen vare et frit og selvstændigt Folk. Simon begyndte at bruge en ny Tidsregning og at slaa Mønt, af hvilke Mønter der endnu i denne Stund bevares nogle. Det taknemlige Folk overdrog Simon den arvelige Fyrste- og Ypperstepræsteværdighed (140). Denne Beslutning af Folket blev, ligesom det var Skik hos Romerne, indgravet i Metaltavler, og et Dokument desangaaende opbevaredes i Templet. Simon havde nu Fred i flere Aar, i hvilke han ordnede de indre religiøse Anliggender, fremmede Agerdyrkning og Handel og forbedrede Hærvæsenet. Imidlertid blev det eiheller forundt ham at ende sit Liv i Fred. Hans Sviger-

søn Ptolemæus, der var vunden af den syriske Konge Antiochus Sidetes ved Udsigt til Judæas Trone, lod ham og hans to Sønner snigmyrde under et Maaltid i Fæstningen Dok i Nærheden af Jericho (135); kun hans Søn Jochanan reddede sig ved Flugt fra Døden.

6. Jøderne i Ægypten.

De vedvarende Krige, som de syriske og ægyptiske Magthavere førte paa Judæas Jordbund, indvirkede paa det jødiske Folks Anskuelser og Sæder og bibragte det Kundskab om græsk Sprog og Videnskab; navnlig i *Alexandria*, hvor der havde dannet sig en stor og rig Menighed, fremkom der blandt Jøderne helt nye og eiendommelige Skrifter som Følge af en Sammensmeltning af mosaiske Sandheder og græsk Verdensanskuelse, saaledes som det allerede viser sig i de Bøger, der kaldes *apokryfiske*, d. v. s. ikke anerkjendte, udelukkede Bøger, som ikke ere optagne blandt de hellige Skrifter. Ved den allerede tidligere omtalte Oversættelse af den hellige Skrift trængte det græske Sprog stedse dybere ind hos Folket, og snart manglede det ikke paa Mænd, der ogsaa skrev paa Græsk og toge virksom Deel i den Literatur, der kaldes den alexandrinske; de mest bekjendte ere: *Aristobul*, Ptolemæus Philometors Lærer, som forfattede en Kommentar til Pentateuchen og dedicerede den til Kongen, *Ezekielos*, den første jødiske Dramatiker, *Theodot*, Forfatteren af et Heltedigt om Dinas Rov, *Philo* den Ældre og flere andre, af hvis Skrifter der endnu bevares Brudstykker.

Uden at løsrive sig fra Templet i Jerusalem havde Jøderne i Ægypten ogsaa deres særegne Helligdom i *Oniastemplet*, saaledes kaldet efter dets Stifter, den af Alkimos fortrængte yngre *Onias*. Denne var flygtet til

Ægypten, hvor han blev modtagen gjæstfrit af Kong Ptolemæus Philometor og udnævnt til Feltherre i den ægyptiske Hær. I Leontopolis, ikke langt fra Memphis, ombyggede han med Kongens Tilladelse et forfaldent Afgudstempel, der fik Lighed med Templet i Jerusalem, men i formindsket Maalestok, til en jødisk Helligdom, i hvilken han selv beklædte en Ypperstepræsts Værdighed uden derfor at opgive sin Stilling som Feltherre (160). Alle de Indtægter, som Kongen anviste Templet, bleve anvendte til dets Fornødenheder og til Underhold for Præsterne. Dette Tempel, der forøvrigt aldrig har nydt nogen særlig Anseelse, overlevede Templet i Jerusalem 3 Aar; efterat det havde bestaaet i 233 Aar, lod Vespasian det lukke (73).

7. Den store Synode og dens Virksomhed.

En særlig Indflydelse paa Jødedommens Bevarelse og Udvikling øvede den af Esra og Nehemia grundlagte *store Synode* eller *store Forsamling* (*Keneses Hagdoulo*), bestaaende af Præster, Lærde og Repræsentanter for Folket, i Spidsen for hvilken stedse den til enhver Tid fungerende Ypperstepræst stod. Dens Valgsprog var: »Værer omhyggelige ved Afsigelsen af Domme, uddanner mange Disciple og danner et Hegn om Loven«. De forenede de hellige Bøger i en Samling (Kanon), til hvilken først senere Hagiographerne kom, sørgede for Udbredelsen af de hellige Skrifter, indførte enkelte Bønner, saasom: Sch'ma, Thefilla og Bordbønnen. De ordnede Gudstjenestens Indretning, som ogsaa blev anerkjendt af de Jøder, der levede udenfor Palæstina, og bestemte, at der baade paa Sabbat- og Festdagene, ligesom hver Mandag og Torsdag, paa hvilke Dage Landbefolkningen kom til

Byerne for at besøge Torvet eller møde i Retten, skulde offenlig oplæses af Thoraen. Jøderne i Palæstina inddelte i dette Øiemed Thoraen (Pentateuchen) i 158 Afsnit og oplæste deraf et hver Uge, saa at Oplæsningen var tilendebragt i 3 Aar. Den hos os endnu brugelige Oplæsning af Thoraen i et Aar er først senere bleven anordnet, formodentlig efter Tilskyndelse af de babylonske Høiskoler. En dertil bestemt Person fremkaldte paa Sabbaten syv, paa Fest-, Faste-, Nymaane- og de ovenfor nævnte Hverdage sex til tre Personer til Thoraen, dog stedse først en Ahronide, derpaa en Levit og derpaa først sædvanlige Israeliter. De til Thoraen Fremkaldte oplæste selv vedkommende Thora-Afsnit; først i en nyere Tid, da deres Antal, som formaaede dette, blev mindre, blev en Person bestemt til hele Oplæsningen. Til Thora-Oplæsningen føiedes der snart Afsnit af Propheterne, *Haphtora* (Slutningsforedrag) kaldet, fordi man dermed sluttede Gudstjenesten og lod Tilhørerne forføie sig bort. Da nemlig Antiochus Epiphanes forbød Studium og Oplæsning af Thoraen, og dels tilintetgjorde Thorarullerne, dels paamalede dem Afgudsbilleder, hvorved de bleve ubrugelige, læste man til Erstatning saadanne Afsnit af Propheterne, som passede til Dagens Thoraafdeling eller havde Hentydning til Dagens Fest, og bibeholdt ogsaa denne Indretning, da man igjen kunde oplæse Thoraen. Det nu brugelige Udvalg af Haphtorot hidrører fra en senere Tid.

Af den store Synode udviklede sig den øverste Domstol eller *Synhedrion,* i hvis Haand Religionens og Statens vigtigste Anliggender vare lagte. Den havde Afgjørelsen af Klager mod Ypperstepræsten, tog Beslutning om Erobringskrige, om Udnævnelse af en Konge og en Ypperstepræst, og kunde afsige Domme om Liv og Død. Synhedrion bestod af 71 skriftlærde Mænd og

havde i Spidsen en Fyrste (Nasi) og en Fader for Domstolen (Ab Beth Din). Dens Møder afholdtes i Stenhallen (Lischchat Hagasis) i den indre Tempelforgaard, eller i paatrængende Tilfælde i Ypperstepræstens Palads. Ved Siden af det store fandtes der et *lille Synhedrion,* bestaaende af 23 Medlemmer, for den kriminelle Retspleie og et Tremands-Kollegium for Civilprocesser.

Et af de mest fremragende Medlemmer af den store Synode var Ypperstepræsten *Simon den Retfærdige,* som igjen forskaffede Præstestanden Anseelse. »Han bevarede Folket for Fald og befæstede Staden ved en Vold«, saaledes som Ordsprogsdigteren Sirach roser ham for, han forskjønnede Templet og samlede mange Disciple om sig, hvem han indprentede Læresætningen: »Paa tre Ting hviler den sædelige Verden, paa Læren, Gudstjenesten og velgjørende Handlinger». Hans betydeligste Discipel var *Antigonos* fra *Socho*, hvis ophøiede Udtalelse: »Værer ikke som Trællene, der tjene Herren for Lønnens Skyld« er bleven misforstaaet og derfor har faaet en falsk Udtydning, og hvis Disciple *Jose ben Joëser* fra Zereda og *Jose ben Jochanan* fra Jerusalem vare Forstandere for Synhedrion; den Første, berømt for sin Troskab mod sit Kald, led Martyrdøden.

8. Partierne i Jødedommen.

Jo mere trykkende Religionsforfølgelserne vare, og jo mere Berørelsen med Grækerlivet og den græske Videnskab truede Moses' rene Lære med Farer, desto virksommere var den lærde Stand (Sopherim) beskjæftiget med at opretholde Jødedommen. Man var af forskjellige Anskuelser med Hensyn til dens fremtidige Skikkelse, og saaledes opstod der ikke Sekter, men Partier, der

rigtignok vare Dele af et Hele og opretholdt de samme Religionsanstalter, men adskilte sig ved religiøse Anskuelser og Troesmeninger. Disse Partier vare *Pharisæerne, Sadducæerne* og *Essæerne.*

Pharisæerne eller Peruschim (Fraskilte), ogsaa kaldede Chassidim, skilte sig fra alle Andre ved deres Fromhed og strenge Iagttagelse af Lovene om Rent og Urent. De holdt lige fast ved Thora og ved de mundtlige Overleveringer, den »mundtlige Lov«, som de tilkjendte den samme Hellighed som den »skriftlige Lov«. De hang mindre fast ved Bogstaven, men udtydede og forklarede Loven i Overleveringens Aand. Modsætningerne i Loven søgte de at løse og at mildne Strengheden i Retslæren og bestræbte sig for ved stadig Udvikling at opretholde Jødedommen. Da de fleste Lærere i Loven og Synhedrions Medlemmer hørte til Pharisæernes Parti, saa fik de en overveiende Indflydelse paa de Sager, der vedrørte den offentlige Gudstjeneste, og et betydeligt Herredømme over Hjerterne hos den største Del af det jødiske Folk, saa meget mere, som deres strengt religiøse og høie sædelige Liv, forenet med Mildhed og Velvillie mod Enhver, indgød Agtelse, og de tillige med største Iver udøvede det, som de paalagde Andre. Enkelte blandt dem, der forfulgte deres egennyttige Interesser og under Maske af ydre Fromhed førte et lastefuldt Liv, ere hyppig af Pharisæerne selv blevne skarpt dadlede og karakteriserede. Efter Talmud gaves der 7 Arter af saadanne hykleriske Pharisæere: Luskere, Hovedhængere, Øienfordreiere o.s.v. Saadanne vanærende Benævnelser maae paa ingen Maade tillægges hele Partiet, saaledes som det ofte er sket i senere Tider. Pharisæerne vare ifølge deres Principer Jødedommens ædleste Repræsentanter og Bevarere.

Ligeoverfor Pharisæerne stode *Sadducæerne* eller Zedukim, som hidledede deres Navn fra *Zadok*, en Discipel af Antigonos fra Socho, eller fra den ypperstepræstelige Slægt Zadok. De holdt sig kun til Skriftens Ord og forkastede enhver Overlevering eller Udtydning af Skriften, saa at de i en mærkelig Grad adskilte sig fra Pharisæerne i Iagttagelse af Ceremonierne. De fornegtede Troen paa en Opstandelse efter Døden, Straf eller Belønning hinsides og Troen paa Engle. Da de lærte, at man maatte øve det Gode alene for dets egen Skyld og undgaae det Onde for dets Sletheds Skyld, saa haandhævede de Retten med stor Strenghed og afsagde let Dødsdomme. Dette Parti, omendskjøndt kun ringe i Antal, yndedes af de Rige og Statsmændene; de vare stolte og hovmodige i deres Væsen og kunde aldrig vinde Folket for sig, og ligesaalidt som de med dem aandsbeslægtede Karæer kunde de længe bevare deres Stilling.

Essæerne eller Essenerne[1]) vare et Slags Ordensbrødre og førte et stille, indadvendt Liv. De hadede Luxus, elskede Arbeidet og vare saa frie for Havesyge og Egennytte, at de havde Eiendomsfællesskab. De levede mest udenfor Ægteskab og aflagde kun Ed ved Optagelse i Forbundet. Ethvert optaget Medlem fik en Spade, et Skjødskind og et hvidt Klædebon som Tegn paa Arbeidsomhed og Renlighed. De blot af Mænd bestaaende og fjernt fra alle Livets Glæder levende Essæere fandt

[1]) Etymologien af Ordet er tvivlsom. Nogle mene, at det stammer fra det aramæiske Asia, Læge, da de ifølge Josephus befattede sig med Lægekunst; derfor bleve de vel ogsaa kaldte Therapeuter (Helbredende). Andre paastaae med større Ret, at Navnet Essæer stammer fra *Chosid* (from), og atter Andre mene, at det stammer fra det hebraiske Ord *Zenuoh* (den Beskedne). Endelig paastaae Nogle, at Stifteren hed Essæus Ifølge deres Ordensregler toge de daglig et Bad, hvorfor de ogsaa kaldtes Toble Schacharit, Morgendøbere, eller Banaim, Badende.

ikke blot mange Tilhængere i Judæa, men ogsaa i andre Lande, navnlig i Ægypten. De troede paa Sjælens Udødelighed og en evig Gjengjældelse. Hvad Moralen angaaer, var deres Hovedgrundsætning Kjærlighed: Kjærlighed til Gud, til Næsten, til Dyden. Saa anerkjendelsesværdige ogsaa Essæernes Grundsætninger vare, maatte dog deres ydre Levevis, deres ængstlige Afholdenhed, deres Afsondring, deres Forkjærlighed for Læren om Engle føre til Indbildskhed og høie Tanker om sig selv, forlede de mere Aandssvage til Troen paa Mirakelmageri og indvirke skadelig paa det lettroende menige Folk, der sværmede for det Vidunderlige.

ANDET AFSNIT.

Fra Makkabæernes ubestridte Herredømme til Jerusalems Ødelæggelse (135—70).

---

1. Johan Hyrkan og hans Efterfølgere (135—40).

Efter den myrdede Simon fulgte hans Søn *Jochanan* eller Johan, med Tilnavnet Hyrkan, som Fyrste og Ypperstepræst. For at hævne sin Faders Død beleirede han Morderen Ptolemæus i Fæstningen Dok, men maatte drage bort med uforrettet Sag. Hyrkan var overhovedet i Begyndelsen lidet begunstiget af Lykken. I Aaret 133 faldt Antiochus Sidetes med en stor Hær ind i Judæa, beleirede Jerusalem og tvang Hyrkan til at udlevere sine Vaaben og betale en Tribut paa 500 Talenter. Men snart benyttede han de efter Sidetes's Død opstaaede Thronstridigheder til at udvide sin Magt; atten Byer, som Syrerne havde taget fra ham, erobrede han tilbage, undertvang Samaritanerne, som i flere hundrede Aar have vist sig fjendtlige mod Jøderne, og Idumæerne, som han var saa ufornuftig at tvinge til at antage Jødedommen. Johan Hyrkan, som forskaffede Judæa Selvstændighed og Magt, og som antog Kongetitlen, døde efter at have regeret i 31 Aar (106). Kort før sin Død forlod han

Pharisæerne som Følge af, at en vis Eleasar havde tilføiet ham en Fornærmelse, og gik over til Sadducæerne.

Efter hans Død bemægtigede hans Søn *Juda Aristobul* sig Thronen. Sin Moder og sine tre Brødre lod han kaste i Fængsel, sin Yndlingsbroder *Antigonos,* som hans Gemalinde Salome Alexandra havde bagvasket for ham, lod han henrette i Stratonstaarnet, ja sin egen Moder lod han omkomme i Fængslet. Pint af Samvittighedsnag døde han efter en etaarig Regering (105).

Efter Aristobuls Død frigav Salome Alexandra Brødrene, ægtede den ældste, *Alexander Jannai,* og overgav ham tillige Herredømmet. Under sin 27aarige Regering havde Jannai at kæmpe mod ydre og indre Fjender; han var virksom og krigersk, men manglede Omsigt og Besindighed. Ved Beleiringen af Ptolemais blev han indviklet i en Krig med Ptolemæus Lathuros, Konge af Cypern, mod hvem han tabte flere Slag og mistede 30,000 Mand, saa at Dronning Kleopatra af Ægypten, der frygtede sin forhadte Søns Fremtrængen, hurtig maatte komme ham til Hjælp med en stor Hær, som hun betroede til sine to jødiske Feltherrer *Chelkias* og *Ananias.* I Forbund med Kleopatra erobrede han efter mange Kampe flere Søstæder og Fæstninger. Næppe havde han dog seierkronet betraadt sin Hovedstad, saa brød den indre Kamp løs. Han, der i Begyndelsen just ikke var Pharisæerne hengiven, men eiheller viste nogen Uvillie mod dem, traadte efter ni Aars Regering aabent op imod dem, saa at han, der var Konge og Ypperstepræst, paa Løvsalsfesten blev i Templet overdænget med Paradisæbler og forhaanet; der opstod en Tumult, i hvilken 6000 Personer mistede Livet. I sex Aar førte han Krig mod sine egne Undersaatter, af hvilke han dræbte 50,000. Da han erobrede Fæstningen Bethome, tog han

efter sine sadducæiske Venners Raad 800 Pharisære til Fange, førte dem med sig til Jerusalem, lod dem, medens han svirede med usædelige Kvinder, korsfæste lige for sine Øine, og medens de endnu kæmpede med Døden, lod han deres Hustruer og Børn dræbe.

Alexander Jannai, der formedelst sin Grusomhed og sine Udsvævelser var dybt hadet af Folket, døde under Beleiringen af Ragaba i sin kraftigste Alder, 50 Aar gammel, og efter 27 Aars Regering (79). Døende anbefalede han sin Gemalinde at udsone sig med Pharisæerne. »Frygt ikke de sande Pharisæere«, tilraabte han hende, »eiheller de sande Sadducæere, men vogt Dig for de Blakkede, nemlig Hyklerne blandt begge Partier, der øve Misgjerninger som Simri og forlange Løn som Pinchas.«

Salome Alexandra besteg som Dronning Thronen og overdrog Ypperstepræsteværdigheden til sin ældste Søn, den svage, villieløse *Hyrkan*. Med hendes Tiltrædelse af Regeringen kom Pharisæerne atter til Herredømmet. *Simon ben Schetach*, en nær Slægtning af Dronningen, en Mand af ubøielig Strenghed, og den fra Alexandrien tilbagekaldte *Juda ben Tabbai* bleve Præsidenter for Synhedrion; som saadanne traf de mange hensigtsmæssige Anordninger; de grundlagde Skoler for den modnere Ungdom og fremmede saaledes Kundskab til Loven. Salome Alexandra, den eneste jødiske Dronning, førte lykkelig i ni Aar Regeringen, som kun kort før hendes i en høi Alder indtrufne Død (70) blev forstyrret ved indre Kampe. De af Pharisæerne forfulgte Sadducæere henvendte sig nemlig til Dronningens yngre Søn, den herskesyge *Aristobul*, der tørstede efter at udføre Bedrifter, og som kraftig understøttede deres Fordringer. Da Moderen døde, stod han i Spidsen for en anseelig Magt. Mellem de to Brødre Hyrkan og Aristobul udbrød der en blodig Borgerkrig, under hvilken Hyrkan blev slaaet

ved Jericho. Ved den mellem Brødrene afsluttede Fred fik Aristobul Herredømmet. Denne Fred blev dog snart forstyrret ved en Mands Rænker og Herskesyge, der blev uheldbringende for det jødiske Folk, nemlig ved Idumæeren *Antipater*. Efter at være udnævnt af Alexander Jannai til Statholder over Idumæa, vidste Antipater at formaae den svage Hyrkan, hvis Fortrolighed han havde vundet, til at bryde Freden og at tragte efter Kronen. Han flygtede med ham fra Jerusalem og begav sig til Aretas, Konge i Arabien, som, efterat der var tilsikkret ham 12 Byer i Judæa, med en Hær paa 50,000 Mand drog mod Aristobul, slog ham og beleirede Jerusalem. Da henvendte de to fjendtlige Brødre sig til Scaurus, Pompeius's Feltherre, som ogsaa tvang Aretas til at ophæve Beleiringen.

Snart derefter fremtraadte Hyrkan og Aristobul for Pompeius i Damaskus med deres Fordringer paa Thronen, og han skred paany til Angreb mod Jerusalem, da Aristobul ikke vilde underkaste sig hans Kjendelse. Atter paa en Sabbat blev Hovedstaden indtagen, og mere end 12,000 Mennesker fandt paa denne Dag deres Død. Pompeius tængte ogsaa ind i det Indre af Templet, men rørte ikke ved den rige Tempelskat; ligeledes skaanede han Præsterne, der til hans Forbauselse midt under den skrækkelige Forstyrrelse ikke afbrøde Tjenesten i Helligdommen. Pompeius lod Hyrkan beholde Ypperstepræsteværdigheden, gav ham Titlen Ethnarch (Folkefyrste) og stillede ham under Antipaters Formynderskab. Saaledes mistede Judæa en møjsommelig tilkæmpet Frihed, den jødiske Nation sin Uafhængighed; Jerusalem, hvis Mure bleve nedrevne, maatte betale en høiere Tribut til Rom. Aristobul, hans Sønner Alexander og Antigonos og hans Døttre bleve førte som Fanger til Rom.

Allerede paa Veien til Rom var det lykkedes Aristobuls ældste Søn *Alexander* at undslippe, og efter at

være vendt tilbage til Judæa samlede han en anseelig Stridsmagt om sig; men i Nærheden af Jerusalem blev han slaaet af Marcus Antonius, som Gabinius sendte imod ham. Ikke bedre gik det den fra Rom flygtede Aristobul, der bragtes tilbage til Rom og snart efter blev forgiven af Pompeius's Tilhængere. Pompeius lod Alexander halshugge i Antiochien.

Imidlertid vidste Antipater at forskaffe sig høi Anseelse hos Romerne, og for de Tjenester, han havde vist den jødevenlige Cæsar i Ægypten, steg han saa høit i dennes Gunst, at han blev udnævnt til Landshøvding for hele Judæa. Af hans 4 Sønner *Phasaël, Herodes, Joseph* og *Pheroras* indsatte han den ældste som Statholder i Jerusalem og Herodes som Statholder i Galilæa. Antipater blev af Malich, en af Hyrkans Fortrolige, ryddet af Veien ved Gift.

2. Herodes, Konge i Judæa.

Herodes, med Tilnavn den Store, Søn af Idumæeren Antipater og Araberinden Cypros, banede sig ved Rænker og Drab Veien til Thronen. Allerede som ung Mand viste han Mod og Resoluthed. Efter at være stævnet for Synhedrion formedelst sin egenmægtige Fremgangsmaade mod Hyrkan, opførte han sig saa trodsig og udfordrende, at Dommerne ikke vovede at reise Anklage mod ham; istedetfor den fortjente Straf fik han af Cæsar Forvaltningen af hele Cølesyrien. Kun een Mand stod i Veien for hans vidtomfattende og høitflyvende Planer: *Antigonos*, Søn af den i Rom forgivne Aristobul og Brodersøn af Hyrkan. Ved Hjælp af Partherne trængte Antigonos ind i Judæa, erobrede Jerusalem, lod Ørene skjære af Hyrkan for at gjøre ham udulig til Præstetjeneste og blev nu selv Konge og Ypperstepræst (40). I denne Fare ilede

Herodes til Araberkongen Malchus, til den ægyptiske Dronning Kleopatra, reiste til Rom og satte igjennem hos Antonius og Octavian, at det romerske Senat udnævnte ham til Konge i Judæa (40), Det kom nu til en blodig Kamp mellem Herodes og Antigonos, som ved Hjælp af romerske Tropper efter 3 Aars Forløb endte med Indtagelsen af Jerusalem; ogsaa denne Gang blev Jerusalem erobret paa en Sabbat (Juni 37), og kun med Møie kunde Herodes forhindre Templets Ødelæggelse. Paa Opfordring af Herodes lod Antonius Antigonos korsfæste. Den Throne, som Herodes, af Folket kaldt den idumæiske Slave, havde besteget, skridende hen over Lig, søgte han ogsaa at støtte ved Mord. Strax efter sin Thronbestigelse lod han alle Medlemmer af Synhedrion, ligetil dets Hovedmænd *Schemaja* og *Abtalion*, henrette paa det Grusomste, og de Dømtes Formue inddrog han i sit Skatkammer. Han var en mistroisk Tyran, stadig plaget af Frygt og Mistanke, og som Offre for denne Frygt faldt de faa endnu tilbageblevne Medlemmer af Hasmonæerfamilien, ja selv hans egne Børn og Sødskende. Den gamle Hyrkan, der levede hos Partherne, vidste han ved smigrende Løfter at bevæge til at vende tilbage til Jerusalem; her lod han ham dræbe, foregivende, at han var Høiforræder. Til Ypperstepræst valgte han en ubetydelig Mand ved Navn Ananel og forbigik sin Svoger *Aristobul*, den af Folket elskede Broder til hans Gemalinde Mariamne. Men da Alexandra, Aristobuls Moder, beklagede sig herover, og Dronning Kleopatra ligesom M. Antonius antog sig hans Sag, overdrog han Ypperstepræsteværdigheden til ham, men lod ham snart efter drukne i Badet i Jericho. Vel blev han for denne Misgjerning anklaget af Alexandra for Mord og maatte ogsaa møde for Antonius's Domstol, men vidste ved Gaver at vinde Romerne for sig, saa at han gik fri. Hans

Gemalinde *Mariamne,* den sidste Hasmonæerinde, blev dødelig hadet af Herodes's Søster Salome, og efter paa Grund af Bagvaskelse fra denne rænkefulde Kvindes Side at være anklaget for Utroskab og stillet for partiske Dommere blev hun dømt til Døden; ogsaa hendes Moder Alexandra lod han henrette.

Alle disse Henrettelser og Sindsbevægelser virkede ødelæggende paa hans Sundhed og gjorde ham melankolsk. Dels for at finde Adspredelse, dels for at smigre Keiser Augustus, af hvis Venskab han var meget stolt, lod han anlægge Vandledninger og bygge Byer, saasom Sebaste (Samaria) og Cæsarea. Folket hadede ham, og det saa meget mere, som han indførte romerske Sæder, Kamplege, Theatre og lign. For nogenlunde at erhverve sig Folkets Hengivenhed eftergav han efter de Plager, som havde ramt Landet, en Del af Afgifterne og paabegyndte i sit 18de Regeringsaar en Ombygning af Templet i Jerusalem. Men med Religionen, som den pragtfulde Bygning skulde forherlige, stode alle hans Bestræbelser i den stærkeste Strid. Henimod sit Livs Slutning lod han endnu, efter Søsteren Salomes Anstiftelse ikke blot sine to Sønner, som han havde med Hasmonæerinden Mariamne, *Alexander* og *Aristobul,* kvæle i Samaria, men lod ogsaa henrette den til hans Efterfølger bestemte Antipater, Søn af hans første Hustru Doris, som efterstræbte hans Liv. Fem Dage efter denne Henrettelse døde han selv af en modbydelig Sygdom i sit 37te Regeringsaar, 70 Aar gammel (3). Forinden sin Død havde han ladet de Fornemste i Judæa kalde til Jericho og givet sin Søster Salome det Hverv, i det Øieblik han døde, at lade dem alle nedsable, for at enhver Familie skulde have et Tab at beklage, og for at der kunde herske almindelig Sorg i Landet. Dette grusomme Hverv blev imidlertid

ikke udført, og Folket feirede hans Dødsdag som en Glædesdag.

Ifølge Herodes's Testamente blev Landet delt mellem hans tre Sønner *Archelaus, Antipas* og *Philippus*. Archelaus fik det egentlige Judæa med Kongetitlen. Strax efter hans Regeringstiltrædelse fremkom det forbittrede Folk med Ønsker, som han ikke kunde eller vilde opfylde; der opstod et Opløb i Jerusalem, ved hvilket 3000 Personer omkom. Kampen rasede snart i hele Landet, saa at paa Archelaus's Foranledning de romerske Feltherrer Varus og Sabinus forbleve i Jerusalem. Archelaus, hvem Augustus ikke anerkjendte som Konge, men som Folkefyrste (Ethnarch), regerede tyrannisk, men kun i faa Aar; Augustus stødte ham fra Thronen og sendte ham i Landflygtighed til Vienna. Judæa blev nu romersk Provins og bestyret af Landshøvdinger.

3. Indre Forhold.

Den uafbrudte Kjede af modbydelige Partikampe, Skinsygen, Spliden, Underfundigheden og de skrækkelige Myrderier udøvede en skadelig Indflydelse paa Folkets Religiøsitet, paa Troen og Sæderne. Præsteværdigheden var svækket, Synhedrions Anseelse nedbrudt og dets Magt uden Betydning. De jødiske Domstole vare nedsunkne til simple Synagogedomstole. Udøvelsen af Religionen var vanskeliggjort, indre Splid, Rolighedsforstyrrelser og Sædernes Forfald stode paa Dagsordenen, og Folkets Fasthed og Styrke var truet.

De store og mangfoldige Lidelser, som de slette Fyrster i Israel og de af Syrere og Romere paa Judæas Jordbund førte Krige havde paaført det jødiske Folk, førte Mange til Tungsindighed og Sorg, til Frygt for nye Plager, Andre til Troen paa en herlig Ende paa al

Elendighed, til glødende Længsel efter Befrielse. Det er jo Menneskets naturlige Hang, i Ulykken at hengive sig til glade Forhaabninger og nære Forventning om en høiere Lykke; men endelig mistvivle Menneskene om, at de ville være istand til paa naturlig Maade, ved Forstand og Virksomhed, at forbedre Tilstandene, og haabe paa en Redningsmand med høiere Magt. Saaledes førte ogsaa Tidens Elendighed mange Jøder til Haabet om en *Messias's* Komme. Der optraadte flere Sværmere, som udgave sig for Messias, men de vare ikke istand til at skaffe sig Tilhængere; bedre lykkedes det for Jesus fra Nazareth, Søn af Tømmermanden Joseph og Mirjam eller Maria. Hans venlige Væsen, hans Mildhed og Sagtmodighed forskaffede ham mange Tilhængere, navnlig hos de lavere Klasser og lettroende Kvinder, der hang saa meget trofastere ved ham, med jo større Forbittrelse hans Modstandere hadede ham. Han havde ikke til Øiemed, saaledes som hans Disciple og Lærlinge, Apostlene, at omstyrte Jødedommen, han dadlede kun Pharisæernes Strenghed og satte sig ud over enkelte Forskrifter, som ikke forekom ham betydelige nok; først senere udgav han sig for Messias og Jødernes Konge og satte sig følgelig op imod Statens Ordning og den romerske Keiser, saa at han af Romerne blev dømt til Døden (33). Hans Optræden bidrog væsenlig til, at mange Hedninge bekjendte den ene Gud, og at mange af dem gik over til Jødedommen.

Denne i sin Begyndelse saa lidt iøinefaldende Fremtoning, der senere som Kristendom fik verdenshistorisk Betydning, bekæmpedes kraftig af Pharisæerne. Med særlig Iver for Jødedommens Bevarelse og for dens Lære virkede paa denne Tid de to Formænd for Synhedrion, *Hillel* og *Schamai*, begge Elever af de fornævnte Lærere Schemaja og Abtalion. Vistnok sjeldent

have to Mænd af saa modsatte Karakterer været kaldede til fælles Virksomhed.

Hillel, en Babylonier, kom i en tidlig Alder til Jerusalem og maatte kæmpe med Nød og Fattigdom. Hans Kjærlighed til Studiet af Loven var saa stor, at han, da han engang ikke kunde betale Dørvogteren for Adgang til Lærehuset, med Livsfare krøb op paa Taget for der at lytte til Lærernes Foredrag. Her fandt man ham den næste Morgen stiv af Kulde og næsten livløs. Hillel erhvervede sig grundige og udbredte Kundskaber, opnaaede snart Titlen af »Lærd« og senere Værdighed som Nasi (Fyrste). Formedelst sin Lærdom og for sin Karakters Skyld var han yndet af Folket, og han var et Mønster paa Sagtmodighed, Blidhed og Beskedenhed. To Personer indgik et Væddemaal, idet den ene paastod, at han vilde kunne ægge Hillel til Vrede. Han gik kort før Sabbatens Begyndelse, da han netop var i Badet, tre Gange efter hverandre til ham og forelagde ham de latterligste Spørgsmaal. Hillel kom frem og gav ham Svar, stedse paa samme sagtmodige Maade. Da den Væddende kom tredie Gang og saa sit Forsøg strandet, sagde han heftig: »Saaledes som Du er, er der vistnok ikke Mange i Israel!« »Hvorfor det, min Søn?« spurgte Hillel. »Nu har jeg for din Skyld tabt et stort Væddemaal.« »Du maa hellere tabe dit Væddemaal end jeg min Ro og Taalmodighed,« sagde Hillel. Proselyter henvendte sig baade til ham og til Schammai. Engang kom en Proselyt til Schammai og sagde: »Jeg vil gaae over til Jødedommen paa den Betingelse, at jeg kan blive Ypperstepræst«; han afviste ham med Vrede. Derpaa kom samme Proselyt til Hillel med samme Forlangende; han gav ham Undervisning og bragte ham snart saa vidt, at han afstod fra sit Forlangende. En Anden opstillede den Betingelse, at han vilde lære Jødedommens Indhold i den

korte Tid, medens han stod paa eet Ben. Schammai viste ham med Uvillie tilbage. Han kom til Hillel, og denne sagde til ham: »Hvad der mishager Dig, gjør det ikke mod Andre! Det er Jødedommens Grund og Væsen. Alt Andet er kun Forklaring. Gaa hen og tænk over dette.« Men ikke blot i Karakter, ogsaa i deres Opfattelse af Skriften og i Læremaade vare Hillel og Schammai grundforskjellige. Schammai var ubøielig streng, holdt sig mere til Lovens Bogstav og søgte at indføre saa mange Vanskeligheder som mulig, medens Hillel tog Lettelser i Forsvar. I Lærernes Aand virkede ogsaa de to Skoler, som kaldes i Talmud »Huset Hillel« og »Huset Schammai«.

4. Judæa under de romerske Landshøvdinger. Agrippa.

De over Judæa indsatte Landshøvdinger trykkede Folket uden Skaansel. Den offentlige Ro blev uafladelig forstyrret, dels ved Folkeopstande, dels ved falske Messias'er, dels ogsaa ved Røverbander, som ofte stode ligefrem i Sold hos Landshøvdingerne. Den mest bekjendte og grusomste af Landshøvdingerne var *Pontius Pilatus;* han gik endnu videre end Forgængeren Valerius Gratus, som under en elleveaarig Forvaltning afsatte fem Ypperstepræster; han vilde endog tvinge Jøderne til at tilbede Menneskeskikkelser. Da han havde til Hensigt at bemægtige sig Tempelskatten, opstod der et Oprør, hvorved mange Jøder mistede Livet (30).

Efter Keiser *Tiberius's* Død fik Judæa igjen sin egen Konge i *Agrippas* Person, et Barnebarn af Hasmonæerinden Mariamne. Agrippa havde under sit Ophold i Rom bortødslet sin Formue og var snart kommen saaledes i Nød, at han vilde aflive sig. Han førte derpaa en Tidlang et eventyrligt Liv, indtil han erhvervede sig Antonias,

Keiser Claudius's Moders Gunst og blev Ven af den senere Keiser Caius Caligula. En uforsigtig Yttring om Tiberius bragte ham i Fængsel, men saa snart *Caligula* besteg Tronen, skjænkede han ikke blot sin Ven Friheden, men satte ham ogsaa over flere Provinser i Judæa og gav ham Kongetitlen.

Caligula, der i Begyndelsen var velvillig mod Jøderne, forvandledes pludselig til en vanvittig Tyran; han forlangte, at hans Billedstøtte skulde opstilles i Templet i Jerusalem og tilbedes som en Gud. Alle Jøderne vare oprørte over et saadant Forlangende og erklærede hellere at ville døe end være Vidne til deres Helligdoms Vanhelligelse. Kun efter indtrængende Opfordring af Agrippa, som paa den Tid opholdt sig i Rom, frafaldt Caligula det vanvittige Forlangende. Nogle Maaneder senere døde Caligula. Af Taknemmelighed for de ved Keiservalget ydede Tjenester stadfæstede hans Efterfølger *Claudius* Agrippa som Konge og lod ham blive i Besiddelse af hele det Rige, som Herodes havde i sin Magt. Judæa nød for sidste Gang nogle Aars uforstyrrede Lykke.

Agrippa, som havde erhvervet sig Folkets Kjærlighed i de fire Aar, han havde regeret, ved sin trofaste Vedhængen ved Jødedommen, ved sin Mildhed og Karakterfasthed, døde pludselig i Cæsarea i en Alder af 54 Aar (44). Hans Søn Agrippa II, der dengang befandt sig i Rom, blev ikke udnævnt til Konge af Claudius, og saaledes fik Judæa som romersk Provins atter Landshøvdinger som, overbydende hinanden i Havesyge og Blodtørst, stedse mere og mere styrkede Folkets Had mod Romerne og fremkaldte formeligt Anarki. Under Landfogden *Cumanus* kom det derved, at en romersk Soldat tillod sig en uanstændig Gebærde mod Helligdommen, til en Tumult paa Paaskefesten (49), og da Cumanus lod Soldater rykke frem, opstod der en saa voldsom Trængsel

at henved 20,000 Jøder fandt Døden. Hans Efterfølger *Felix,* som formælede sig med en af Agrippas tre letsindige og usædelige Søstre, tænkte ikke paa Andet end paa at berige sig og satte sig i dette Øiemed i Forbindelse med Sicarierne eller Dolkemændene; mange uskyldige Mennesker, selv Ypperstepræsten, lod han snigmyrde. Men *Gessius Florus* overgik alle sine Forgængere i Grusomhed, og under ham kom endelig Jødernes Oprør mod Rom til Udbrud.

5. Jøderne udenfor Judæa.

Ligesom Judæa havde *Ægypten* og især Alexandria en stor Mængde jødiske Indvaanere, som i Aarhundreder havde nydt fuld Borgerrettighed. Ved den Velstand, de erhvervede sig ved Handel, Skibsfart og forskjellige Haandværk, samt ved deres videnskabelige Dannelse, i hvilken de tiltrods for deres Troskab mod deres Fædres Religion ikke stode tilbage for Grækerne, fremkaldte de deres ægyptiske og græske Medborgeres Had, som derhos blev næret af jødefjendtlige Forfattere, saasom Apollonius Molo, Ciceros Lærer, o. A. Den mest rasende Jødefjende var Grammatikeren *Apion,* som angreb Jødedommen og Jøderne paa den frækkeste Maade, og mod hvem Flavius Josephus optraadte i et særligt Forsvarsskrift. Alexandrinernes længe nærede Had mod Jøderne udbrød i lys Lue under Caligula ved Kong Agrippas Nærværelse i den ægyptiske Hovedstad. Den rovbegjærlige Hob fordrev Jøderne fra de fire Kvarterer i Alexandria, mishandlede dem, plyndrede deres Huse, stormede Synagogerne og opstillede Keiserens Billede i dem. I denne Nød sendte Jøderne i Sommeren (40) et Gesandtskab paa 3 eller 5 Mænd til Keiseren i Rom. En af dem var *Philo,* den

betydeligste Repræsentant for den jødisk-alexandrinske Skole. Han var født i Alexandria, udgaaet fra en rig og anset Familie, havde faaet en meget omhyggelig Opdragelse og med stor Iver helliget sig til Studiet af Philosophi og Jødedommens Litteratur. Nøie fortrolig med Platos Skrifter tilegnede han sig dennes poetiske Sprog, saa at man plejede at sige: Plato skrev som Philo eller Philo som Plato. Med sin sværmeriske Kjærlighed til Philosophien forbandt han en urokkelig Vedhængen ved Jødedommen, som han søgte at forsone med græsk Verdensanskuelse. I Udtydning af Skriften betjener han sig ofte af Allegorien; de bibelske Fortællinger ere for ham Billeder paa Sædelighed, og Lovens Forskrifter have for ham ogsaa en særlig symbolsk Betydning. Hans Skrifter, af hvilke mange ere gaaede tabt, ere lidet kjendte af Jøderne, da de ere skrevne paa Græsk; først i den nyere Tid har man ved Oversættelser søgt at gjøre dem tilgængelige for et større Publikum.

Denne ved Dyd og Lærdom lige udmærkede Mand valgtes af den alexandrinske Menighed til Talsmand hos Keiser Caligula; de hedenske Alexandrinere repræsenteredes af den berygtede Apion. Jøderne fandt hos Tyrannen, der allerede var indtagen imod dem, en meget ugunstig Modtagelse, han holdt stivsindet fast ved sin Villie, og først hans Efterfølger Claudius lod dem vederfares Retfærdighed.

Ogsaa i Verdensstaden Rom boede dengang allerede henimod 8000 Jøder, der vare anerkjendte som fuldtberettigede romerske Borgere; deres Indflydelse gjorde sig allerede bemærket paa Ciceros Tid, og denne optraadte offentlig mod dem.

Meget talrige vare de i de *parthiske* Lande, navnlig i Byerne Nehardea og Nisibis. I Nehardea ved Euphrat havde to jødiske Ynglinge, *Asinai* og *Anilai,*

Vævere af Profession, dannet en Røverstat og opnaaet en saadan Magt, at Kong Artaban sluttede Forbund med dem. Efter at have bestaaet i 16 Aar gik Staten ved indre Stridigheder tilgrunde; Asinai blev af en hedensk Svigerinde forgiven; og Anilai, som Mithridat, Kong Artabans Svigersøn, paaførte Krig, faldt med en Skare af sine Folk i Slaget. Mange babyloniske Jøder flygtede derpaa til Seleucia ved Tigris, hvor ogsaa de, 5000 i Tal, faa Aar efter faldt som Offer for Indbyggernes Had (41). Byerne Nehardea og Nisibis bleve senere Planteskoler for jødisk Videnskab.

Fra Parthien nedsatte der sig ogsaa Jøder i Adiabene, et Landskab ved Tigris. Her herskede Kong *Izates*, der tilligemed sin fromme Moder *Helena* og sine Brødre var gaaet over til Jødedommen, og som efter en 24-aarig Regering efterfulgtes af Broderen Monobaz. Den adiabeniske Kongefamilie, navnlig Dronning Helena, der i mange Aar levede i Jerusalem, skjænkede rige Gaver til Templet og lod paa en Tid, da der var Hungersnød, uddele Penge og Levnetsmidler til de Nødlidende. Izates's Sønner og Døttre bleve ved Jerusalems Erobring af Titus fangne og førte til Rom.

6. Oprørets Udbrud. Flavius Josephus.

Kede af længere at taale Gessius Florus's Undertrykkelse grebe Jøderne endelig til Vaaben. Da de nemlig modsatte sig en uforskammet Fordring om at give ham 17 Talenter af Tempelskatten, drog han mod Jerusalem og lod sine Soldater myrde, plyndre og ødelægge af Hjertenslyst. Da brast den fortvivlede Mængdes Taalmodighed. Præsterne vare ikke længere istand til at berolige Folket, og Signalet til Oprør var givet.

Til Jødernes Ulykke kæmpede de indbyrdes mod hverandre. De delte sig i et Parti, *Zeloterne* (Ivrerne), som for enhver Pris vilde ryste det romerske Aag af sig og atter tilkæmpe sig Friheden, og et *Fredsparti*, i Spidsen for hvilket Kong Agrippa og hans Slægtninge stode. Forgjæves raadede Agrippa, heri understøttet af sin for sin Skjønhed berømte Søster *Berenice*, til at underkaste sig Romerne og endnu i kort Tid at adlyde Landshøvdingen Florus; forgjæves besvor han Mængden under Taarer ikke at begynde Krig med det mægtige Rom. Zelotpartiet fik Overhaand, Agrippa maatte forlade Jerusalem; Oprøret var ikke mere til at standse. I Jerusalems Gader rasede i syv Dage en forbittret Kamp mellem Zeloterne og de Fredelige, i hvilken de sidste bukkede under; Paladserne gik op i Luer, og den romerske Besætning blev nedhugget.

Med Lynets Hurtighed udbredte Opstanden sig over hele Landet, men tillige Kampen mellem Hedninger og Jøder. I Cæsarea blev hele den jødiske Befolkning, henimod 20,000 Mennesker, tilintetgjort, i Askalon, Ptolemais og andre Byer bleve Jøderne dræbte, i Alexandria, hvor den frafaldne Tiberius Alexander, en Neveu af Philosophen Philo, var Statholder og havde givet Befaling til Blodbadet, mistede 50,000 Mennesker Livet. Nu turde den syriske Statholder Cestius Gallus ikke længere være rolig Tilskuer; han rykkede med en Hær ind i Judæa, nedbrændte Byer og Landsbyer og drog mod Jerusalem for med Vaabenmagt at undertrykke Oprøret. Men Zelotførerne *Simon bar Giora* og *Eleasar ben Simon* angrebe ham, splittede hans Legioner, forfulgte dem, og Gallus maatte trække sig tilbage med stort Tab. Denne Seir hævede deres Mod, saa at de besluttede at byde den romerske Magt Trods, og for med større Eftertryk at kunne fortsætte Krigen, udnævnte de Statholdere og Befalingsmænd over

de forskjellige Dele af Landet. *Eleasar* og *Johannes ben Hananja, Joseph bar Gorion* og *Joseph ben Simon* fik vigtige Poster, men den allervigtigste, over Landskabet Galilæa, blev overdraget til *Joseph ben Matthias.*

Denne Mand, som Forfatter bekjendt under Navnet *Flavius Josephus,* født i Jerusalem 37 Aar efter Chr., nedstammede fra en anset Præstefamilie. Allerede som Dreng paa 14 Aar havde han erhvervet sig saa store Kundskaber i Lovkyndighed, at selv Præsterne og de Ældste forlangte Raad af ham. I det 16de Aar gik han over til Essæerne, men vendte efter 3 Aars Forløb tilbage til Pharisæerne; idet han stedse arbeidede videre paa sin Uddannelse, tilegnede han sig ogsaa Kundskab i flere Sprog. Ved Krigens Udbrud var Josephus 29 Aar gammel, og da man kjendte ham som dygtig, resolut og besindig, blev han udnævnt til Øverstbefalende i Galilæa. Efter sin egen Forsikkring stræbte han ivrig for at tjene sit Fædreland. Han sammenkaldte alle vaabenføre Mænd til Forsvar, forsynede dem med Vaaben, organiserede endog en Rytterskare, befæstede de vigtigste Pladser i Galilæa og indførte en streng Disciplin i Hæren. Ikke destomindre blev han beskyldt for Forræderi og mistænkt for at være i hemmelig Forstaaelse med Romerne. Hans mest afgjorte Modstander var *Johan af Giskala,* der var ham overlegen i Aand og Energi, og som ogsaa bevirkede, at Josephus blev anklaget i Jerusalem. Endnu inden Romerne rykkede frem, var Galilæa delt i to Leire, og derved var Judæas vigtigste Bolværk overleveret til Romerne.

Jødernes Opstand, som man i Begyndelsen kun havde skjænket ringe Opmærksomhed, forekom dog nu Keiser Nero at være saa farlig, at han valgte den allerede 56-aarige *Flavius Vespasian,* den bedste Feltherre paa den Tid, til at undertrykke den. Vespasian, hvem hans Søn

Titus tilførte 2 Legioner fra Ægypten, rykkede i Forening med Agrippas Tropper mod Galilæa og gik, efter at have indtaget og nedbrændt flere Smaabyer, løs paa Bjergfæstningen Jotapata, hvis Erobring det var ham mest om at gjøre. Jøderne kæmpede med Forbittrelse og Dødsforagt og tilføiede Romerne store Tab, men selv den mest haardnakkede Modstand var forgjæves. Efter en Beleiring paa 47 Dage blev Jotapata indtaget ved Forræderi af en Overløber (1. Tamus = Juli 67). Mange af de Beleirede toge sig selv af Dage, 40,000 Mand mistede Livet, 1200 bleve tagne til Fange; blandt disse befandt sig ogsaa Josephus. Han var, da Erobringen skete, flygtet ind i en Hule, hvor 40 Mand holdt sig skjulte. Paa hans Opfordring til at overgive sig til Romerne traadte de med dragne Sværd op imod ham. Skyndsomt tog han sin Tilflugt til en List og foreslog, at efterhaanden den Ene skulde dræbe den Anden, og at Lodtrækning skulde bestemme Rækkefølgen. Han forstod nu at indrette det saaledes, at han og en Anden bleve de Sidste. Efter med denne Sidste, som han havde lovet Friheden, at være ført frem for Vespasian, kastede han sig for dennes Fødder og spaaede ham og hans Søn Titus deres Udnævnelse til Keiser, hvorpaa der blev lovet ham Tilgivelse og tilsikkret ham en aarlig Understøttelse. Josephus var tilstede ved Jerusalems Indtagelse og ledsagede Titus ved dennes Triumftog til Rom, hvor han, dybt foragtet af Jøderne, levede til 94 og skrev der »den jødiske Krig«, den værdifuldeste, men ikke altid paalideligste Kilde til den jødiske Historie, samt »20 Bøger jødiske Antikviteter«; disse to Værker, til hvilke slutter sig hans Selvbiografi og hans Skrift mod Apion, ere oversatte paa de fleste europæiske Sprog, tildels ogsaa paa Hebraisk, og have gjort hans ellers ikke uplettede Navn udødeligt.

7. Vespasian og Titus.

Efter Jotapatas Indtagelse drog Vespasian stedse videre frem i Galilæa, ødelagde Joppe, erobrede Tiberias, indtog derpaa Gamala, som ydede en haardnakket Modstand, og hvis Beboere alle, med Undtagelse af to Piger, der havde holdt sig skjulte, uden Skaansel bleve dræbte. Med Giskalas Indtagelse var Galilæas Erobring fuldbyrdet (November 67).

Foreløbig undte Vespasian sine udmattede Tropper Hvile og fortsatte først Kampen i Foraaret (68), idet han drog mod Peræa, som han betvang efter 3 Maaneders Forløb. Da fik Krigen ved Keiservalget i Rom en Udsættelse. Efter Neros Død (Juni 68) blev nemlig Galba udraabt til Keiser, men myrdet faa Maaneder efter, og Vespasian valgtes da til Keiser. Han vendte tilbage til Rom for at modtage Kronen og overgav Overbefalingen til sin Søn Titus, som han gav det Hverv at erobre Jerusalem.

I den fordum blomstrende Hovedstad kæmpede Partierne med vildt Raseri mod hinanden. Zeloterne indførte et Rædselsherredømme og lode Alle henrette, der viste sig venligsindede mod Romerne. Paa Foranledning af Johan fra Giskala tilkaldte de endog Idumæerne, trængte med dem ind i Staden og anrettede et frygteligt Blodbad: 12,000 Fredsvenner bleve grusomt myrdede, deriblandt Ypperstepræsterne Anan og Josua ben Gamala, gift med den rige Martha, der var bleven bekjendt ved Oprettelse af Skoler. Johan fra Giskala, den lidenskabelige Zelotfører, bemægtigede sig nu Herredømmet, saa at *Simon bar Giora* af Ypperstepræsten hurtig blev kaldt til Hjælp. De blodige Kampe, der rasede mellem Partierne, paaskyndede Jerusalems Fald, efterat Titus i April 70

havde ladet sin Hær rykke frem mod denne Stad. Staden var stærkt befæstet og omgiven af tre Volde og høie Mure; den første omsluttede Forstaden Bezetha, den anden Mur omsluttede den lavere By med Borgen Antonia, i hvis Nærhed Templet laa, den tredie Muur omgav den øvre By eller Zion. Alle disse Mure vare forsynede med Taarne, hvorfor det paa en Tid, da man ikke kjendte Krudtet, var meget vanskeligt at ødelægge eller bestige dem. Titus lærte snart Jødernes Tapperhed at kjende, thi da han en Dag med en Afdeling Ryttere nærmede sig Staden for nærmere at tage Forholdene og Forsvarsforanstaltningerne i Øiesyn, brøde Jøderne pludselig ud af Staden, bragte Rytterne i Uorden og tvang ham selv til at søge Frelse i Flugten. Ved saadant og lignende Held bleve Jøderne dristigere, de gjorde forskjellige Udfald, og først efter en varm Kamp lykkedes det Romerne at kaste Angriberne tilbage. Efterat et Tilbud om en fredelig Overenskomst var vist tilbage af Jøderne, lod Titus Beleiringsmaskinerne opstille. De Beleirede gjorde nye Udfald og kæmpede med mageløs Dødsforagt; desuagtet lykkedes det Romerne at tage den ydre Muur og Bezetha (11. Ijar = Mai). Efter hede Kampe, i hvilke Johan fra Giskala og hans Skare udmærkede sig ved Heltemod og Uforfærdethed, blev to Maaneder senere ogsaa den anden Mur med Antonia stormet (17. Tamus = Juli); fra denne Dag maatte Offertjenesten ophøre af Mangel paa Dyr.

Hungersnøden, der siden Beleiringens Begyndelse havde raset i den af Mennesker overfyldte Stad, havde nu naaet sit Høidepunkt. Levnetsmidlerne vare i den Grad opbrugte, at mange Rige gave deres Eiendele for et Maal Hvede eller Byg. Nøden var saa stor, at man gnavede Læderstykker og brugte Hø til Føde, ja man søgte selv paa Møddinger efter urene og usunde Ting. Gaderne vare opfyldte af Lig, der i den varme

Aarstid snart gik i Forraadnelse og fremkaldte Epidemier. Mere end 500 Mennesker fandt man hver Morgen i Gaderne, bortrevne af Sult, og af en eneste Port bleve i Løbet af 6 Uger 115,088 Døde baarne ud, deri ikke medregnet de, der bleve begravede af deres Nærmeste. I Fortvivlelse søgte Nogle efter Levnetsmidler paa Markerne udenfor Portene, men de fleste af disse faldt i Romernes Hænder; Titus lod dem korsfæste lige for Øinene af de paa Muren værende Jøder; i en Nat dræbtes saaledes 5000, saa at man tilsidst savnede Træ til Korsene. Andre, der vare flygtede til Romernes Leir, faldt saa graadig over de dem rakte Levnetsmidler, at de døde.

Mange saadanne Overløbere bleve af Romerne opsprættede levende, thi den Tro var udbredt blandt Soldaterne, at mange Jøder havde slugt Guld, fordi de troede ellers ikke at kunne bringe det ud af Byen. De romerske Soldater troede nu at finde Guld hos alle Jøder og opsprættede derfor i en Nat over 2000 saadanne Overløbere, indtil Titus forbød at dræbe dem, og da bleve de solgte meget billig som Slaver og givne til Pris for andre Lidelser. Men alle Dødens Rædsler, Sulten, Pesten og Sværdet formaaede ikke at knække Jødernes Mod. Ved de Beleiredes Heltemod blev Stormen paa den ydre Tempelmur slaaet tilbage; derfor lod Titus Tempelporten stikke i Brand, og Ilden rasede en hel Nat og den følgende Dag. Da Romerne derpaa den næste Dag (9. Ab) traf Foranstaltninger til at slukke Ilden, gjorde Jøderne igjen et fortvivlet Udfald, men bleve slaaede tilbage og forfulgte ind i Tempelgaarden. Da kastede en romersk Soldat et brændende Stykke Træ ind i Templet, der snart stod i lys Lue. Titus, der havde givet sin Elskede Berenice, Agrippas Søster, det Løfte at skaane Templet, gav hurtig Befaling til at slukke Branden, men det var for silde; Romerne kunde ikke holdes tilbage fra at myrde

og ødelægge. Uden Skaansel huggede de ned til sent paa Natten, saa at Ilden paa mange Steder blev slukket af det strømmende Blod. Saaledes sank Templet, Israels Pryd, d. 10. Ab sammen til en Askehob, samme Dag, paa hvilken ogsaa det første Tempel var blevet ødelagt af Nebucadnezar. Utallige Jøder styrtede sig af Fortvivlelse i Flammerne, de vilde ikke overleve deres Helligdoms Undergang.

Først en Maaned senere (8. Elul = August) blev den øvre Bydel erobret; Johan fra Giskala og Simon bar Giora, som havde forsvaret den med Løvemod, bleve tagne til Fange. Langt over 1 Million Jøder vare omkomne under Krigen, over 900,000 bleve tagne til Fange. Disse Ulykkelige lod *Fronto,* Titus's Ven, tildels henrette, de smukkeste Ynglinge bestemte han til Triumftoget, de øvrige, der vare over 17 Aar, bleve sendte til Bjergværkerne i Ægypten eller givne bort som Slaver. Medens Fronto afgjorte deres sørgelige Skjæbne, døde næsten 10,000 af Sult, dels fordi deres Vogtere af Forbittrelse og Had ikke gav dem tilladte Spiser, dels fordi de negtede at modtage Noget af Fjenden.

I Rom feirede Titus sin Seir ved et glimrende Triumftog, hvorved de værdifuldeste Tempelkar, den gyldne Stage, Guldbordet o. s. v. bleve baarne til Skue som Seirstrofæer; efterat disse Skatte længe havde været opbevarede i et Tempel, der var viet Fredsgudinden, gik de tabte ved en senere Plyndring af Verdenstaden. Foran Seiersvognen gik Judæas ved Legemskræfter og Skjønhed mest udmærkede Ynglinge, blandt disse Simon bar Giora, som snart efter under Folkets Jubelskrig først blev pidsket og derefter efter romersk Skik dræbt paa den tarpejiske Klippe. Johan fra Giskala, der blev dømt til livsvarigt Fangenskab, døde i Fængslet. Af Taknemlighed lod det romerske Senat oprette en Triumfbue for Titus, paa

hvilken endnu i vore Dage Afbildninger af Tempelkarrene ere at skue. Der blev ogsaa præget en Medaille med Indskriften: *Judæa capta* (det erobrede Judæa).

Efterat ogsaa de faa Fæstninger, der som Masada efter Jerusalems Fald havde gjort haardnakket Modstand under Zelotføreren *Eleazar ben Iair,* vare blevne indtagne af Landshøvdingerne Bassus og Silva, og Besætningerne vare blevne nedsablede, blev hele Judæa paa den lille By Emmaus nær solgt, og der blev paalagt alle Jøder i det romerske Rige en Kopskat, som fik Navnet »Jødeskatten«.

TREDIE AFSNIT.

Fra Opløsningen af den jødiske Stat til Afslutningen af den babyloniske Talmud (70—500).

---

1. R. Jochanan ben Sakkai.

Judæa var beseiret, den sidste Selvstændighed var tabt, og Jøderne havde ophørt at danne en selvstændig politisk Nation; som Hjemløse vandrede de om i de forskjellige Lande. De vare beseirede, men ikke tilintetgjorte; de bleve opretholdte ved Religionen, som slyngede det forenende Baand om dem og gav dem Kraft og Udholdenhed i de Kampe, som de for deres Tros Skyld havde at bestaae i 1800 Aar. Med Opløsningen af den jødiske Stat og med Jødernes Adsplittelse over hele Jorden tiltraadte Jøderne deres verdenshistoriske Mission, at forkynde for Folkeslagene Guds Enhed og at gjøre Jødedommens ophøiede Ideer til Fælleseie for Menneskeheden.

Midt under Krigens Storme søgte store Aander at sikkre Nationens Fremtid ved Opretholdelse af Jødedommen og flittig Pleie af den jødiske Lære. Den Mand, der ved den Retning, han foreskrev for det dybt bøiede Folk, blev Jødedommens Redningsmand og Gjenføder, var *R. Jochanan ben Sakkai*. Ligesom *R. Gamliel*,

der først antog Titlen Rabban og traf flere Foranstaltninger for at afskaffe Misbrug ved Skilsmisser, var han en Discipel af Hillel. Under Beleiringen af Jerusalem, hvis Fald han efter Sagnet skal have forudsagt 40 Aar forinden, raadede han stedse til Eftergivenhed mod Romerne. Tiltrods for Zeloternes Aarvaagenhed lykkedes det ham ved Hjælp af to Disciple hemmelig at forlade Byen og at naae den romerske Leir. Vespasian modtog ham venlig og indrømmede ham Opfyldelsen af tre Bønner: at stifte en Læreanstalt i Jamnia, at skaane den unge Gamliel, hvis Fader, Simon, Romerne havde dræbt, og at skaffe Lægebistand til den fromme *R. Zadok*, hvis Sundhed var nedbrudt ved megen Fasten. R. Jochanan nedsatte sig med sine Disciple i Jamnia, en By ved Middelhavet; her dannede han et Synhedrion, i hvilket han førte Forsædet uden at beklæde Nasiværdigheden, og traf forskjellige Foranstaltninger, der vare blevne nødvendige formedelst de religiøse Forholds Omdannelse. Almindelig agtet paa Grund af sine Dyder og sin store Lærdom døde han i en Alder af 120 Aar.

Blandt hans Samtidige, der udarbeidede den mundtlig overleverede Lov, Mischna, og som førte Navnet Tannaim (Lovkyndighedslærere), ere de betydeligste *R. Chanina*, som gjorde det til Pligt for Jøderne at bede for den Regerings Vel, under hvis Beskyttelse de levede; *Abba Saul ben Botnit*, der i sin Forretning som Vinhandler var saa samvittighedsfuld, at han ikke engang selv vilde beholde Bærmen, og paa sit Dødsleie, udstrækkende sin Haand, kunde sige: »denne Haand var samvittighedsfuld, naar den maalte«; *Nachum fra Gimso*, kaldet saaledes efter sin Fødeby Gimso, $^1/_2$ Mil fra Lydda, eller fordi han selv ved de sørgeligste Begivenheder pleiede at sige: »Gam su letoba« (ogsaa dette er til det Gode). I sin Alderdom ramtes han af megen Ulykke, han blev

blind og lam. Dem, som besøgte ham, fortalte han, at han havde fortjent disse Lidelser, thi da han engang havde ført rige Gaver, der bares af Æsler, til sin Svigerfader, havde en Fattig anmodet ham om en Gave, men han havde ladet denne vente, til Gaverne vare tagne fra Æslerne, og imidlertid var den Fattige død. Det samme Formaal ved Affattelsen og Forklaringen af visse Overleveringer, som fulgtes af Nachum, havde ogsaa R. Nechunia ben Hakana for Øje.

R. Jochanan ben Sakkai havde mange Disciple, af hvilke de mest fremragende vare: *R. Eleasar ben Arach*, hans Yndlingsdiscipel, der skilte sig fra sine Fæller og efter sin Hustrus Ønske trak sig tilbage til Emmaus, *R. Elieser ben Hyrkanos* og *R. Josua ben Chananja*. R. Elieser var Søn af en rig Landmand og helligede sig først i en fremrykket Alder til Studiet af Loven, og det med saadant Held, at han naaede megen Anseelse og giftede sig med R. Gamliels Søster, den kloge Ima Salom. Da han var meget herskesyg og ikke var at bevæge til Eftergivenhed, blev han af sin Svoger lyst i Ban. Han havde en egen Læreanstalt i Lydda, men levede senere i Cæsarea og Galilæa, hvor han omgikkes med Jødekristne. Hans Valgsprog var: »Din Næstes Ære maa være Dig ligesaa dyrebar som din egen, vær ikke tilbøielig til Vrede, og forbeder Dig en Dag før din Død; varm Dig ved de Vises Ild, men vogt Dig for deres Gløder, at de ikke brænde Dig«. R. Josua, der mest lignede sin store Lærer i Beskedenhed og Kundskaber, forestod en af ham i Bekiin grundlagt Læreanstalt. Af Stilling var han Kulsvier og havde et afskrækkende hæsligt Ydre, men stod dog formedelst sin Karakter og sit stedse slagfærdige Vid i høi Gunst ved det keiserlige Hof, hvor han ofte gik i Forbøn for sine Troesfæller.

2. R. Gamliel II og hans Samtidige.

Med R. Jochanans Død hørte den af ham efterstræbte og opretholdte Enighed op. Ved de udenfor Lydda oprettede Læreanstalter traadte de tidligere Stridigheder mellem den hillelske og den schamaiske Skole igjen stærkere frem, saa at den ene Lærer betragtede som forbudt, hvad der ifølge den anden var tilladt. For at bortrydde disse Stridigheder og atter tilveiebringe Enighed var *R. Gamliel II.*, ogsaa kaldet R. Gamliel fra Jabne, valgt til R. Jochanans Efterfølger som Nasi.

R. Gamliel, Søn af den af Romerne dræbte Simon, forbandt med dyb Kundskab til Loven ogsaa almindelig Lærdom og var navnlig Ven af det græske Sprog. Medens han i Privatlivet var fuld af Mildhed og Eftergivenhed, holdt han med al Strenghed paa sin Værdighed og Autoritet og indførte i sin Stræben efter Enhed Kirkens Ban, som han lyste over de betydeligste Mænd. Navnlig viste han sin Strenghed mod de tidligere omtalte R. Elieser og R. Josua. Han opfordrede den Sidste paa den Dag, da det efter R. Josuas Beregning var Forsoningsdag, men efter hans Mening var en sædvanlig Søgnedag, til at møde hos ham med Stav og i Reiseklæder. R. Josua adlød, men Synhedrions Medlemmer vare saa oprørte over den haarde, fornærmelige Maade, paa hvilken Nasien behandlede ham, at de afsatte ham fra Embedet og i hans Sted valgte den ungdommelige, rige *R. Eleasar ben Asarja*, som var en Efterkommer af Esra og var afholdt af den romerske Øvrighed. R. Gamliel rakte snart Haanden til Forsoning, opsøgte den fornærmede R. Josua i hans fattige Bolig og levede, efter atter at være indsat i sit Embede, i Enighed med Synhedrions Medlemmer. Han gjennemførte flere vigtige Indretninger, ordnede Kalendervæsenet, indførte bestemte Bønner og

lod Simon fra Pikole redigere Attenbønnen (Tephilla eller Sch'mone Esre) og Samuel den Lille Bønnen mod Angivere; ogsaa indskrænkede han den paa den Tid herskende Luxus ved Begravelser.

Samtidig med R. Gamliel var *Akylas* eller *Aquila* (Onkelos), en rig Romer fra Landskabet Pontus, der var gaaet over til Jødedommen og forfattede en ny græsk Oversættelse af den hellige Skrift, af hvilken der nu kun er Brudstykker tilbage; den aramæiske Oversættelse, der ligesom den *Jonathan ben Usiel* tilskrevne Paraphrase af Profeterne først er opstaaet i senere Aarhundreder, bærer med Urette hans Navn.

3. Jødernes Kampe mod Grækere og Romere. Bar Kochba.

Medens de jødiske Lærde fremmede Lærens Udvikling og søgte at styrke Jødedommen, sukkede det jødiske Folk under Trykket af det romerske Herredømme. Keiser *Domitian*, Broder og Efterfølger af den i en ung Alder døde Titus, behandlede Jøderne, men endnu mere Proselyterne, med grusom Strenghed. Mildere behandledes de af den ærværdige *Nerva*, som tillod Enhver at gaae over til Jødedommen og ophævede Jødeskatten. Strenge Tider opstode for dem under Keiser *Trajans* Regjering, da han i Aaret 107 drog mod Partherne. Jøderne, der i stort Antal levede i det parthiske Rige og nøde en vis politisk Selvstændighed, navnlig i Byen Nisibis, gjorde haardnakket Modstand. Nogle Aar senere reiste Jøderne i *Cyrene* sig mod deres gamle Fjender Grækerne. Med deres Anfører, der ifølge Nogle hed Lucas, ifølge Andre Andreas, i Spidsen dræbte de, som der fortælles, 220,000 Grækere. Derfor maatte Jøderne i

Alexandria bøde haardt og bleve dræbte under grusomme Pinsler. Men ogsaa de oprørske Jøder toge blodig Hævn og anrettede en frygtelig Ødelæggelse blandt Romere og Grækere. Imidlertid udbrød der et Oprør blandt Jøderne paa Øen *Cypern*; mange Indbyggere bleve dræbte, og Salamis, Øens Hovedstad, blev ødelagt. Da sendte Trajan en Hær til Cypern under Anførsel af Marcius Turbo, som efter haarde Kampe beseirede Oprørerne, banlyste Jøderne fra Øen og forbød dem nogensinde at betræde den igjen. Til Bekæmpelse af Opstanden i Ægypten blev ligeledes den grusomme Turbo beordret, han anrettede et skrækkeligt Blodbad blandt Jøderne og ødelagde den gamle, pragtfulde Synagoge i Alexandria (117).

Efter Trajans Død besteg *Aelius Trajan* Thronen. I Be gyndelsen viste han sig velvillig mod Jøderne, han kaldte den grusomme Statholder Lucius Quietus tilbage, fattede den Plan at gjenopbygge Jerusalem, og til Jødernes store Glæde gav han dem Tilladelse til at gjenopføre Templet. Da han efter Indskydelse af Samaritanerne tog sit Løfte tilbage, var Forbittrelsen blandt de skuffede Jøder saa stor, at det vilde være kommet til aabent Oprør, naar ikke den besindige R. *Josua*, der efter R. Gamliels Død førte Forsædet i Synhedrion, som var forlagt til Uscha, havde beroliget den krigslystne Hob. Den tilbagetrængte Opstand udbrød saa meget frygteligere i Aaret 132; i 12 Aar havde man forberedt sig derpaa. I Spidsen for den stod en dristig, energisk Mand, *Simon bar Koseba* eller *Bar Kochba* (Stjernesønnen), som han blev kaldt af den for Opstanden ivrig virkende *R. Akiba*, med Anvendelse af Skriftstedet: »En Stjerne har reist sig i Jakob«. Følgende R. Akibas Exempel anerkjendte Mange ham som Messias. Bar Kochba benyttede den romerske Hærs Fraværelse og fattede den Beslutning at afryste det

utaalelige romerske Aag og at tilkæmpe sig Folkets Uafhængighed. Fra alle Lande strømmede jødiske Krigsmænd til, saa at Bar Kochba snart kunde raade over en Hær paa $^1/_2$ Million. Mod en saadan Magt kunde den daværende romerske Statholder, den tyranniske *Rufus*, ikke længe gjøre Modstand; i Løbet af et Aar havde den til Konge udraabte Bar Kochba erobret 50 faste Pladser og 945 Byer og Landsbyer, næsten hele Judæa med Samaria og Galilæa. Allerede betragtede han sig som Herre i Landet og lod præge Mønt med Indskriften: »Til Israels Befrielse«. Men Seirsrusen var kun af kort Varighed, Datidens bedste og mest prøvede Feltherre, *Julius Severus*, tidligere Statholder i Britannien, drog paa Hadrians Befaling med en betydelig Magt mod Bar Kochba. Severus lod det ikke komme til aaben Kamp, men indskrænkede sig til at angribe Oprørerne enkeltvis, at afskære dem Levnetsmidler og efterhaanden at erobre de faste Pladser tilbage. Bar Kochba trak sig med sine Kjernetropper tilbage til det stærkt befæstede Bether eller Vetera ved Sepphoris, der ogsaa efter Simon bar Kochba fik Navnet Tur Simon eller Tur Malka; efter et Aars Belejring faldt Pladsen efter en haardnakket Modstand og ved Forræderi i Romernes Magt, og det paa samme Dag, da 65 Aar tidligere Jerusalem blev ødelagt, d. 9. Ab (135). Forfærdelig er Skildringen af det Blodbad, som Seirherren anrettede i hele Judæa; foruden de ved Sult og Ildebrand Omkomne faldt over $^1/_2$ Million; men ogsaa Romernes Tab var uhyre. Der var saa mange Fanger og Slaver, at man solgte dem for Spotpris; de, som ikke fandt Kjøbere, bleve indskibede til Ægypten og mistede Livet dels ved Skibbrud, dels ved Sult og andre Onder. I Haab om at undgaa Fjendens Klapjagt havde Mange skjult sig i Huler og ernærede sig af Kjød af Ligene, der hobevis laa paa Markerne;

for at lokke dem ud af deres Skjulesteder lod Hadrian dem tilsige Benaadning, naar de frivillig vilde møde for ham. Nogle troede Keiserens Ord, men saasnart de kom til Syne, lod han dem ubarmhjertig hugge ned. Om Bar Kochbas Endeligt erfare vi intet Nærmere. Efter Krigens Slutning lod Hadrian Staden Jerusalem igjen opbygge, kaldte den efter sit eget Navn *Aelia* med Tilføielse Capitolina og forbød Jøderne under Dødsstraf at betræde deres fordums hellige Stad.

Det jødiske Folks Lidelser havde under Hadrian naaet det høieste Trin, hele Judæa lignede en Ørken, nu vilde han ogsaa tilintetgjøre Jødedommen. Iagttagelse af de helligste Religionsforskrifter, Omskærelsen, Festligholdelse af Sabbaten, Studium af Loven blev forbudt paa det Strengeste. Keiserens Raseri vendte sig især mod Lovens Lærere, af hvilke mange lede Matyrdøden.

4 R. Akiba og andre Martyrere.

Den betydeligste Mand paa den Tid, der ogsaa stod i et inderligt Forhold til Bar Kochba, var *R. Akiba ben Joseph*. Hans Ungdomshistorie er som hos saa mange berømte Mænd udsmykket med Sagn. Af lav Herkomst, uden al Dannelse, tjente han som Kohyrde hos den rige Kalba-Sabua og vandt dennes Datters Kjærlighed; men hun vilde kun ægte ham, naar han havde tilegnet sig Kundskab i Loven. Akiba, der oprindelig var en stor Fjende af Lærde, helligede sig nu i en Alder af 40 Aar til Studeringerne; han besøgte R. Elieser ben Hyrkanos og R. Nachum fra Gimsos Læreanstalter og blev en af de mest feirede Lærere i Loven, saa at der ifølge Sagnet flokkedes 12,000 Disciple om ham, og hans haardhjertede Svigerfader Kalba-Sabua var saa stolt af ham, at han vilde give ham

hele sin Formue som Arv. R. Akibas dybe Aand viste sig i hans Læresystem; han førte det Enkelte tilbage til almindelige Regler og anvendte til Tydning af Lovens Bestemmelser ikke blot de smaa Bindeord, men ogsaa enkelte Bogstaver og Tegn. Særlig fortjent gjorde han sig ved den systematiske Fordeling og Ordning af det halachiske Stof, »Mischna af R. Akiba«, hvorved Studiet blev væsenlig lettet. R. Akiba, der havde sin Læreanstalt i B'ne Brak og tog virksom Del i Oprøret under Hadrian, led Martyrdøden. Tiltrods for det strenge Edikt opgav han selv i Fængslet ikke Sammenkomsterne med sine Disciple. Urokkelig Trofasthed mod Troen viste han endnu i sin sidste Stund. Paa Befaling af den umenneskelige Rufus lod man med Jernkroge Huden rive af Kroppen paa ham, og desuagtet forrettede han med største Andagt Sch'ma Bønnen, lykkelig over, som han mente, at have fundet Leilighed til paa en saa sjelden Maade at kundgjøre sin Kjærlighed til Gud. Med det sidste Ord »Echod« (Gud er een) udaandede han sin Sjæl.

Forud for ham gik *R. Ismael* i Døden; han var Søn af Ypperstepræsten Elisa og var ført som Fange til Rom, men blev løskjøbt af R. Josua; han grundlagde en egen Skole og udvidede de hidtil brugelige 7 Fortolknings-regler til 13; R. Ismaels Hoved, hvis Skjønhed rostes, skal, som der fortælles, paa Forlangende af Keiserdatteren være blevet bragt til Rom.

De øvrige Martyrer ere: *R. Chanina ben Teradion,* Svigerfader til R. Meïr, som trods Romernes Forbud, og uagtet han var bleven advaret af Jose ben Kisma, holdt offentlige religiøse Foredrag, hvorfor man brændte ham, indhyllet i en Thorarulle, og for at gjøre Pinen længere indsvøbt i fugtig Uld; hans Hustru dømte man til Døden, og hans Datter bragte man til et berygtet Hus i Rom, hvor hun dog vidste med største Standhaftighed at bevare

sin Uskyld og Renhed, indtil hun blev befriet af Svogeren R. Meïr. Paa *R. Chuzpit,* der var Tolk i Synhedrion, afskar man Tungen, og *R. Juda ben Baba*, som trods Forbudet havde meddelt Ordination til 7 Disciple af R. Akiba, skulle Bødlerne have gjennemboret lige som et Sold, idet de med Landsestik bibragte ham 300 Huller. Om de øvrige Martyrer saasom *R. Jeschebab*, Skriveren, *R. Eleasar ben Schamua* o. A. er Intet bekjendt undtagen Navnet. Disse Mænds Død, som iøvrigt ikke alle tilhøre een og samme Tid, ihukomme vi endnu den Dag i Dag paa Forsoningsdagen og paa Mindedagen om Jerusalems Ødelæggelse.

5. R. Akibas Disciple.

Efterat de strenge Love, som Hadrian havde udstedt med Hensyn til Jøderne, vare bleve tagne tilbage af Antoninus Pius, dennes Efterfølger og Adoptivsøn, og det atter var blevet dem tilladt at udøve deres Religion, hengav Disciplene af den store Lærer sig atter med al Iver til Studiet af Loven. Den betydeligste Mand paa denne Tid var *R. Meïr*, der ikke blot udmærkede sig ved Klarhed i Tænkning og ved Hurtighed i Opfattelse, men ogsaa ved Karakter og Lærdom. Han var en Discipel af R. Akiba og af den Elischa ben Abuja, der senere forlod Jødedommen og kaldtes *Acher*. Sit Livsophold fik han ved Afskrivning af Bøger; han betjente sig herved af et med Vitriol blandet Blæk, som var meget glindsende og varigt. Gift var han med Beruria, den lærde Datter af Martyren R. Chanina ben Teradion, hvis Søster, der holdtes fangen i Rom, han befriede med stor Livsfare. R. Meïr, som fordetmeste levede i Tiberias, samlede mange Disciple om sig, som han vidste at fængsle ved Stoffets skarpsindige Behandling og ved en tiltalende

Fremstilling. I Anledning af hans Methodes sagde hans Disciple om ham: »Naar R Meïr underviser, er det, som om han løftede Bjerge og gned dem til Støv mod hinanden.« Han forstod at forklare enhver Gjenstand ved Exempler og at krydre dem med Fortællinger, Tankesprog og Fabler. Mischna, som han supplerede, fik ved ham den Ordning, som den endnu har. Med Patriarchen R. Simon levede han ikke i Fred. Denne vilde forskaffe sin Værdighed større Betydning og indførte en ny Rangorden i Læreanstalten, som dybt saarede R. Meïr og dennes Kollega R. Nathan, saa at de bleve borte fra Læreanstalten. Medens R. Nathan atter udsonede sig med Patriarchen, vedblev R. Meïr, der var ham langt overlegen i Viden og Skarpsindighed, at være i Opposition til ham og lod sig end ikke skræmme ved Trusel om Ban; han udvandrede dog til Lilleasien, hvor han ogsaa døde.

Næst R. Meïr høre til de betydeligste Tannaim:

R. Juda ben Ilai, en Bødker fra Uscha, hvis halachiske Udtalelser man tillagde særlig Gyldighed. Han levede simpelt og maadeholdent, og bar ingen andre Klæder end dem, hans Kone havde forfærdiget med egen Haand; han vilde derved indprente sine Elever Lyst og Kjærlighed til Haandværk. »Herligt er Haandværket«, pleiede han at sige, »thi det ærer Mesteren«. Formedelst sin Flid og sjeldne Nøisomhed fik han Navnet »den Fromme«. Han blev ogsaa kaldet »Talernes Hoved« formedelst sin henrivende Veltalenhed, og fordi han ved vanskelige Spørgsmaal stedse først fremsatte sin Mening. Han lagde Grundvolden til *Sifra* eller den halachiske Midrasch til 3. Mosebog.

R. Simon ben Jochai maatte holde sig skjult for de af ham forhadte Romere og skal, som der fortælles, have levet med sin Broder Eleasar i en Hule i 13 Aar og i den Tid alene beskjæftiget sig med Loven og Bønnen.

Med forbittret Sind ivrede han mod enhver Livsnydelse. Saavel han som hans Svigersøn *R. Pinchas ben Jair* betragtedes som Mirakelmagere, og overtroiske Kvinder besøge endnu hans Grav, som skal befinde sig ved Zephat, og bønfalde om hans Forbøn hos Gud for Opfyldelse af hemmelige Hjertensønsker. Ham skylder man Grundlaget til *Siphri* (Siphre) den halachiske Midrasch til 4. og 5. Mosebog. Med Urette ansees han for Forfatter til den flere Aarhundreder senere opstaaede kabbalistiske Bog Sohar. Flere af hans indholdsrige Udtalelser er blevne populaire, saaledes Udtalelsen: »Hellere skal et Menneske lade sig kaste i en glødende Ovn end beskæmme Nogen offentlig«. »Mere fortjenstligt er det at vise Forældrene Høiagtelse end at vise Gud Høiagtelse ved Offringer, thi for denne Pligt ere de Fattige befriede, men ikke for hin«.

R. Jose ben Chalafta fra Sepphoris tilhører ligeledes denne Tid. Hadrian fordrev ham fra Tiberias, hvorfor han vendte tilbage til sin Fødeby, hvor han ernærede sig kummerligt som Garver, men desuagtet ikke ophørte at beskjæftige sig med Lovstudier. Hans Grundsætning var hellere at være Discipel end Lærer, hellere at døe med Lidelser under Opfyldelse af sin Pligt, end at døe uden disse og vide sig skyldig, hellere at gjøre for Meget end for Lidt af det Gode, hellere at døe som skyldig efter Menneskenes Mening end i Sandhed at være skyldig. Mere gribende og overbevisende end hans Ord var hans Liv, i hvilket Enhver kunde see et tro Speilbillede af hans Lære. Han er Forfatter til den allerede i Talmud anførte Krønike, *Seder Olam*; det Skrift, der nutildags fører denne Titel, er dog opstaaet senere.

Foruden de Nævnte gjorde sig endvidere bemærkede: *Ben Asai,* Discipel af R. Akiba, der forblev ugift for

ganske at hellige sig til Studierne, og *Ben Soma,* som trak sig tilbage fra Verden og førte et kontemplativt Liv. Begge døde meget unge.

6. R. Juda Hanasi. Mischna.

Patriarkværdigheden, som flere Generationer igjennem havde været beklædt af Hillels Slægt, gik efter Simon ben Gamliels Død over til dennes Søn, der er kekjendt under Navnet *Juda Hanasi* (Fyrsten) eller *Hakadosch* (den Hellige) eller ligefrem *Rabbi.* Han var født i samme Aar, i hvilket R. Akiba led Martyrdøden (135), og undervistes af Datidens mest fremragende Lærere; han tiltraadte sit Embede i en Alder af 27 Aar. Han forenede dyb Lærdom med stor Rigdom, som han, der for sin egen Person var beskeden og nøisom, benyttede til Understøttelse af Fattige og af sine talrige Disciple; han var mild og vennesæl, men holdt ligesom Faderen med al Strenghed paa sin Værdighed. Det lykkedes ham saa meget lettere at føre Eneherredømmet, da der ikke fremstod nogen Medbeiler, og da han stod i Venskabsforhold til en eller flere af Antoninerne — efter Nogle til Marcus Aurelius, efter Andre til Septimius Severus eller Caracalla.

R. Juda, der tilligemed Sædet for Synhedrion forlagde sin Læreanstalt fra Schefaram til Bet-Schearim, derpaa til Sepphoris og Tiberias, indførte flere ved Tidsomstændighederne fremtvungne Lettelser. Størst Fortjeneste erhvervede han sig ved Samlingen og Ordningen af *Mischna* (190), hvorved de af R. Akiba, R. Meïr og Andre anlagte Samlinger bleve fortrængte. Om Mischna, der er klar og præcis og affattet i det hebraiske Sprog med iblandede aramæiske Sætninger, først er nedskreven af R. Juda, eller om den først senere er samlet, derom ere Anskuelserne

delte. Den bestaaer af 6 Hoveddele (Sedarim), hvoraf enhver inddeles i Traktater (Massichtot), disse i Afsnit (Perakim) og disse igjen i Paragrapher (Mischnijot). Hoveddelene ere: *Seraim* (om Sædarterne), til hvilken Traktaten *Berachot* (om Bønnen og Benedictionerne) er føiet, *Moed* (Festdage), hvortil endnu kommer Traktaten om Sabbat, Faste- og Sørgedage; *Naschim* (Ægteskabslove) med Traktaten om Løfter; *Nesikin* (Civil- og Straffelove), i denne Del findes ogsaa Traktaten *Abot* eller Fædrenes Lærdomme; *Kedaschim* (Offerlove) og *Tabarot* (Renhedslove). Mischna, som ofte er bleven trykt enten alene eller sammen med Gemara, og ofte er bleven kommenteret, er oversat paa Latin af Surenhus og paa Tysk af Rabe og J. M. Jost.

De af Mischnasamlingen udelukkede Halachot bleve af R. Judas Disciple, navnlig af *R. Chija* og *R. Oschaja*, dels samlede, dels sigtede og forøgede; de kaldes Boraita eller Tosefta.

7. R. Juda Hanasis Efterfølgere og Disciple.

R. Juda Hanasi døde i en Alder af omtrent 60 Aar (194) i Sepphoris, hvor han formedelst sin lidende Tilstand tilbragte de sidste Aar af sit Liv; hans Død beklagedes almindelig, og han begravedes i Bet-Schearim. Han fulgtes af Sønnen *Gamliel*, der stod langt tilbage for Faderen i Aand og Viden, men fra hvem den fortjenstlige Læresætning hidrører: »Skjøn er Beskjæftigelsen med Læren, naar man ved Siden deraf driver verdslige Forretninger, Arbejdet for begge Dele tillader ikke Synden at røre sig; Lovstudium uden Haandværk gaaer sluttelig tilgrunde og drager Synd efter sig«. R. Gamliels Søn og Efterfølger *R. Juda* (Judan), som ofte

forvexles med Bedstefaderen, der førte samme Navn, skal ligesom denne have staaet i venskabeligt Forhold til en romersk Keiser, nemlig til *Alexander Severus*, der ikke blot befriede Jøderne for trykkende Skatter, men ogsaa gav dem forskjellige Foræringer.

Under R. Gamliel begyndte Partriarkatet at miste noget af sin Glands og sank stedse dybere under hans Søn R. Juda og dennes Efterfølgere. Samlingen af Mischna frembød en Oversigt over alt det, der hidtil havde været anerkjendt som Lov af de betydeligste Lærde, og gjorde Patriarkatet næsten overflødigt. Studiet og Udtydningen af Mischna dannede nu Hovedvirksomheden for R. Juda Hanasis Disciple, som grundlagde Skoler ikke blot paa forskjellige Steder i Palæstina, men ogsaa i Babylonien. Til de mest fremragende Lærde i den følgende Tid, som nu ikke mere kaldtes Tannaim, men *Amoraim* eller *Amoræer* (Forklarere), høre blandt R. Judas Disciple:

R. Chanina ben Chama fra Sepphoris, der ligesom mange andre Lovkyndighedslærere tillige var Læge og nød stor Agtelse baade hos Jøder og Romere formedelst sin Fromhed. Hvad hans Læremaade angaar, staar han i fuldstændig Modstrid til

R. Jochanan ben Napcha, hans Lærer R. Judas fortroligste Ven og en af de frugtbareste Amoræer, hvis Ry naaede lige til Babylon. Han grundlagde i det paa Sundhedskilder rige Tiberias en Læreanstalt, som besøgtes af talrige Disciple fra de fjerneste Egne, og som han forestod til sin høie Alder. Den græske Dannelse skattede han i samme Grad, som han hadede det romerske Herredømme. Han var meget smuk, men levede ikke lykkelig. Sine 10 Sønner mistede han i deres blomstrende Alder, af den sidste Søn bar han stedse en Knokkel hos sig for ved sin overordentlige Vanskæbne

at trøste ogsaa dem, der havde havt en lignende Sorg. Svoger og Ven af den 279 døde Jochanan var

R. Simon ben Lakisch (Resch Lakisch), en Mand med overordentlige Legemskræfter og dyb Forstand, med sjelden Sandhedskjærlighed og streng Retskaffenhed. Han undgik omhyggelig enhver Omgang med Personer, om hvis Redelighed han ikke var nøie overbevist, hvorfor man kunde nære ubetinget Tillid til dem, som R. Lakisch værdigede sin Omgang. En dyb Kjender af den hellige Skrift og fortrinlig Agadist var

R. Simlai, der summarisk sammenfattede alle Jødedommens Love i 365 Forbud, lig Dagenes Antal i Solaaret, og 248 Paabud, efter Antallet af Menneskets Ledemod, og tillige gjorde Forsøg paa at føre Jødedommens Love tilbage til Principer, idet han paaviste, at David sammenfattede de 613 Love i elleve, Jesaias i sex, Micha i tre og Habakuk i den ene Sætning: »Den Retfærdige lever i sin Tro«. R. Simlai førte ogsaa dogmatiske Kampe med Kristne, mod hvilke han forsvarede Guds Enhed.

Ved to Disciple af R. Juda Hanasi blev der ogsaa oprettet flere Læreanstalter i det af Jøder stærkt befolkede Babylonien, der snart bleve blomstrende og stillede Skolerne i Palæstina i Skygge. Stifterne af disse babyloniske Akademier vare *Abba Areka* og *Mar Samuel.*

Abba, en født Babylonier og Discipel af R. Juda, grundlagde (219) et Akademi (Jeschiba) i Sura ved nedre Euphrat, som i 800 Aar blev Sæde for jødisk Lærdom; han havde over 1200 Disciple, som han paa egen Bekostning underholdt, og som ærede ham saa høit, at de ikke kaldte ham andet end *Rab* (Lærer). For at give sine Disciple og Tilhørere Leilighed til noget Erhverv ved Siden af Studeringerne forsamlede han dem i Maanederne Adar og Elul i sin Læreanstalt for at gjentage det i det

forøbne Semester Foredragne, og for at Folket ei heller skulde være uden Belæring, holdt han før Pesach- og Løvhyttefesten offentlige Foredrag (Rigle). Samtidig med at Rab var en fortrinlig Talmudist, var han tillige religiøs Digter; nogle af de skjønneste Bønner paa Nyaars- og Forsoningsdagen have ham til Forfatter. Tillige forhindrede han mange Misbrug i det sædelige Liv og søgte at hæve Domstolenes Anseelse. Han døde 247.

Rigt begavet og mangesidig var Rabs Ven *Samuel* (død 257), som havde sin Læreanstalt i Nehardea, og beskjæftigede sig ikke blot med Halacha, men ogsaa med Medicin, Naturvidenskab og i ledige Timer med Astronomi; han kunde rose sig af: »Jeg er lige saa kjendt med Veiene paa Himlen som med Gaderne i Nehardea«. Ligesom Rab i rituelle, saaledes ansaaes Samuel for Autoritet i civile Retssager, han opstillede den Grundsætning: »*Dina demalchussa dina*« (Regeringens Ret er Ret), det vil sige Landets Love have for Jøderne ligesaa bindende Kraft som deres egne. I samme venskabelige Forhold som Rab stod til den sidste Partherkonge Artaban, stod Samuel til Perserkongen Schabur, saa at han selv blev kaldt den jødiske Kong Schabur. Denne venligsindede Regent gjorde, formodentlig efter Samuels Forbøn, en Ende paa det Tryk, som Ny-Perserne en Tidlang havde øvet paa Jøderne. Rabs og Samuels Skoler have vi at takke for Samlingen og Ordningen af Bønnerne for hver Dag, for Fester og for enhver Leilighed, ligesom for Pentateuchens Inddeling i 54 Afsnit (Paraschot) til Sabbats-Oplæsningerne, saa at den kunde fuldendes i et Aar, medens Jøderne i Palæstina havde inddelt den i mindre Afsnit til et Kredsløb af 3 Aar.

8. Patriarkatets Undergang. Jøderne under de første kristne Kejsere.

Medens Høiskolerne i Babylonien fik stedse større Betydning og Indflydelse, sank Patriarkatet stedse dybere. Patriarkerne *R. Gamliel IV* og dennes Søn *R. Juda III* vare aldeles ubetydelige i Lovkyndighed og saa forarmede, at de, for idetmindste at opretholde den ydre Glands, maatte ved Sendebud lade indsamle Gaver til Patriarkatet. Som saadanne Sendebud nævnes *R. Chija* og *Simon bar Abba*, to Brødre, der begge vare lærde og levede i yderste Trang. Selv den Forrettighed, paa hvilken Patriarkerne satte saa stor Pris, Kalenderbestemmelsen ved Udsagn af Vidner, opgav Hillel II, idet han gav Kalenderen faste Regler, der beroede paa Beregning, og saaledes sønderrev det sidste Baand, som forenede de udenfor Judæa levende Jøder med Patriarkatet. Med den barnløse sidste Gamliel, hvem man ogsaa tilskriver medicinske Kundskaber, uddøde Patriarkatet (425), efterat det i 400 Aar havde været arveligt i Huset Hillel. Samtidig ophørte ogsaa Skolerne i Palæstina.

Næst efter *R. Ami* og *R. Assi*, der forestod Læreanstalten i Tiberias, var *R. Abbahu* fra Cæsarea den sidste betydelige palæstinensiske Amora. Han besad Rigdomme, holdt Slaver og beskjæftigede sig med Forfærdigelse af Fruentimmerslør; han talte det græske Sprog med sjelden Færdighed og lod ogsaa sine Døttre undervise deri, hvilket Fjenderne af verdslig Dannelse toge ham meget ilde op. Den tiltrods for sin Rigdom og sine Kundskaber meget beskedne R. Abbahu var en fortrinlig Agadist og meget øvet Polemiker mod den stedse mere og mere voxende Kristendom. Formedelst sin Dannelse og Karakter stod han i høi Anseelse hos de

romerske Stormænd og formodentlig ogsaa hos Keiser Diocletian.

Under Diocletian og hans Efterfølgere nøde Jøderne fuldstændig Religionsfrihed, og Constantin, den første byzantinske Keiser, havde ogsaa, forinden han bekjendte sig til Kristendommen, udstedt et ligeledes Jøderne omfattende Toleranceedikt. Men saasnart han havde gjort Kristendommen til Statsreligion, hørte Tolerancen mod Jøderne op. Constantin erklærede en Kristens Overgang til Jødedommen for strafbar, og under Dødsstraf forbød han Jøderne at omskære kristne Slaver. Hans Søn Constantius udvidede og skærpede disse Love, idet han truede de Kristne, der vare gaaede over til Jødedommen, med Konfiskation af deres Formue og satte Dødsstraf for Ægteskab mellem Jøder og Kristne.

Haarde Trængsler kom over Jøderne, da Kejseren *Gallus* i Krigen mod Perserkongen Schabur II drog gjennem Syrien og sendte sin grusomme Feltherre Ursicinus til Judæa. Denne forlangte blandt Andet, at Jøderne skulde overtræde Religionsforskrifterne og paa Pesachfesten bage Brød for hans Soldater. Endelig drev Romernes Overmod dem til en fortvivlet Opstand, som Gallus dog snart betvang; han anrettede et frygteligt Blodbad og ødelagde de oprørske Byer Sepphoris, Tiberias og Lydda (352). Jøderne flygtede til alle Sider.

Under *Julians* korte Regering (361—363), han, der af Kirkefædrene blev kaldt den Frafaldne (Apostata), levede de lykkelig. Medens han var Fjende af den herskende Religion og de af den fremkaldte Forfølgelser, skjænkede han Jødedommens ophøiede Ideer, som han kjendte fra den hellige Skrift, sin Høiagtelse og begunstigede dens Bekjendere i saa høi Grad, at han endog traf Forberedelser til Gjenopførelse af Templet i Jerusalem. I dette Øiemed rettede han en Skrivelse til de jødiske Menig-

heder i Riget, i hvilken han kaldte den daværende Patriark Hillel (Julos) »Broder«, og hvori han anordner Ophævelsen af de bestaaende Skatter og lover at besøge Byen Jerusalem efter Tilendebringelsen af Perserkrigen. Han traf som sagt ogsaa Forberedelser til at lade Templet opstaae af sine Ruiner, men fandt ingen Understøttelse fra Jødernes Side, og Planen blev opgiven for bestandig.

Ligesom Julian viste ogsaa hans Efterfølgere sig velvillige mod Jøderne. *Theodosius I* og i Begyndelsen hans Søn *Honorius* antog sig for saa vidt deres Sag lige overfor fanatiske Biskopper, som *Ambrosius* fra Mailand, at de under haard Straf forbød at ødelægge Synagogerne og bestemte, at en Jøde ikke skulde kunne paa en Sabbat stævnes for Domstolen; men senere fratog Honorius dem Tilladelse til at beklæde offentlige Embeder og til at tjene i Hæren. Bestræbelsen for at indskrænke dem i Udøvelsen af deres Religion og at trænge dem ud af offentlige Embeder traadte stedse tydeligere frem under den svage *Theodosius II*; han forbød dem at bygge nye Synagoger og indskærpede gjentagne Gange, at de skulde være udelukkede fra alle Statsembeder. Under hans Regering turde *Cyrillus*, den voldsomme Biskop i Alexandrien, vove at fordrive Jøderne fra denne By. Ulige bedre stillede sig deres Forhold i det nypersiske Rige.

9. Exilfyrsterne og de babyloniske Akademier.

Ligesom Jøderne i Palæstina havde deres Overhoved i en Nasi eller Patriark, saaledes havde de i Babylon et Overhoved i Exilfyrsten (Resch Geluta eller Resch Gola), hvis Magt og Værdighed tog nyt Opsving ved Dannelsen af det nypersiske Rige. Exilfyrsterne, som nedstammede fra Davids Hus, vare Mellemmænd mellem

Folket og Kongerne, til hvilke de stode i et lignende Forhold som de tyske Lehnsfyrster. Tegnet paa deres Værdighed var en Silke Overkjortel og et gyldent Belte. De dreve stor Luxus, hvortil de talrige og i Velstand levende Jøder gjerne ydede Midlerne, kjørte i en gylden Vogn og havde stort Tjenerskab. De vare Dommere i Kriminal- og Forvaltningssager og førte Overtilsyn med den offentlige Sikkerhed; de opkrævede de offentlige Afgifter for Staten og udnævnte Dommere og Embedsmænd. Gjenstridighed straffede de efter orientalsk Skik med Stokkeprygl, og det forekom, om end kun sjeldent, at Exilfyrster misbrugte deres Stilling. Kun faa af dem havde et Navn som Lærd, de fleste vare uvidende og endog ukyndige i religiøse Love. En stærk Modsætning til Exilfyrsterne, som først ophørte i det 11. Aarhundrede med Hiskia, dannede Overhovederne for de babyloniske Akademier. I Babylon blev der nemlig ved Rab og Samuel udsaaet en Sæd for den jødiske Videnskab, som yppig skød frem i de af deres Disciple grundlagte Akademier. I Sura underviste *Huna*; *Inda ben Jecheskel*, »den Skarpsindige«, oprettede i Pumbedita en Læreanstalt; ogsaa i Machuza, Kafri og paa andre Steder var der Høiskoler.

Af de babyloniske Amoraim, som efter Forstanderne i Akademierne inddeles i 6 eller 7 Generationer, vare de mest fremragende:

R. Huna, Elev og Efterfølger af Rab. Trods sit Slægtskab med Resch Geluta var han fattig og dyrkede selv sin lille Ager; senere fik han store Rigdomme, af hvilke han gjorde den mest ophøiede Brug. I hans Læreanstalt, hvilken han forestod i 40 Aar, forsamlede sig ofte 800 Disciple. Da han døde i en Alder af over 80 Aar (297), fulgte efter ham *R. Juda ben Jecheskel*, Stifteren af Læreanstalten i Pumbedita, og derpaa *R. Chisda* fra Kafri, der gik for at være den lykkeligste Amora; af

Fødsel var han fattig, men blev senere meget rig; han feirede 60 Bryllupper i sit Hus, og ingen af hans Familiemedlemmer skal være død før ham. Ikke mindre lykkelig var *R. Nachman ben Jakob*, som havde ægtet Datteren af Exilfyrsten, den kloge, hovmodige *Jaltha*. Efter Nehardeas Ødelæggelse flyttede han sin Læreanstalt til Schakanzib, hvor han døde 320.

R. Rabbah bar Nachmani, der var berømt for sin Skarpsindighed og i Aaret 299 blev valgt til Forstander for Læreanstalten i Pumbedita, gjenoprettede denne Høiskoles gamle Glans. Sine talrige Disciple vidste han at fængsle ved Klarhed i Behandlingen af det halachiske Stof, ved aandrig Opfattelse af det og ved Indblanding af agadiske Sententser. Hans Hovedvirksomhed var rettet paa Begrundelsen af de overleverede Forordninger og paa Udjevning af de forhaandenværende Modsigelser; den Agadasamling, som er bekjendt under Navnet Midrasch Rabba, bliver urigtig tilskrevet ham. Han var høiagtet af Lovkyndighedslærerne, men da han var streng i sin Dom over Sædeligheds-Udskeielser og tillige fattig, var han ikke elsket af Folket. I 22 Aar forestod han Høiskolen i Pumbedita, og han døde en frivillig Død paa Flugt for persisk Forfølgelse. Efter ham fulgte hans trofasteste Ven *R. Joseph ben Chija*, ogsaa kaldet den Blinde, der mindre glimrede ved Skarpsindighed end ved stor Belæsthed, og som feilagtig ansees for Forfatter til den chaldæiske Paraphrase til Hagiographerne, fordi han hyppig benyttede den chaldæiske Oversættelse. Fem Aarhundreder senere var atter en Joseph bar Chija Forstander for Akademiet i Pumbedita, men han beklædte kun Embedet i to Aar. Rabbahs og Josephs Yndlingsdisciple *Abaji* og *Raba* forestode Høiskoler, førstnævnte i 5 Aar i Pumbedita, den anden indtil 352 i

Machuza; under disse naaede den haarkløvende talmudiske Dialektik sit Høidepunkt.

Medens Akademiet i Pumbedita forfaldt, fik den Skole, der fremgik af den af *R. Papa* i Sura stiftede Læreanstalt, fornyet Glans ved *R. Aschi*, der i en ung Alder blev Skoleforstander og efter R. Juda Hanasi var den Første, der atter forenede ydre Prunk med høi Lærdom. Han blev en toneangivende Autoritet, saa at selv Exilfyrsterne, der toge Sæde i Sura, føiede sig efter hans Anordninger, og han nød en saadan Anseelse, at man gav ham Ærestitlen Rabbana (vor Lærer). R. Aschi foretog det kæmpemæssige Arbeide at samle, sigte og ordne hele Materialet af Overleveringer og Forklaringer, som i de babyloniske Skoler havde samlet sig til Mischna, et Arbeide, som kun blev ham muligt ved hans Autoritet, ved hans Virksomheds usædvanlig lange Varighed — han beklædte sit Embede i 53—60 Aar, til 427 — samt ved den Fred, som de babyloniske Menigheder kunde glæde sig ved. I dette Øiemed tog han, saa ofte samtlige Disciple halvaarlig forsamlede sig, et Afsnit af Mischna med de dertil hørende Forklaringer for, og efterat han havde tilendebragt det Hele i 30 Aar, foranstaltede han en anden Revision med mange Forandringer og Tilføielser. R. Aschi har hverken helt fuldført Værket, ei heller nedskrevet det. Først Forfølgelserne under de persiske Herskere Jezdigerd og Firuz, af hvilke den Sidste lod Lærehusene lukke og ødelagde Synagogerne, bevægede *Rabina* og *R. Jose*, Skoleforstanderne i Sura og Pumbedita, til en endelig Afslutning og skriftlig Affattelse af det Værk, der kaldes Gemara; det har Saboræerne eller Saboraim (Menende), saaledes som de Skoleforstandere, der fulgte efter Amoræerne, kaldtes, at takke for sin nuværende Skikkelse.

Denne Gemara eller, sammen med Mischna, Talmud kaldes Talmud Babli (den babyloniske) for at skjelne

dem fra den omtrent 370 samlede Talmud Jeruschalmi (jerusalemitiske), der er meget kortere, og som studeredes og bearbeidedes langt mindre, fordi den ikke fandt samme Anerkjendelse.

10. Talmud.

Talmud hører til den menneskelige Aands mærkværdigste literære Monumenter; den afspejler i sig Alt, hvad den jødiske Aand har tænkt og følt i et Tidsrum af omtrent 700 Aar og under de mest forskjellige Tidsstrømninger; den er ligesom en Protokol over alt det, de Lærde have sagt og øvet i Kredsen af deres Bekjendte og Venner, hvad de have lært og udtalt i Høiskolerne. Talmud er ifølge sit egentlige Hovedindhold den videre Udførelse og Forklaring af Mischna, den levende Diskussion om Lov og Ret, om religiøse Indretninger og Bestemmelser; men da den omfatter hele det offentlige og private Liv, saa indeholder den ogsaa Sententser og Leveregler, Fortællinger og Legender, Historie og Geografi, Philosophi og Medicin.

Talmud bestaar af to Hoveddele: Halacha og Agada. *Halacha* (Regel, Norm), affattet mest i Form af Disputatser, søger at forklare Mischna, logisk at begrunde det Overleverede og ved Sammenligninger og Slutninger at opnaae lovgyldige Resultater; den er den troesretlige Del af Talmud. *Hagada* (Fortælling), som det ikkehalachiske Stof kaldes, indrømmer den subjektive Tydning det frieste Spillerum; den forklarer ved Siden af, at den indeholder sindrige Fortællinger, fortræffelige Parabler og ophøiede Sententser, ogsaa Steder og Udtalelser, der, som Produkter af deres Tid, ofte ere uforstaaelige og uden nogensomhelst praktisk Betydning.

Sproget i den babyloniske Talmud er snart aramæisk, snart rabbinsk-hebraisk, men indeholder ogsaa mange fremmede, navnlig græske Elementer; den jerusalemitiske Talmud nærmer sig mere det syriske Idiom. De gjentagne Forsøg paa at oversætte Talmud viste sig snart at være umulige; kun faa Traktater ere blevne oversatte paa Tysk, saaledes Berachot af Pinner, Baba Mezia af Sammter, Maccot af Hirschfeld, Aboda Sara af Ewald; flere Traktater ere af Rabbenowicz oversatte paa Fransk. Der findes vel næppe noget Literaturværk, som saa ofte er blevet afskrevet, saa ofte er blevet offentlig brændt, saa ofte trykt, saa mange Gange kommenteret og med saa megen Iver studeret som Talmud; den dannede Midtpunktet for det jødiske Folk og blev for det en Grundlov indhugget i Marmor, dets Livskilde og Indbegrebet af al Videnskab; den har bevaret Jødernes religiøs-sædelige Liv og beskyttet dem mod Uvidenhed og Forsumpning. Paa den anden Side paadrog den det ogsaa mange Forfølgelser, der indtil den nyeste Tid mest havde deres Udspring fra Uvidenhed og Ondskab. Men efterhaanden bliver dette saa ofte bagvaskede Værk ogsaa anerkjendt og skattet af kristne Lærde.

FJERDE AFSNIT.

Fra Afslutningen af Talmud til Gaonatets Ophør (500—1040).

1. Jøderne i Persien, Indien og China. Saboræerne.

De i hele Persien adspredt boende Jøder maatte lide under et tyrannisk Tryk til Trods for deres prøvede Troskab mod de persiske Konger. Under Kong Jezdigerd, men endnu mere under dennes Søn Feruz bleve Jøder og Jødedom forfulgte paa det Grusomste. De hjemsøgtes af nye Lidelser ved Fanatikeren *Mazdak*, der under den svage *Kobads* Regering optraadte som Reformator af Magervæsenet, og som ogsaa skaffede sig mange Tilhængere blandt Jøderne *(Zendik)* ved sine kommunistiske Grundsætninger, saasom Formue- og Kvindefællesskab. Mod disse Udskeielser, der haanede Følelsen for Ret og Sædelighed, reiste sig den ungdommelige Exilarch *Mar-Sutra* i Spidsen for 400 jødiske Krigere, og ved glimrende Bedrifter lykkedes det ham at opnaae Uafhængighed; sammen med Bedstefaderen Mar-Chanina blev han henrettet paa Broen ved Machuza (520). Først under Kobads Efterfølger *Nuschirvan* indtraadte der igjen for Jøderne Aar, hvori de havde Ro og Fred; under

Nydelsen af fri Religionsøvelse kunde de atter aabne de hidtil lukkede Læreanstalter i Sura og Pumbedita.

Skoleforstanderne, som paa denne Tid kaldtes *Saboræer* (Menende), udfoldede mindre selvstændig Virksomhed, men indskrænkede sig til at udjevne de modstridende Læresætninger hos Amoræerne og endelig at afgjøre uløste Spørgsmaal efter fastslaade Normer. Saboræerne, af hvilke de mest navnkundige ere *R. Giza* i Sura og *R. Simuna* i Pumbedita, har Talmud, der af dem blev forsynet med Tilføielser og Supplementer, at takke for sin skriftlige Affattelse og sin nuværende Skikkelse. Paa denne Tid opstod der ogsaa Samlinger af hagadiske Foredrag til de 5 Mosebøger og de 5 Megillot, »Midrasch Rabba« kaldede. Saboræernes Virksomhed var kun af kort Varighed, de politiske Forhold undte dem liden Ro. Under Nuschirvans Søn, den grusomme Hormuz IV, ligesom ved de snart paafølgende Thronstridigheder maatte Jøderne døie meget, som deres Stilling i Persien overhovedet altid var trykket; desuagtet boede de der dog altid i anseligt Antal. I det 12. Aarhundrede levede der i Ispahan 15,000, i Hamadan 50,000, i Schiras 10,000 Jøder. Deres Forhold har eiheller i Nutiden forandret sig væsentlig, de leve der endnu den Dag idag under Tryk og Foragt.

Fra Persien vandrede først i det 3. Aarhundrede Jøder til Indien, og atter senere under Forfølgelserne under Jezdigerd og Feruz. En ellers ubekjendt *Joseph Rabban* kom (490) med mange jødiske Familier til Malabarkysten og grundlagde der et lille Fyrstendømme, som i mange Aarhundreder blev regeret af jødiske Fyrster. Da de i Aaret 1500 bleve fordrevne af Portugiserne fra deres Besiddelser, nedsatte de sig i Cochin. Her finder man foruden Jøder af hvid Hudfarve, »B'ne Israel« kaldede, ogsaa sorte Jøder, der i ingen Henseende kunne skjelnes

fra Indiens Urindvaanere og ere meget uvidende med Hensyn til deres Forfædres Religion. I forrige Tider bleve de haardt trykkede af de indiske Regeringer, men nu under engelsk Overhøihed leve de frit, og mange af dem tjene i den engelske Armee med Udmærkelse.

Om Jøderne i China kjender man kun Lidet. De ere indvandrede der i det 3. Aarhundrede og leve i flere Byer, men for Tiden kun i ringe Antal. Hebraisk forstaa de ikke mere.

2. Jøderne i Arabien.

Arabien var som et Land, der grænsede til Palæstina, allerede i de ældste Tider beboet af Jøder og fik efter Jerusalems Ødelæggelse af Romerne en stærk jødisk Befolkning. I det i Nordarabien liggende Landskab Chaibar levede flere jødiske Stammer, der stode under en Høvding (Schaich), besade ligesom de kristne Riddere befæstede Borge og levede som Beduiner, stundom vel ogsaa som Røvere. I deres Sprog, deres Sæder og deres Levevis adskilte de sig ikke fra de med dem beslægtede Arabere; de stode ikke tilbage for dem i Tapperhed og kappedes med dem om Digtekunstens Palme, men de hang dog med urokkelig Troskab ved deres Fædres Tro; de iagttoge strengt Helligholdelsen af Sabbat- og Festdagene og vare ved Aandens Baand forenede med deres Troesbrødre i Judæa. Betegnende for det Sind og den Aand, der herskede hos disse arabiske Stammer, er den af Araberne paa Grund af hans Dyder feirede jødiske Fyrste og Digter *Samuel ben Adija*; han ofrede hellere sit Barn, end han vilde udlevere til Fjenden det Gods, som hans Ven Amrulkais havde betroet ham, og trøstede

sig over Barnets Død, idet han udraabte: »Forræderi er et Halsbaand, som ikke ruster; min Søn har Brødre«.

Jødernes Indflydelse paa Araberne var i Begyndelsen af det 6. Aarhundrede saa stor, at en Konge af Jemen med en stor Del af sine Undersaatter gik over til Jødedommen. En af disse jødiske Konger af Jemen, *Jussuf* eller Dhu-Novas, var en saa ivrig Jøde, at han for at hævne de Mishandlinger, som Jøderne maatte taale i det byzantinske Rige, lod henrette flere kristne Kjøbmænd, der i Handelsanliggender vare komne til hans Hovedstad. Keiser Justin I. foranledigede derfor en æthiopisk Konge Elesbaa, hvem det jødiske Rige allerede længe havde været en Torn i Øiet, til at paaføre Jussuf Krig. Riget blev ødelagt, og for ikke at falde i Fjendens Hænder styrtede Jussuf sig fra en Klippe ned i Havet (530).

Jødedommen, der endnu i vore Dage ikke er forsvunden fra disse Egne, var af mægtig Indflydelse paa Muhamed og paa Dannelsen af hans Religion, *Islam*. Da han selv hverken kunde skrive eller læse, laante han de Sandheder, som han gjorde gjeldende i Islam, fra Jødedommen. De Jøder, med hvem han omgikkes, saasom Abdalla Ibn Salam, Phenias o. A., gjorde ham bekjendt med de bibelske Fortællinger, iklædte hagadisk Udsmykning. Hele den Fremstilling, han gav af sin Lære, er af jødisk Farve; han ligesom arabiserede Jødedommen. Muhamed gjorde sig megen Umage for at vinde Jøderne for sig og sin Lære; af Kjærlighed til dem indførte han Fastedagen Aschura, som er Fastedagen den 10. Tischri, og bestemte, at Retningen ved Bønnen (Kiblah) skulde være mod Jerusalem istedetfor mod Mekka. Desuagtet fandt han kun et ringe Antal Tilhængere blandt Jøderne, den langt større Deel af dem lod sig ikke bestemme til at anerkjende den uvidende, egenkjærlige Mand som Profet. Det i Begyndelsen venlige Forhold mellem Islam

og Jødedommen gik snart over til den fuldstændige Modsætning; der opstod ødelæggende Krige mellem Muhameds Tilhængere og de jødiske Stammer Kainukaa, Nadir, Kuraiza, der dels bleve dræbte eller tvungne til at antage Islam, dels mistede deres Frihed eller bleve tvungne til Udvandring. Næppe et Aarhundrede efter Muhameds Død vare de skjønneste Lande i det nordlige Arabien og Afrika underkastede Islam. Det gamle, affældige Perserrige faldt for det første Stød af de seirrig fremtrængende Arabere. Palæstina, som kun 10 Aar forinden af Keiser Heraklius var taget fra Perserne, saavelsom Syrien og Ægypten faldt i deres Hænder; ved Hjælp af en Jøde blev det stærkt befæstede Cæsarea, hvor der levede 20,000 Jøder, indtaget. Ogsaa Jerusalem blev efter en kort Beleiring erobret. Endskjøndt Khalifen Omar, der lod bygge en Moskee paa det Sted, hvor Templet havde staaet, paalagde Jøderne adskillige Indskrænkninger og udelukkede dem fra ethvert offentligt Embede, følte de sig friere under det nye Herredømme og ydede det megen Hjælp ved senere Erobringskrige. Slige Tjenester bleve rigelig belønnede af Khaliferne, hvor lidet velvillige de end ellers vare mod Jøderne. Omar udmærkede Exilfyrsten Bastonai i saa høi Grad, at han gav ham en Datter af den persiske Konge Chosru til Ægte (642), og for den Hyldest, som Jøderne under Ledelse af Skoleforstanderen Mar Isak bragte Ali efter Indtagelsen af Byen Firuz-Schabur, viste denne sig ikke lidet taknemlig. Med Udbredelsen af det muhamedanske Herredømme steg ogsaa den aandelige Virksomhed hos Jøderne, navnlig i Skolerne i Sura og Pumbedita.

3. Geonim.

Overhovederne i de to Skoler i Sura og Pumbedita førte i den arabiske Tid det glimrende Navn *Geonim* (Excellencer). De bleve ikke blot høit agtede som Lærde, men ogsaa som aandelige Rangspersoner, som Spidserne for hele Jødedommen, saa at de fordunklede Resch-Geluta. Til dem strømmede Disciple og Videlystne fra alle Egne, i alle Spørgsmaal vedrørende den religiøse Lov indhentedes deres Afgjørelser; de sendte Sendebud til alle Lande med Befalinger og Kundgjørelser, de modtoge rige Gaver og havde regelmæssige Indtægter, som de for Størstedelen anvendte til Livsophold for deres Disciple.

Om Geonims Virksomhed, hvis Navne Scherira Gaon har bevaret i en ofte trykt Sendeskrivelse, erfare vi meget Lidet. I Midten af det 8. Aarhundrede forfattede *R. Achai* fra Schabcha, der udvandrede til Palæstina, krænket over at være forbigaaet af Exilfyrsterne ved Gaonvalget, et Værk »Scheeltot«, som i 171 Foredrag, der ere ordnede efter Afsnittene i Pentateuchen, forklarer de paagjældende Love ved Uddrag af Talmud. Den da følelige Trang til Haandbøger i den talmudiske Lov blev afhjulpen af *Jahudai* den Blinde og *Simon Kahira*, hvilken Sidste forfattede en Lovsamling efter Antallet af de 613 Love under Titlen Halachot Gedolot, »den store Lovsamling«. — Gaonen *Amran* (869—881) blev ved den efter ham kaldte »Siddur« Grundlæggeren af den liturgiske Ordning for de europæiske Menigheder, og hans Samtidige *Zemach b. Paltoi* i Pumbedita forfattede en Ordbog til Talmud, »Aruch«. Forklaringer til Talmud og en Afhandling om den rituelle Slagtning, som er

gaaet tabt, samt en Nøgle til det jødiske Kalendervæsen skreves af *Nachschon*, Gaon i Sura (881—889).

Den betydeligste af Geonim og den første Grundlægger af jødisk Videnskab var *Saadias b. Joseph,* født 892 i Fajum i Ægypten. Hans overordentlige Lærdom, hans skarpt udprægede Karakter og hans strenge Retsfølelse kunde ikke undlade at rette Høiskolernes Blik paa ham. I Aaret 928 kaldte Exilfyrsten David ben Sakkai ham som Gaon til Sura, og Høiskolen der, som under hans Forgænger, Væveren Jom-Tob Kahana, var kommen i Forfald, fik atter sin tidligere Anseelse. En karakterfast Mand som Saadias kunde dog ikke længe leve i Fred med den egennyttige Exilarch. Da denne for Vindings Skyld dømte uretfærdig i en Arvesag, nægtede Saadias sit Bifald og sin Underskrift, hvorefter Exilarchen satte ham fra Embedet, lyste ham i Ban og udnævnte *Joseph ben Satia* til hans Efterfølger. Men Saadias lod sig ikke skræmme deraf; han erklærede paa sin Side, at David havde forbrudt sin Værdighed, og udnævnte dennes Broder *Josia Hassan* til Exilfyrste. Saavel Gaonen som Exilfyrsten havde Tilhængere; de forebragte Khalifen Striden, og vundet af Exilfyrstens Parti, dømte han til dennes Fordel. Saadias maatte drage bort fra Sura og førte flere Aar et tilbagetrukkent Liv i Bagdad, hvor han forfattede flere af sine bedste Skrifter. Om Aftenen paa Ester Fastedag (Febr. 937) udsonede de to Fjender sig, Exilfyrsten beværtede Saadias flere Dage i sit Hus og indsatte ham igjen i Embedet. Den lidte Krænkelse havde dog rystet hans Sundhed, han beklædte endnu kun i 5 Aar Gaonatet og døde i en Alder af 50 Aar (942).

Saadias, en af de betydeligste Lærde, som Jødedommen har at opvise, var fornemlig Bibeloversætter, Exeget og Religionsphilosoph. Han var den Første, der over-

satte den hellige Skrift paa Arabisk og forsynede Oversættelsen med Kommentarer, i hvilke han søgte at bringe de traditionelle Bestemmelser i Samklang med de ukunstlede Skriftord. Hans Hovedværk er hans »Emunot we-Deot« (Tro og Philosophi). Han beviser deri Verdens Skabelse af Intet, Guds Tilværelse og Enhed, omhandler Sjælens Væsen, Forløsningen, Belønning og Straf o. m. M. Han nøies ikke med at bevise sin egen Religions Sandhed ved Fornuftgrunde, men polemiserer ogsaa navnlig mod Kristendommens Hovdlærdomme. Foruden dette Værk, der er skrevet paa Arabisk, oversat paa Hebraisk af Juda Ibn Tibbon og af J. Fürst paa Tysk, forfattede han et ringe Antal lingvistiske og polemiske Arbeider, samt flere synagogale Poesier, der indeholdes i hans »Siddur«, som fandtes af M. Steinschneider.

Snart efter Saadias Død uddøde Gaonatet i Sura, og Lærehuset der blev lukket efter at have bestaaet i over 700 Aar. Pumbedita, der nu var det eneste Sæde for Gaonatet, bevarede endnu i nogle Aartier sin Anseelse ved to betydelige Mænd, Fader og Søn: Scherira og Haï. *Scherira*, Søn af Gaonen Chanina (død før 1000), skrev tildels paa Arabisk mange Kjendelser og, foruden den allerede nævnte Sendeskrivelse, som er Hovedkilden for den gaonitiske Periodes Historie, et talmudisk Værk under Titlen »Lønrulle«, som er gaaet tabt. I sin høie Alder blev han af ondskabsfulde Mennesker bagvasket hos Khalifen og mistede Alt, hvad han eiede. Forinden han døde, overdrog han Værdigheden til Sønnen *Haï* (Haja), født 969, der var en dyb Tænker og mangesidig dannet Mand, men ikke gunstig stemt for Philosophien. Han var anerkjendt som talmudisk Autoritet og skrev som Faderen mange Kjendelser, en ordforklarende Kommentar til de vanskeligste Steder i Mischna og et Værk om talmudisk Civilret, endvidere et didaktisk Digt »Mussar

Haskel« o. m. M. Han var ikke stemt for Troen paa Vidundere og saa fordomsfri, at han endog tillod Omgang med Karæerne. Efter hans d. 28. Marts 1038 indtrufne Død blev *Hiskia*, et Barnebarns Barn af den tidligere omtalte David ben Sakkai, udnævnt til Gaon, men efter to Aars Virksomhed plyndret og henrettet af Khalifen. Med ham uddøde Gaonatet (1040).

4. Karæerne.

I Khalifatets Rige opstod i Midten af det 8. Aarhundrede Sekten *Karæerne* (Karaiter), som forkastede den mundtlige Lov og holdt sig til Skriftens Bogstav, hvorfor de ogsa kaldtes »Skriftens Sønner« (B'ne Mikra). De ere de aandelige Efterkommere af Sadducæerne. Endnu længe før der var Tale om Karæerne, fandtes der blandt Jøderne i Babylonien, Syrien og Palæstina et Parti, som reiste sig mod Talmud og tilstræbte en Løsrivelse fra de overleverede Bestemmelser; en Messias *Serini* i Syrien og en Messias *Abu-Isa* fra Ispahan fremgik af dette Parti.

Som den egentlige Stifter af Karæerne gjælder *Anan ben David*, en lærd, men ærgjerrig Mand, der følte sig krænket over at være forbigaaet ved Valget af en Skoleforstander og efter mange Forfølgelser udvandrede med sine Tilhængere til Jerusalem, byggede der en Synagoge og dannede den første Karæermenighed. En af Anans første nye Foranstaltninger var, at han forkastede den siden Midten af det 4. Aarhundrede indførte Kalender, bestemte Maanedens Begyndelse efter Nymaanens første Tilsynekomst (Moled) og afskaffede anden Festdag.

Med al Strenghed holdt Karæerne paa Sabbatens Helligholdelse. I Henhold til Skriftens Ord: »I skulle

paa Sabbaten ikke brænde Ild i Eders Boliger« er det dem forbudt at tænde Lys og Ild paa Sabbaten, de forlade ikke deres Huse om Sabbaten, og det er dem forbudt at skære deres Føde itu og at benytte Helbredelsesmidler paa denne Dag. Væsentlig adskille de sig fra Rabbaniterne ved Festdagenes Helligholdelse og ved Gudstjenesten; de iagttage Budet om Skuetraadene, men ikke det om Tefillin og Mesusa. Karæerne udbredte sig snart over Ægypten og andre Lande. Endnu for Tiden findes karæiske Menigheder paa Krim, i Cherson, Nikolajew, Odessa og andre Egne i Rusland. De beskjæftige sig med Haandværk, Agerdyrkning og Handel og udmærke sig ved Flid, streng Retskaffenhed og Sædelighed. I Aarhundreder skal ingen Karæer være ført for nogen Domstol eller være bleven straffet for nogen Forbrydelse.

Karæerne udfoldede en rig literær Virksomhed, men deres Literatur er i det Hele kun lidet kjendt. Deres betydeligste Forfattere ere: *Juda ben Elia Hadassi*, som i Konstantinopel (1149) forfattede »Eschkol ha-Kofer,« Hovedværket i den karæiske Litteratur, en fuldstændig Religionsphilosophi; Lægen *Ahron ben Joseph* (den Ældre), som, ligeledes i Konstantinopel (1294), forfattede flere Kommentarer til den hellige Skrift. *Ahron ben Elia* fra Nikodemien, en Mand med omfattende Lærdom (1350), skrev en karæisk Dogmatik »Ez Chajim« og en Pentateuch-Kommentar »Keter Thora«. *Elia ben Moses Beschitzi* (død 1490) er Forfatter af Værket »Aderet Eliahu«, der omfatter alle Dele af den karæiske Lære, og som blev fortsat af hans Discipel og Svoger *Kalef Afendopulo*, den karæiske Polyhistor. Med ham slutter den karæiske Literatur, som for en Del kun existerer i Manuskript.

5. Samaritanerne.

En anden og ældre Sekt i Jødedommen, hvoraf der endnu, ligesom af Karæerne, bestaaer svage Rester, ere Samaritanerne. De kalde sig selv Schomrim, d. v. s. »Lovens Vogtere og Bevarere«, men af Jøderne kaldes de Kuthæer, fordi de hedenske Kolonister, som Salmanassar overførte til Samaria, kom fra Babel, Kutha og andre Steder og tyede til den jødiske Gudstjeneste af »Frygt for Løverne«, uden at de fuldstændig reve sig løs fra deres gamle Afguder. I Tidens Løb og ved Besvogring forenedes de med Israeliterne og havde antaget et stærkt jødisk Anstrøg, og da Esra atter opbyggede Templet i Jerusalem, vilde de tage Deel i Opførelsen af det, hvori de dog bleve forhindrede af Serubabel. Forbitrede herover søgte de ved alle Slags Rænker at forhindre Byggeforetagendet. Forbittrelsen blev senere endnu forøget derved, at alle Jøder, der havde taget fremmede Koner, ifølge Nehemias Befaling skulde forstøde disse tilligemed deres Børn. Blandt dem, der ikke adløde denne Befaling, befandt sig ogsaa den af Nehemia fordrevne Sønnesøn af Ypperstepræsten Eljaschib, Svigersøn af Samaritaneren Sanballat, ved Navn *Manasse*. Denne byggede et Tempel paa det ved gamle Minder for dem hellige Bjerg Gerisim i Lighed med Templet i Jerusalem, i hvilket han blev Ypperstepræst og indrettede en særlig Gudstjeneste. Dermed var den religiøse Spaltning fuldbyrdet, og det gjensidige Had voxede stedse mere og mere, især da de trængtes stærkt af Makkabæerne, fordi de holdt med disses Fjender, og Johan Hyrkan ødelagde Samaria og deres Tempel.

Samaritanerne adskille sig væsentlig fra Jøderne derved, at de kun anerkjende de 5 Mosebøger som gud-

dommelige og holde fast ved deres Ordlyd; Texten af deres Pentateuch, som er skreven paa Hebraisk med samaritanske Bogstaver, er tildels vilkaarlig forandret. Foruden Pentateuchen have de endnu en Josua Bog, der er aldeles forskjellig fra den almindelige Bog af samme Navn og først er skreven senere; den er fuld af Fabler og omtaler deres Historie lige til Keiser Hadrian.

Foruden Sabbaten, paa hvilken de ligesom Karæerne ikke tænde Lys eller Ild i deres Boliger og afholde sig fra enhver Virksomhed, feire de syv Festdage, nemlig først Pesachfesten, paa hvilken de Aftenen forud under særlige Festligheder slagte et Lam for hele Menigheden, hvilket er det eneste Offer, Samaritanerne endnu bringe. I syv Dage nyde de usyret Brød, men høitideligholde kun den 1ste og 7de Dag som Festdag. Tre Dage før Ugefesten er »Sinais Dag«, paa hvilken hele Thoraen oplæses, hvilket ligeledes skeer hos dem paa selve Ugefesten; denne feires stedse den 8de Søndag efter Søndagen i Paaskeugen. Den 5te Fest er Dagen, paa hvilken Basunblæsningen ihukommes (Rosch haschana), og den 6te er Forsoningsdagen, paa hvilken de afholde sig fra Spise, Drik, Søvn og indbyrdes Samtale, og hvor de forblive 24 Timer i Synagogen, dels læsende hele Thoraen, dels syngende deres smukkeste Sange. Den sidste Fest er Løvhyttefesten, paa hvilken de, bærende en Festbuket, valfarte til Bjerget Gerisim og boe i Hytter. Uagtet Samaritanerne ere meget samvittighedsfulde i Iagttagelse af Religionens Forskrifter, hvilket allerede indrømmes af Talmud, saa bleve de dog ansete for Hedninger, fordi de efter Talmud tilbade en forgyldt Due.

Tidligere havde de deres Opholdssteder i Ægypten, Syrien og andre Egne, nu træffes de kun i Nablus, omtrent 12 Mile fra Jerusalem, men kun i ringe Antal og med deres egen Ypperstepræst i Spidsen, og befatte sig med

Agerdyrkning, Handel og Haandværk. Med Hensyn til Aandens Frembringelser ere de meget fattige; nogle af deres Lærde have dog skrevet Forklaringer til Pentateuchen, og der har blandt dem været flere Digtere og Læger.

6. Jøderne under Øst- og Vestgotherne.

Det af *Theodorik* stiftede østgothiske Rige omfattede næsten hele Italien, Dacien og Illyrien, Lande, i hvilke der allerede tidlig havde levet Jøder. Østgotherne tilligemed deres Konger bekjendte sig til Arianismen og viste sig ikke blot tolerante mod de fanatiske Katholiker, men ogsaa meget humane mod Jøderne. Theodorik, hvis Grundsætning lød: »Vi kunne ikke paabyde nogen Religion, fordi Ingen kan tvinges til mod sin Villie at troe paa Noget«, opretholdt Jødernes Rettigheder og Privilegier og beskyttede dem kraftigt mod den romerske Geistlighed. Da der engang ved et Gadeopløb i Rom blev stukket Ild paa en af de mange derværende Synagoger, befalede Kongen, at Senatet skulde sørge for Gjenopbyggelsen af Synagogen, og at Omkostningerne herved skulde udredes af de Formuende blandt Tumultanterne, men at de Uformuende til Straf skulde offentlig piskes. Hans Efterfølger *Theodat,* der havde en jødisk Magiker, til hvis falske Kunst han i Nødstilfælde tog sin Tilflugt, behandlede ligeledes Jøderne med Skaansel. Man kan ikke undre sig over, at de med Kjærlighed hang ved Gotherne og i Farens Dage gave Beviser for deres Trofasthed. Da nemlig Justinian vilde omstyrte det østgothiske Herredømme og sendte sin berømte Feltherre *Belisar* med en Hær til Italien, forpligtede Jøderne i Neapel sig til at forsyne Byen med Proviant og at forsvare den i Fællesskab med Gotherne. De kæmpede med Løvemod og

holdt den Del af Byen, der var betroet dem til Forsvar, endnu i den Stund, da hele den øvrige By ved Forræderi var falden i Fjendens Vold. Deres Tapperhed var uden Frugt, de bukkede under og faldt som Offre for Fanatismen (536).

Jøderne i Italien kom nu under den grusomme *Justinians* Herredømme. Ikke blot fratog han dem deres tidligere Rettigheder og udelukkede dem fra alle Embeder og Værdigheder, men indskrænkede dem ogsaa i Udøvelsen af deres Religion og forbød dem at undervise deres Børn i de jødiske Love. Det gik dem bědre under Longobarderne, der vare Arianere og ligesom Gotherne viste sig overbærende mod Jøderne. Ogsaa da Longobarderne vare gaaede over til Katholicismen, bleve Jøderne ikke indskrænkede i deres Rettigheder, thi Paverne paa den Tid, især *Gregor* den Store (600), vare milde og retfærdige mod dem.

I Spanien havde Vestgotherne grundet et varigt Rige. Her havde Jøderne i stort Antal boet i Aarhundreder og kunde glæde sig ved almen Yndest, saa at Mange lode Sæden paa Marken velsigne af Jøder og ikke af Geistlige, feirede Sabbaten istedetfor Søndagen og ligeledes Pesachfesten. Under Vestgotherne levede Jøderne lykkelig og i Fred; de nøde borgerlig og politisk Lighed, fuldstændig Religionsfrihed og udmærkede sig baade ved Kundskaber, Mod og Tapperhed.

Helt anderledes blev deres Forhold, da Kong *Reccared* paa Kirkeforsamlingen i Toledo ombyttede den arianske med den katholske Trosbekjendelse og Geistligheden fik Herredømmet. Reccared forbød dem at indgaa Ægteskab med Kristne, at erhverve sig kristne Slaver og at beklæde offentlige Embeder (590). Intolerancen udartede snart til grusomme Forfølgelser, navnlig under *Sisebut*, en Samtidig af Keiser Heraklius; han udstedte den Befaling, at alle Jøder i Riget inden Aar og Dag

skulde lade sig døbe eller skulde udvandre; Antallet af de ved Tvang Døbte skal have været meget stort (612). Mange Jøder unddroge sig Forfølgelsen ved Flugt over Pyrenæerne, hvor der af Frankerkongen *Dagobert*, der ligeledes tvang Jøderne i sit Land til Daaben, beredtes dem nye Lidelser; mange bekjendte sig til Kristendommen paa Skrømt. Disse til Daaben Tvungne hørte aldrig op med at følge de jødiske Skikke; men under Kongerne *Receswinth* og *Wamba* (652—680) bleve ogsaa disse Skinkristne grusomt forfulgte, og alle de, der levede efter jødiske Love, straffedes med Døden. Men Kongerne *Erwig* og *Egica* overgik dem i Grusomhed. Erwig og den fra Jøder nedstammende Ærkebiskop *Julian* fra Toledo dekreterede, at baade samtlige Jøder, der ikke vare gaaede over til Kristendommen, og de Døbte, der adløde hvilkensomhelst jødisk Lov, skulde straffes med Tab af Formue og jages ud af Landet (693). Under Egica bleve alle Jøder i Spanien gjorte til Slaver, bortskjænkede og fordelte over hele Landet. Børn under 7 Aar bleve revne bort fra Forældrene og givne strengttroende Kristne til Opdragelse. Man kan derfor ikke undre sig over, at Jøderne tiljublede den seirrig fremtrængende muhamedanske Erobrer *Tarik* og understøttede ham paa hans Seirstog. Araberne bragte Jøderne Befrielse fra Aarhundreders Trældom.

7. Jøderne under Merovingerne og Karolingerne.

I Gallien levede Jøderne, som allerede under det romerske Herredømme havde bosat sig der, i god Forstaaelse med Folket; de omgikkes med de Geistlige, vare Embedsmænd og Skatteopkrævere og vare endog Befalingsmænd i Hæren. Efterhaanden rørte sig ogsaa her Intolerancens Aand, og det lykkedes at udvirke indskræn-

kende Love mod dem; men disse bleve slet ikke haandhævede, dels fordi Folket ikke delte Geistlighedens hadefulde Anskuelser, dels fordi Jøderne ved deres Kundskaber og Rigdom vidste at hævde deres gunstige Stilling. Under Merovingerne forværredes dog denne Stilling. *Chilperich* fra Soissons (562—564) søgte at føre dem over til Kristendommen og tvang Mange til at lade sig døbe. Kong Dagobert behandlede dem ligesaa grusomt som Heraklius og Sisebut.

Under Karolingerne levede Jøderne i Ro og Fred. *Karl den Store,* der som en ægte Helt var fri for Fordomme, begunstigede dem især for deres Handels Skyld, og ved Jøder lod han sig tilføre Østerlandets Frembringelser. For at hæve Dannelsen hos de tyske Jøder, der stode langt tilbage for deres Troesfæller i Spanien og Italien, kaldte han en lærd jødisk Familie fra Lucca: *Kalonymos* og hans Søn *Moses*, til Mainz (787). Gesandtskabet til den mægtige Khalif Harun al Raschid overdrog han til Jøden *Isaak* i Forening med to Adelsmænd, og Isaak udførte sit Hverv til sin Herres Tilfredshed og medbragte til ham, foruden en Elefant og andre rige Gaver, en lærd Jøde fra Babylon: *R. Machir,* som grundlagde en talmudisk Høiskole i Narbonne (802).

Især bleve Jøderne begunstigede af *Ludvig den Fromme* og Keiserinde *Judith.* Af Hensyn til dem bleve Markedsdagene forlagte fra Sabbaten til en anden Dag; de vare ikke indskrænkede i deres Virksomhed og maatte endog frit drive Slavehandel; de nøde fuldstændig Religionsfrihed, ja Synagogerne bleve hyppig besøgte af Kristne, som fandt større Behag i Rabbinernes, i Landets Sprog holdte Prædikener end i deres Geistliges. Jødedommen stod dengang i saadan Anseelse, at en alemannisk Adelsmand, *Bodo*, Hofkapellan hos Ludvig den Fromme, forlod Kristendommen og blev Jøde (838).

Denne Neophyt, der kaldte sig *Eleasar,* levede senere i Cordova og traadte fjendtlig op mod den Religion, i hvilken han var født, saa at de Angrebne henvendte sig til Kong Karl den Skaldede med Bøn om, at Eleasar maatte blive udleveret til dem. Som Følge af deres gunstige Stilling i det tysk-franske Rige udbredte Jøderne sig til Elben og Oderen; allerede i det 10de Aarhundrede boede de ikke blot i Køln, Worms, Mainz og andre Byer ved Rhinen, men ogsaa i Magdeburg, Merseburg, Regensburg og endnu længere mod Øst. Overalt dreve de ved Siden af Handel Agerbrug og dyrkede med egen Haand deres Marker.

Da Karl den Skaldede, som havde Jøden *Zedekias* til Læge og *Juda* til Fortrolig, var død, voxede med Karolingernes tiltagende Svækkelse Geistlighedens Magt, og denne var en uforsonlig Fjende af Jøderne. Saavel *Agobard,* Biskop i Lyon, som hans Efterfølger *Amolo* og andre Prælater udstedte Rundskrivelser fulde af Gift og Bagvaskelse mod Jøderne og ophidsede Folket og Fyrsterne mod dem, saa at der opstod Forfølgelser, og de bleve behandlede som Livegne.

8. Chasdai Ibn Schaprut og hans Samtidige.

Med Spaniens Erobring ved Araberne oprandt en ny Tid for Jøderne. Ved Siden af den spanske kristne Befolkning med det kastilianske Sprog og de arabisktalende Bekjendere af Islam existerede en tredie Nationalitet, den jødiske med den jødiske Bekjendelse og den ivrige Bestræbelse for at fremme det hebraiske Sprogs Pleie. Da under Khaliferne, navnlig under *Abderrahman III* (911—961) og dennes Søn *Al Hakim,* Kunst og Videnskab paany opblomstrede, toge Jøderne, fortrolige med

det arabiske Sprog, ivrig Del i alle videnskabelige Bestræbelser og udmærkede sig som Lærde og Statsmænd.

En af de berømteste Statsmænd og Fremmere af jødisk Videnskab var *Chasdai ben Isak Ibn Schaprut.* Ved sine Kundskaber i det hebraiske, arabiske og latinske Sprog, sin Klogskab og Smidighed saavelsom ved sin sjeldne Karakter erhvervede han i saa høi Grad Tillid hos Khalifen Abderrahman, hvis Livlæge han var, at Khalifen valgte ham til Raadgiver og Fortrolig. Som Statsmand ydede han Khalifen vigtige Tjenester. En diplomatisk Forbindelse mellem Khalifatet og det græske Keiserrige blev skabt af ham og benyttet til Fordel for Videnskaben, idet et medicinsk Værk af Dioskorides, som Keiser Romanus havde foræret Khalifen, ved Hjælp af en græsk Munk blev oversat paa Arabisk. Da et Gesandtskab fra den tyske Keiser Otto I kom til Cordova, fik Chasdai det Hverv at underhandle med dette, og det lykkedes ham at mægle forsonende mellem Kristendom og Islam samt at stifte Fred mellem Kongen af Leon og Dronningen af Navarra til Fordel for Khalifen.

Chasdai var i sin høie Stilling som Statsmand uafladelig virksom for sine Trosfæller. Til de jødiske Høiskoler i Susa og Pumbedita sendte han rige Gaver og førte en Korrespondance med *Dossa*, Søn af Gaonen Saadias, for ved ham at erfare noget Nærmere om sine Troesfæller i Babylonien; ligeledes korresponderede han med den lærde *Dunasch ben Taamim* (død 960), Livlæge hos Khalifen af Kairovan, som skrev medicinske og grammatiske Værker og forfattede for Chasdai et astronomisk Skrift om den jødiske Festdagskalender. Man skylder ogsaa Chasdais ivrige Bestræbelser nærmere Efterretninger om *Chazarernes* Rige, som allerede i det 8de Aarhundrede var blevet grundlagt mellem det sorte og det

kaspiske Hav, og om hvilket de første Efterretninger vare komne til Spanien ved Eventyreren *Eldad Ha-Dani* (c. 900). Da nu Chasdai, ved et fra det slaviske Rige til Cordova indtruffet Gesandtskab, fik Stadfæstelse paa Rygtet om, at der bestod et jødisk Rige i det fjerne Østen, rettede han til den jødiske Konge en hebraisk Sendeskrivelse, som ad Omveie naaede ham ved Hjælp af Jacob ben Eleasar fra Tyskland, og som tilligemed Svaret flere Gange er bleven trykt og oversat paa nyere Sprog. Efter Meddelelsen fra Chazarkongen ved Navn *Joseph* skal Chaganen (Fyrste) *Bulan* have foranstaltet en Disputats mellem en Bekjender af den kristne, muhamedanske og jødiske Religion, og da han ved den jødiske Lærde *Sangari* var bleven overbevist om sidstnævnte Religions Sandheder, var han tilligemed sine Undersaatter gaaet over til Jødedommen (730). En Efterfølger af Balan, Chaganen *Obadja*, roses for at have grundlagt Bedehuse og Læreanstalter og at have ladet Folket undervise i den hellige Skrift. Joseph, den sidste mægtige Chazarfyrste, paastod, at der i hans Rige befandt sig mange Byer, Landsbyer og Borge, og at han var den 12te jødiske Regent i Landet. Allerede i Chasdais Levetid blev Riget mægtig rystet af en russisk Storfyrste og i Begyndelsen af det 11te Aarhundrede aldeles ødelagt.

Paa Aandens Udvikling hos Jøderne i Spanien var Chasdais Virksomhed af betydelig Indflydelse; han befriede dem for det Afhængighedsforhold, i hvilket de stode til Babylon, og skaffede dem i talmudisk-videnskabelig Henseende Selvstændighed og fri Udvikling, hvortil han snart fik en gunstig Leilighed. Fire jødiske Lærde havde nemlig, for at samle Understøttelse til de babyloniske Høiskoler, gjort en Reise fra Sura, men det Skib, paa hvilket de befandt sig, blev taget af den spansk-arabiske Admiral Ibn Romahis, de Lærde bleve gjorte til

Slaver og solgte. *R. Schemarja* kom til Alexandria, *R. Chuschiel* til Kairovan, *R. Moses ben Chanoch* og Søn til Cordova. R. Moses's smukke Hustru havde, for at undgaae Admiralens Vold, søgt Døden i Bølgerne. Moses var dybt nedbøiet. Indhyllet i Pjalter som en Betler traadte han ind i Læreanstalten, hvor R. Nathan netop foredrog et vanskeligt Sted i Talmud. Af en beskeden Bemærkning erkjendte man snart hans Lærdom, og R. Nathan erklærede til Menigheden, at Rabbinatsædet tilkom denne Fremmede langt snarere end ham selv. Chasdai udnævnte nu R. Moses til Skolens Overhoved, og fra hele Spanien og Afrika ilede snart videbegjærlige Ynglinge til Cordova, som efterhaanden blev et andet Sura, og saa meget mere berømt, som Studiet af Talmud her gik Haand i Haand med Studiet af almindelige Videnskaber.

Som Moses ben Chanoch var Grundlæggeren af Talmudlærdom i Spanien, saaledes var *Menachem ben Saruk* fra Tortosa, der af Chasdai var kaldet til Cordova, den Første, der slog ind paa nye Baner med Hensyn til hebraisk Sprogforskning; han forfattede den første bebraiske Ordbog under Titlen »Machberet« og grundlagde en ny videnskabelig hebraisk Stil, der er mønsterværdig for alle Tider. Den beskedne Menachem fandt en heftig Modstander i den stridbare *Dunasch ben Labrat*, der stammede fra Bagdad og boede i Fez og ligeledes var kaldet af Chasdai til Cordova. Dunasch, der indførte det arabiske Versemaal i den nyhebraiske Poesi, og hvis Digte ere fulde af Ild og Kraft, traadte hensynsløst og hovmodig op mod Saadias, men endnu skarpere mod Menachem og dennes Ordbog. I samme Grad, som han smigrede Chasdai, angreb han den stakkels Menachem og dennes Ordbog, og bragte det dertil, at Chasdai unddrog ham sin Naade og lod ham mishandle af jødiske Bysvende. Den

mellem Menachem og Dunasch opstaaede Strid blev efter disses Død fortsat med Bitterhed af deres Disciple. Paa Menachems Side stode navnlig Digteren *Isaak Ibn Gikatilia* og *Juda ben Daud Chajjug* (Chajjudsch) fra Fez, senere i Cordova, den betydeligste Grammatiker, der først trængte ind i det hebraiske Sprogs indre Væsen. For Dunasch traadte hans Discipel Jehuda ben Scheschet i Skranken.

Chasdai Ibn Schaprut døde, efterat han i et halvt Aarhundrede havde virket for Spaniens Berømmelse og for Fremme af den jødiske Videnskab, paa samme Tid, som den lærde Italiener *Sabbatai Donnolo* afgik ved Døden (970). Donnolo, der var født 913 i Oria, var Læge, Astrolog og Botaniker; han var Forfatter af det ældste medicinske Værk i det hebraiske Sprog. Ogsaa den ubekjendte Forfatter af den under Navnet »Josippon« bekjendte Oversættelse af Josephus tilhører denne Tid.

9. Gudstjenesten. Synagogal Poesi.

Gudstjenestens Form og Bønnernes Ordning er mange Aarhundreders Værk; lokale Forhold, Kultur og Landenes Skik have havt deres væsentlige Indflydelse paa Gudstjenestens Indretning. Før Esra vare Tid og Udtryk for Bønnen overladte til den Bedende selv. Men allerede den store Synodes Mænd indførte for bestemte Tider, Schacharit, Mincha og Maarib, faste Bønner, nemlig Sch'ma, hvortil senere kom de denne Bøn indledende og afsluttende Strofer, og ligeledes Thefilla (Schemone Esra), navnlig de tre første og de tre sidste Benediktioner; de øvrige 12 (13) bleve senere tilføiede. Til de ældste Bønner høre: »Thefilla« om Sabbat, Fest- og Nymaanes-

dage, Mussafbønnen, som efter Templets Undergang traadte istedetfor Offertjenesten, den største Del af Bordbønnen, Taksigelserne ved sandselige Nydelser, Benediktioner ved Udøvelsen af visse Ceremonier o. L. I det 3. Aarhundrede optraadte *Rab* og *Samuel*, de tidligere nævnte Stiftere af de babyloniske Akademier, som Ordnere af Bønnerne; fra den Første stammer ogsaa Mussafthefillaen paa Nyaarsfesten med »Alenu«, nogle Bønner paa Forsoningsfester o L.

Sproget i de ældre Bønner er hebraisk, enkelt, klart og opløftende; kun faa ere aramæiske, saasom Kaddisch, som oprindelig alene blev foredraget ved Prædikenens Slutning og først senere blev optagen som Bøn og tillige udvidet. Flere i Datidens Sprog, det aramæiske, forfattede Bønner, saasom »Jekum purkon«, nedstamme fra de babyloniske Akademier. Om Indførelsen af »Kol-nidre«, Indledningsbønnen til Forsoningsdagen, som ofte gav Jødetjender Leilighed til at mistænkeliggjøre Jøderne og deres Troskab med Hensyn til Eden, blev der allerede stridt i Midten af det 9de Aarhundrede.

Bønnebøger (Siddurim) fandtes ikke i den talmudiske Tid. Bønnerne bleve foredragne af Forbederen (Schliach-Zibbur, Menighedens Befuldmægtigede, senere Chasan); som saadan kunde ethvert kyndigt, fromt Medlem af Menigheden fungere, og den Enkeltes Medvirkning indskrænkede sig til at sige »Amen« og til korte Responsa. Lærde Forbedere pleiede frit at udsmykke og udvide Bønnerne og at føie nye Stykker til.

Gudstjenesten fik en væsentlig Udvidelse paa Sabbaten, Fest- og Bodsdagene ved de *synagogale Poesier*, der ere bekjendte under Navnet Piutim (ogsaa Kerobot og Jozerot), og hvis Forfattere kaldes *Paitanim* (Poëtanim, Digtere). Til disse synagogale Poesier høre: Selichot, Bønner for Bodsdagene, Hoschanot, for Optogene i Synagogerne paa

Løvhyttefesten, Aboda, Skildring af Tempeltjenesten paa Forsoningsdagen, Asharot, indeholdende de 613 Bud for Ugefesten, Kinot, Klagesange for den 9. Ab, Semirot, Sange for Sabbaten. De ere for det Meste skrevne i det hebraiske, sjeldnere i det aramæiske Sprog. Til de ældste Paitanim, hvis Navne endnu ere bevarede, høre: *Jose ben Jose*, som formodentlig levede i det 8de Aarhundrede i Palæstina, og fra hvem den i vor Ritus paa 2den Nyaarsdag reciterede Tekiata »Ahallalo« hidrører; *Eleasar ben Kalir*, den frugtbareste blandt Paitanim, der formodentlig selv levede som Forbeder i Palæstina c. 750. Han tog sine Poesier fra Halacha og Hagada og maatte, for at overvinde sproglige Vanskeligheder, skabe nye Orddannelser, saa at hans Sprog er dunkelt og uforstaaeligt. Hans poetiske Bønner til Festdage, som omfatte hele Aarets Cyklus (Machsor), bleve indførte i Synagogerne i Italien, Frankrig og Tyskland. Hans Skole naaer til c. 1100 og danner Blomsten af den paitaniske Tidsalder.

Ved den synagogale Poesi, paa hvis rige Literatur vi senere skulle komme tilbage, blev Sangen indført i Synagogen, og derved bleve saavel den i lang Tid gængse Oversættelse i Landets Sprog af de paa Hebraisk forelæste Perikoper som det belærende Foredrag eller Prædikenen efterhaanden fortrængte.

FEMTE KAPITEL.

Fra Gaonatets Ophør til Jødernes Fordrivelse fra Spanien og Portugal (1038—1497).

---

a). Jøderne i Spanien, Portugal og Frankrig.

1. Almindelige Betragtninger over Jødernes ydre Skæbne i dette Tidsrum.

Tiden fra 11. til 16. Aarhundrede er den sørgeligste i de Jøders Liv, der befandt sig i de kristne Stater. Den jødiske Historie fra dette Tidsrum er skreven med Blod og ser ud som et kæmpemæssigt Brudstykke af en Bøddels Dagbog; den er, som en berømt kristelig Forfatter siger, en Skjændsels-Historie for den menneskelige Slægt. Den omfatter alt det Modbydelige og Grusomme, som menneskelig Overtro, Fordom, Troesraseri og Præsternes Fanatisme, Fyrsternes og Pøbelens Barbari har øvet af Forbrydelser. De Kristnes Forfølgelser under de romerske Keisere vare kun Legeværk mod Jødernes Forfølgelser i Middelalderen. Alle de europæiske Folkeslags Skjændselsgjerninger, alle Religions- og Borgerkriges Grusomheder finder man i de værgeløse Jøders Historie. Overalt bleve de hadede som Anderledestroende, foragtede som Slaver, forstødte og myrdede paa det

Grusomste. Forgjæves talte for dem Menneskelighedens Stemme og Kjærlighedens ophøiede Bud, udtalt af Jesu Mund; forgjæves fandtes i deres Midte Talent, Dyder, Videnskab og Rigdomme; hvad de toge fat paa, forekom de fanatiske Folk at miste sin Glans og at være vanhelliget ved dem. Tiltrods for deres Sæders Renhed, tiltrods for al Underkastelse under den verdslige Magt, var det at være Jøde en Forbrydelse, der fortjente Døden. Allerede Navnet Jøde bragte Død og Elendighed over den Ulykkeliges Hoved. Der fattedes aldrig Paaskud for Forfølgelse, thi naar en enkelt Jøde begik en Forbrydelse, sagde man stedse, at Jøderne havde gjort det, en Formel, der selv nutildags ikke er uddød. Betragter man det frygtelige Tryk, de blodige Forfølgelser, den Haan, den Skjændsel, de talløse Lidelser, under hvilke Jøderne sukkede paa den Tid, og seer man hen til deres Troesmod og Troeskraft, saa kan man ikke undlade at beundre og agte dem. I skjulte Kroge og Huler, under den tause Nats Beskyttelse, i aflaasede Kjeldere og i mugne, mørke Rum tilbade de deres Fædres Gud; stedse beviste Jøden sin Troes uovervindelige Kraft, og seirrig bestod han alle Farer. Efter menneskelig Dom maatte Enhver, hvem man havde forudsagt disse Lidelser og Forfølgelser, have næret den Overbevisning, at det snart vilde være ude med Jøderne her paa Jorden. Men den fælles Ulykke forenede Lidelsesbrødrene i Stræben efter at bevare deres Klenodie, og selv Ikkejøder maatte blive opmærksomme paa den Religions Høihed, hvis Bekjendere med saadan Offerberedvillighed og saadant Taalmod bare de største Lidelser for deres religiøse Overbevisnings Skyld.

Lykkeligere end i noget andet Land levede Jøderne i Spanien, navnlig under de omejadiske Khalifer. I Nydelse af borgerlig Frihed, i hvilken de kun sjeldent forstyrredes,

pleiede de Videnskaberne med Iver og udfoldede en forbausende aandelig Virksomhed. Med samme Alvor som de forskede i den hellige Skrift og i Talmud, gave de sig hen til Studiet af Philosophi; som Sproggranskere, Digtere og Læger indtoge de en høi Rang, og mange af dem beklædte de høieste Statsembeder. Men ved Siden deraf hang de ved deres Religion med inderlig Kjærlighed, deres religiøse Liv hævedes ved Dannelse, ægte Religiøsitet gik Haand i Haand med rig Viden.

De betydeligste Personligheder, der optraadte i denne den jødiske Histories Glansperiode, ville vi nu lære nærmere at kjende.

2. Samuel Ha-Nagid.

Efter Chasdais og R. Moses ben Chanochs Død udbrød der en Strid om Besættelsen af Rabbinatet, som splittede den dengang af over 1000 Familier bestaaende Menighed i Cordova i to Partier. Det ene Parti, i hvis Spidse den rige og velgjørende Silkefabrikant *Jacob Ibn Gau* stod, begunstigede *Joseph ben Isak Ibn Abitur*, medens det andet kæmpede for *R. Chanoch*, Søn af R. Moses. Abitur, den ældste andalusiske Synagogedigter, som ogsaa paa Forlangende af Khalifen oversatte Mischna paa Arabisk, bukkede under og maatte forlade Cordova. R. Chanoch beklædte Rabbinatet med en kort Afbrydelse uforstyrret, indtil han dræbtes ved Sammenstyrtning af Tribunen (Almemor), som han vilde bestige paa Løvhyttefesten (September) 1014. En af hans bedste Disciple var *Samuel Ha-Levi* eller *Ha-Nagid* (Ibn-Nagdila), der senere blev rost som Digter, Lærd og Statsmand.

Som Følge af Cordovas Erobring af Soliman forlod Samuel tilligemed mange andre jødiske Familier denne

By og nedsatte sig i Malaga, hvor han ved Siden af sine talmudiske og videnskabelige Studier drev Handel med Kryderier. Hans Butik laa i Nærheden af Vezirens Palads, og for hans Slaver affattede han hyppig Breve. Skriftens Pyntelighed og Stilens Elegance henledede Vezirens Opmærksomhed paa ham, saa at han udnævnte ham til sin Privatsekretær (1027). Paa Anbefaling af Veziren udnævnte Kong Habus ham til Statssekretær og Raadgiver. Ved sin Klogskab, Dygtighed og Beskedenhed vidste han at vedligeholde denne Stilling under Kongerne Habus og Badis.

Ved Siden af de ham paahvilende Statssager beklædte han ogsaa Embedet som Rabbiner og Overhoved for alle Jøder i Riget, og udfoldede som Lærd en mangesidig Virksomhed: han holdt talmudiske Foredrag, skrev Kommentarer og en fortræffelig Indledning til Talmud, hvilken sidste er bleven optagen i Talmududgaverne. Sin Lærer Chajjug forsvarede han mod *Jona Abulwalid Mervan Ibn Gannach* (død 1050), der gjorde Epoke som Læge, Philosoph og Sprogforsker, idet han udarbeidede en fuldstændig hebraisk Grammatik og en hebraisk Ordbog i det aramæiske Sprog. Ligeledes forfattede Samuel flere poetiske Værker i Smag med Psalmerne, Salomons Ordsprog og Kohelet (Ben Tehillim, Ben Mischle, Ben Kohelet), og vedligeholdt en levende Brevvexling med Lærde i de forskjellige Lande, som han understøttede rundelig, og ved hvilke han for egen Regning lod udføre Afskrifter af Biblen og Talmud til fattige Menigheder. Han døde i en høi Alder, 1055. Efter ham fulgte som Vezir og Rabbiner hans Søn Joseph.

Joseph var som Faderen en kundskabsrig Mand, aandssmidig, velgjørende og en Fremmer af Videnskaberne, men han savnede Beskedenhed og Klogskab. Ved sin herskesyge Opførsel og sin Pragtsyge fremkaldte han den

mauriske Befolknings Had, som snart steg til aabenbart Fjendskab og Opstand. Hans Modstandere beskyldte ham for at være i Forstaaelse med en Nabofyrste, der truede Granadas Gebet. Som Følge af dette Rygte stormede den rasende Hob hans Palads, dræbte den 35-aarige Joseph og korsfæstede ham (1066). Paa samme Dag faldt hele den af 1500 Familier bestaaende Menighed i Granada. Blandt de Faa, der undslap Folkets Raseri, var Josephs Hustru, den lærde Datter af den fattige Rabbiner *Nissim ben Jakob* fra Kairovan, som forfattede en »Nøgle« til Talmud. Hun naaede med Sønnen til Lucena, hvor den jødiske Menighed tog sig af hende. Blodbadet i Granada var, siden Islam havde faaet Herredømmet, den første Jødeforfølgelse paa den pyrenæiske Halvø.

3. Samuels og Joseph Ha-Nagids Samtidige.

Til Samtidige af Samuel Ha-Nagid høre *Samuel Ibn Gabirol,* Læge, Philosoph og Digter, den som Rabbiner og Sædelærer bekjendte *Bachja Ibn Bakoda* og fem Lærde, der alle føre Navnet Isaak.

Gabirol blev henimod 1020 født i Cordova eller Malaga og opholdt sig i længere Tid i Saragossa. Af hans Livs Begivenheder kjendes kun Lidet. Han var tidlig bleven forældreløs, men fandt i Astronomen og Statsmanden *Jekuthiel Ibn Hassan* en Beskytter, hvis Død (1039 i Saragossa) han beklagede i flere Poesier. Ved hans Venskab til Grammatikeren *Jona Ibn Gannach* blev hans Forhold til hans Velynder Samûel Ha-Nagid rystet, og han stod i Begreb med at forlade Spanien, da han døde i Valencia c. 1052. Om hans Endeligt gaar der flere Sagn. En Maurer, saaledes fortælles der, misundte ham formedelst hans Visdom og hans skjønne Digtninge.

Han indbød ham til sig, dræbte ham og begravede ham i sin Have ved Siden af et Figentræ. Træet, der var mættet af ædelt Blod, bar tidlig Frugter af usædvanlig Skjønhed, og Khalifen, som fik nogle af disse forærede af Maureren, blev opmærksom herpaa og lod Sagen undersøge. Maureren tilstod at have dræbt Jøden og at have begravet ham i sin Have.

Gabirol, der allerede i sin Ungdom havde skrevet en versificeret hebraisk Grammatik, har dyrket alle Omraader af den religiøse Poesi; Hymner og Bønner, Bods- og Klagesange findes fra hans Haand i mangehaande Former og ere optagne i de forskjellige Ritualier. Af hans Digtninge, der alle bære Præget af Melancholi, er det betydeligste »Keter Malchut« (Kongekronen), som har tre Afdelinger: Gud, Verden og Mennesket, og i sig saaledes samler Jødedommens evige Grundsandheder. Dette didaktiske Digt er optaget i den Cyklus af Bønner, der er bestemt for Aftenen før Forsoningsdagen, og er oversat paa Spansk, Italiensk og af Michael Sachs, Leopold Stein o. A. paa Tysk.

Foruden religiøse og profane Poesier forfattede Gabirol endvidere i det aramæiske Sprog det ethiske Skrift »Tikkun Middot ha-Nefesch« (Sædernes Forædling) og en ethisk Ordsprogssamling »Mibchar ha-Peninim« (Udvalg af Perler); begge ere af Juda Ibn Tibbon og Charisi oversatte paa Hebraisk. Hans Ry som Philosoph skyldtes hans »Mekor Chajim« (Livets Kilde), et Værk, der, forfattet paa Arabisk, i flere Aarhundreder blev tilskrevet en vis Avencebrol, indtil den lærde Salomon Munk opdagede, at Gabirol var Forfatter; efter at have fundet en latinsk Oversættelse og et hebraisk Udtog deraf udgav han det med en vedføiet fransk Oversættelse. I dette Værk, som i sine Grundideer har megen Lighed med hans »Kongekrone«, opstiller Gabirol paa ingen Maade noget nyt

philosophisk System, men han har den Fortjeneste ved Læren om Guds Villie, som han fandt hos Plotin, at have forsøgt at forsone Nyplatonismen med den jødiske Lære. Gabirol er Middelalderens Philo.

Bachja ben Joseph Ibn Bakoda (Pakuda), der levede i Saragossa som Rabbiner og Dommer, forfattede c. 1040 det bekjendte moral-philosophiske Værk Chobot ha-Lebabot (Hjertepligter), som af Juda Ibn Tibbon og Joseph Kimchi blev oversat fra Arabisk paa Hebraisk, senere paa Spansk og af Fürstenthal, M. E. Stern og E. Baumgarten paa Tysk. Eiheller Bachja opstiller noget nyt System; han har selvstændig bearbeidet de fra nyplatoniske Værker, der vare udbredte blandt Araberne, laante Tanker og gjort sin Bog til et populært Værk.

Blandt de yngre Samtidige tog Talmudstudiet et nyt Opsving og fandt geniale Repræsentanter i de 5 Mænd, som alle bare Navnet Isaak.

Isaak ben Baruch Albalia (død 1094) stammede fra Cordova og stod i særlig Gunst hos Samuel og Joseph Ha-Nagid; hos Sidstnævnte, som han ogsaa tilegnede et astronomisk Værk, befandt han sig paa den Dag, Blodbadet fandt Sted, men undslap heldigt. I Aaret 1069 kaldtes han af Kongen af Sevilla som Astronom til dennes Hof, og Kongen udnævnte ham strax til Rabbiner og Fyrste (Nasi) over samtlige Menigheder i Riget. Han døde 1094 i Granada.

Isaak ben Jehuda Ibn Giat fra Lucena, en rig og stor Menighed i Nærheden af Cordova. Efter sin Velynders Joseph Ha-Nagids Død søgte han at skaffe dennes Søn Rabbinatet i Lucena, som senere blev overdraget til ham selv, og som han beklædte til sin Død (1089). Han forfattede mange synagogale Poesier, der ere mørke og tunge, og er ligeledes Forfatter til »Halachot«. Af hans Disciple

er en af de berømteste *Joseph Ibn Sahal,* Rabbiner i Cordova (død 1124).

Isaak ben Ruben fra Barcelona, som oversatte R. Haïs Skrift om talmudisk Handelsret paa Hebraisk og udarbeidede et selvstændigt Værk om talmudisk Civilret, blev ansat som Rabbiner i den ansete Menighed i Denia, hvorefter *Isaak ben Moses Ibn Saknai* forlod Denia og blev Gaon i Pumbedita.

Men som talmudisk Autoritet overgik *Isaak ben Jakob Alfasi* fra Fez alle de Øvrige. Navnet afkortedes til Rif = R. Isaak Fasi. Han var Discipel af R. Nissim og Chananel og kom som betydelig Talmudist til Spanien, hvor han virkede som Lærer og Rabbiner i Lucena, indtil han døde i en Alder af 90 Aar (19. Mai 1103). Ved sine mangfoldige Gange kommenterede »Halachot«, der, som et Kompendium af Talmud, indeholde alt for det praktiske Liv Gjældende og bleve Norm for hele Jødedommen, gav han Talmudstudiet en ny Retning. Alfasis største Modstander var den tidligere omtalte Isaak Albalia. Denne overgav paa sit Dødsleie en Skrivelse til sin Søn, den 17aarige *Baruch,* i hvilken han bad Alfasi at glemme Alt, hvad han havde gjort imod ham, ligesom han paa sin Side havde tilgivet ham Alt. Som Tegn paa Forsoning sendte han ham sin Søn med den indstændige Bøn, at han vilde tage sig af ham og sørge for hans videre Uddannelse. Baruch overbragte efter Faderens Villie personlig Skrivelsen til R. Isaak Alfasi, som dybt rørt over sin gamle Modstanders Høimod omfavnede den unge Mand med de Ord: »Din Fader er ikke ganske død for Dig, fra idag af vil jeg være din Fader«, og han holdt Ord. Uagtet Alfasi havde en lærd Søn, udnævnte han dog til sin Efterfølger sin mangeaarige Discipel *Joseph ben Meïr Ibn Migasch,* der var Barnebarn af en ved Hoffet i Sevilla anseet Mand; han udmærkede sig

baade ved sin Beskedenhed og ved sin Sandhedskjærlighed. Om hans store Talmudkundskaber vidne hans endnu forhaandenværende Betænkninger og Forklaringer til Talmud. Da han døde 1141, klagede en samtidig Digter: »Lovens Tavler ere nu ituslaaede for anden Gang«.

4. Castilien. Jehuda Halevi og Moses Ibn Esra.

I den første Halvdel af det 12te Aarhundrede begyndte Islams Magt at synke i Spanien, de splittede Riger og de blødagtige Fyrster formaaede ikke længere at gjøre Modstand mod den kristelige Befolkning, navnlig i Castilien. I Aaret 1085 erobrede den castilianske Konge *Alfonso VI* det gamle, efter Sagnet af Jøder grundlagte Toledo, som han gjorde til Rigets Hovedstad, og han vilde være trængt endnu videre frem paa sine Erobringstog, hvis ikke *Jussuf Ibn Taschfin,* der af Kongen af Sevilla var bleven kaldt til Hjælp fra Afrika, havde slaaet ham fuldstændig i Slaget ved Zalaca (1086).

Ogsaa i Castilien nøde Jøderne i Begyndelsen alle borgerlige Rettigheder, og Alfonso havde lige saa vel som Khaliferne jødiske Fortrolige og Raadgivere, saaledes *Ibn Schalbib, Cidellus* o. A., til hvem han til Trods for Pavens Forbud betroede de vigtigste Statssager.

I Castiliens Hovedstad Toledo blev *Abul Hassan Jehuda Halevi,* den interessanteste Personlighed blandt den spanske Digtergeneration, født c. 1085. Han var en omfattende Aand, talmudisk dannet i Alfasis Skole, skrev Arabisk og Castiliansk og behandlede med Mesterskab det hebraiske Sprog. Som Livskald valgte han Lægevidenskaben. Han var rigelig velsignet med jordiske Goder og havde en eneste poetisk begavet Datter; at han efter Moderens Tilskyndelse skulde have forlovet

hende med den i Pjalter klædte, hos ham indførte Abraham Ibn Esra, er aldeles ubegrundet. Opfyldt af Længsel efter det hellige Land tiltraadte han i en fremrykket Alder (1140) en Valfart til Palæstina. Han reiste til Cordova, hvor han blev feiret af den gamle, fromme Rabbiner *Joseph Ibn Zadik* (død 1149), Forfatter til det religiøs-philosophiske Skrift »Olam Katon« (Mikrokomos), opholdt sig i Granada og indskibede sig til Ægypten. I Alexandria forblev han i 3 Maaneder i Huset hos Lægen og Rabbineren *Aaron Ibn Almani*, reiste derpaa til Kairo, hvor han var Gjæst hos *Samuel Abu Mansar*, der var Livlæge hos Khalifen af Ægypten, og drog over Damiette til Tyrus og Damaskus. I Damaskus digtede han sin Svanesang, den herlige »Zionide«, som er oversat af Moses Mendelssohn o. A. og endnu den Dag idag reciteres paa Aarsdagen for Jerusalems Ødelæggelse. Om han naaede sine Ønskers Maal, er ubekjendt. Der fortælles, at da han betraadte den hellige Stad, stormede en Araber frem og overred Jehuda, der døde med Zionssangen paa Læberne.

Jehuda var en Digter med dybt, inderligt Gemyt og den mest glimrende Fremstillingsgave, han sang for alle Tider og for alle Leiligheder, og blev snart Nationens Yndling. Antallet af hans synagogale Poesier udgjør over 300, af hvilke mange have udbredt sig til alle jødiske Menigheder og ere oversatte paa forskjellige Sprog. Hans Arbeider, samlede i Divaner, vare Mønstre for alle efterfølgende Digtere. Flere af hans Sange ere oversatte paa Tysk af Sachs, Steinschneider, Geiger, L. A. Frankl o. A.

Foruden som Digter opnaaede Jehuda ogsaa stor Berømmelse ved sit religiøs-philosophiske Værk »Kusari«, i hvilket han i en Dialog mellem Chazarerkongen og en jødisk Lærd udvikler Jødedommens Indhold. Han efterstræber ikke deri en Udsoning mellem Philosophien og

Religionen, men han viser hin tilbage indenfor sine Grænser og erklærer Religionen for at være den eneberettigede Fører i Livet. Ikke destomindre drager han de forskjelligste religiøs-philosophiske Spørgsmaal, saasom Guds Tilværelse og Guds Egenskaber, Existensen af Engle, Aabenbaringen, Udødeligheden o. m. A., ind i Kredsen af sine Betragtninger. Kusari, der er skrevet paa Arabisk, blev oversat af Juda Ibn Tibbon paa Hebraisk, af Abendana paa Spansk, af Buxtorf paa Latin og af Cassel paa Tysk, og er en af de betydeligste Bøger i Middelalderens Literatur.

Til Jehuda Halevis ældste Venner hører *Moses Ibn Esra* fra Granada. Dreven af ulykkelig Kjærlighed forlod han Hjemmet og førte et omflakkende Liv lige til sin Død (1139). Han var en alvorsfuld Tænker, der med jødisk Videnskabelighed forenede rig philosophisk Dannelse, hvilket hans »Arugat ha-Bosem« (Krydderibed) beviser. Foruden sit store poetiske Værk »Tarschisch«, som mest indeholder profane Digte, skrev han 220 synagogale Poesier, navnlig Bods- og Sørgesange, der findes spredte i alle de afrikanske, græske og franske Menigheders Ritualier.

En Neveu af Moses Ibn Esra var den *Juda Ibn Esra*, der af den menneskekjærlige Alfonso Raimundez blev indsat som Befalingsmand i den mellem Toledo og Cordova beliggende Fæstning Calatrava og udnævnt til Fyrste. Han tog sig af sine Troesbrødre, der vare forfulgte af Almohaderne og tvungne til at gaae over til Islam. Den Betydning, som de gamle, ansete Menigheder i Cordova, Sevilla og Lucena, hvis pragtfulde Synagoger og blomstrende Læreanstalter vare blevne ødelagte af Almohaderne, saa længe havde havt, gik nu over til Toledo; denne By blev nu Sædet for jødisk Videnssab og jødisk Liv.

5. Abraham Ibn Esra og hans Samtidige.

En Mand af overordentlig Mangesidighed, lige betydelig som Exeget, Philosoph og Kritiker, som Digter, Mathematiker og Astronom, var *Abraham ben Meïr Ibn Esra,* der var født i Toledo 1092. Som hans Lærer nævnes *Abraham bar Chija,* »Fyrsten« (død 1136), der beklædte Posten som Minister hos en muhamedansk Fyrste, og som har forfattet flere Skrifter om Ethik, Astronomi og Kalenderberegning, samt et encyklopædisk Værk, der omfatter Mathematik, Astronomi og Optik. Ibn Esra var fra Fødslen fattig og hele sit Liv igjennem lidet begunstiget af Lykken, saa at han som en bitter Spøg selv sagde: »Naar jeg vilde handle med Ligklæder, vilde Ingen dø, og hvis mine Varer vare Voxkjerter, vilde Solen lige til min Død ikke gaa ned.« I Haab om at forbedre sine trykkende Forhold forlod han, ledsaget af sin Søn Isaak, c. 1139 sin Hjemstavn og førte derefter et omflakkende Liv. Han reiste i Ægypten, Arabien, Persien og Indien, besøgte Palæstina, opholdt sig i Grækenland og længere Tid i London, kom til Frankrig og opholdt sig flere Aar i Rom, Lucca og Mantua. I Rom, efter andre i Calahorra, døde han 1167 i en Alder af 75 Aar, idet han kort før sin Bortgang endnu paa sig selv anvendte Bibelverset: Abram var 75 Aar gammel, da han gik bort fra Charan (Verdens Sorger).

Til Trods for sit omflakkende Liv udfoldede Ibn Esra en rig Forfattervirksomhed. Navnlig er han stor som Skriftfortolker og Grammatiker; han var den Første, der gik kritisk tilværks og hyppig indskrænkede sig til simpel Ordforklaring; undertiden bryder han pludselig af og giver Læseren ved dunkle Ord en Gaade at løse for dermed at vække hans Eftertanke. Han skrev Kommen-

tarer til alle Bøger af den hellige Skrift, der vare høit skattede, men paa Grund af deres Vanskelighed ofte gave Anledning til nye Kommentarer over dem. Foruden flere smaa grammatiske Skrifter, saasom: »M'osnajim«, »Zachot« o. a., forfattede han ogsaa flere mathematiske og philosophiske Værker. I Philosophi havde Gabirol den største Indflydelse paa ham, og af Ibn Esras Skrifter har atter Spinoza hentet Materiale til sit System, ligesom denne store Tænker af nogle Steder i Ibn Esras Pentateuchkommentar tog Anledning til sin Undersøgelse over den Tid, paa hvilken de bibelske Bøger ere forfattede. I Astronomien tilskrives der ham Opfindelsen af den Methode, at dele Himmelkuglen ved Æquator i to lige Dele. Fulde af Kunst som hans Prosa ere ogsaa hans religiøse Poesier, men de mangle Sving, de ere snarere i Vers udtalte Betragtninger, Visdomsforskrifter eller Formaninger.

Landsmand og Samtidig af Ibn Esra var *Abraham Ibn Daud* (David), Forfatter af det religiøs-philosophiske Værk »Emuna rama« (den ophøiede Tro), i hvilket han, ligesom Andre før ham, søger at forsone Jødedommen med Philosophien og at give førstnævnte et philosophisk Grundlag. For ham er Øiemedet for al Philosophi at realisere de sædelige Formaal, saaledes som Jødedommen opstiller dem i sine Love. Ved Siden af dette paa Arabisk skrevne og af S. Weil paa Tysk oversatte Værk skrev han (1161) det historiske Sepher ha-Kabbala (Overleveringens Bog), hvori han, i Modsætning til Karæerne, beviste, at den rabbinske Jødedom beroer paa en uafbrudt Kjæde af Overleveringer. For de spanske Menigheders Historie indtil Ibn Dauds Tid er dette Skrift en værdifuld Kilde. Han døde 1180, efter Sigende som Martyr.

Til denne Tid hører ogsaa *Benjamin* fra *Tudela* (Navarra). I Aaret 1160 tiltraadte han fra Saragossa sin Reise, gjennemvandrede det sydlige Frankrig, Italien, Grækenland, Cypern, Cilicien, Palæstina og Persien og kom derpaa over Sicilien tilbage til sit Hjem (døde 1173). Sine Oplevelser meddeler han i en Reisebeskrivelse (Massaot), som, om den end ikke er fri for Fabler, er meget skattet og oversat paa mange Sprog. Af ringere Værdi ere Reiseskitserne af *Petachia* fra Prag, ogsaa kaldet Petachia fra Regensburg, der imellem 1170—1180 besøgte en stor Del af det østlige Europa og Asien, og over Grækenland vendte tilbage til Bøhmen. I Regensburg lod han sine Notitser optegne af *Jehuda ben Samuel,* den Fromme.

6. Moses Maimonides og hans Værker.

Op over alle Lærde af den spansk-arabiske Skole rager dog den Mand, der gjælder som en epokegjørende Fremtoning i Jødedommens Historie, og hvis Navn var *Moses ben Maimon,* atkortet Rambam, sædvanlig kaldet Maimonides eller Maimuni. Han nedstammede fra en gammel Familie af Lærde og blev født den 30te Marts 1135 (14. Nissan) i Cordova, hvor hans Fader, Maimon, en Discipel af Joseph Ibn Migasch i Lucena, var Rabbiner. Af ham blev den overordentlig begavede Moses fra sin tidlige Ungdom undervist i Talmud og i Videnskabens forskjellige Grene; de betydeligste philosophiske, naturvidenskabelige og medicinske Værker studerede han med stor Flid. Moses var næppe 13 Aar gammel, da Maimon paa Grund af Almohadernes fanatiske Overfald blev nødsaget til at forlade Cordova; han begav sig med sin Familie først til Barbareskstaterne, hvor han rigtignok ogsaa maatte under-

kaste sig Troestvangen, men hvor der lettere frembød sig Udsigt til at naae friere Egne. For at undgaa Samvittighedstvang forlode de efter et fleraarigt Ophold Fez og landede den 18de April 1165 ved St. Jean d'Acre (Akko). Af Glæde over endelig at være undsluppen Religionstvangen bestemte Moses denne Dag til en festlig Mindedag for sig og sin Familie. Fra Akko naaede Moses over Jerusalem og Hebron til Ægypten og nedsatte sig i Fostat, nær ved Kairo.

Bedrøvelige Tider nærmede sig nu for Moses. Faa Maaneder efter Ankomsten til Ægypten døde Faderen; hans Broder David, der forestod den i Fællesskab med ham drevne Juvelhandel, mistede Livet paa en Forretningsreise og tillige Begges hele Formue. Lidelser kastede ham paa Sygeleiet, og onde Mennesker anklagede ham for Tilbagefald til Jødedommen. For at skaffe sig sit Livsophold drev han Lægekunst, hvorved han snart fik et saadant Navn, at den ædle *Saladin,* der var retfærdig mod Jøderne ligesom mod Alle, udnævnte ham til sin Livlæge. Ogsaa som lærd Talmudist nød han tidlig stor Anseelse; fra alle Egne kom videbegjærlige unge Mænd for at høre hans Foredrag, og Menigheden i Kairo stillede ham i Spidsen for Rabbinatet. Ved Siden af sit Kald som Læge og sin ivrige Virksomhed som ulønnet Rabbiner fortsatte han uafladelig sine Studier og sin Forfattervirksomhed, som udstrakte sig over det talmudiske, philosophiske og medicinske Omraade.

Den første større Frugt af hans Virksomhed var hans paa Arabisk skrevne Kommentar til Mischna, som han begyndte i sit 23de Aar og tilendebragte 1168. Allerede i dette Arbeide viser sig den klare, methodiske Tænker og den systematisk ordnende Aand. Det var ham om at gjøre kort at forklare Mischna efter det i Talmud ophobede Stof og tillige, saa ofte Leilighed dertil

fandtes, at paavise, at de Vise i Mischna ikke vare ugunstig stemte mod Videnskaben. Forud for dette Værk gaaer en omfattende almindelig Indledning, i hvilken han udvikler Profetiens Begreb og Væsen, Traditionens Natur o. A.; desuden skrev han Indledninger til forskjellige Traktater og Forskrifter (Sedarim), af hvilke den til Traktaten Sanhedrin, i hvilken ogsaa befinder sig de bekjendte 13 Troesartikler, og den til »Fædrenes Lærdomme« ere de betydeligste. Den sidste, kaldet »de otte Afsnit«, handler om Sjælen, om Sygdomme og Lægemidler for disse, om Udødelighed og om Læren om den menneskelige Villies Frihed; hans Forklaring til »Fædrenes Lærdomme« er en rig Skat af jødisk Sædelære.

Efter Fuldendelsen af Mischna-Kommentaren, der, oversat af Forskjellige paa Hebraisk, er vedføiet de fleste Talmud-Udgaver, ordnede Moses Samlingen af de 613 Bud, for hvis Tælling han opstillede 24 Grundsætninger. Denne »Lovenes Bog« (Sepher ha-Mizwot), der er skreven paa Arabisk og nogle Gange oversat paa Hebraisk, skulde tjene som Indledning til den store Religionskodex, paa hvilken han arbeidede i 10 Aar (1170—1180), og som kaldes »Mischne Thora« (Lærens Gjentagelse) eller, fordi den bestaaer af 14 Bøger, »Jad« (efter Talværdien 14), ogsaa »Jad Chasaka« (stærke Haand). Det er et Kæmpeværk, i hvilket han har bearbeidet hele det talmudiske Materiale og tillige taget Hensyn til de betydeligste halachiske og religiøs-philosophiske Præstationer, og deraf dannet en kunstnerisk udført Bygning. Ogsaa til dette paa Hebraisk affattede Værk udgav han som Indledning en populært holdt Religionsphilosophi (Sepher ha-Madda eller Overbevisningens Bog), hvori han begynder med Guds Enhed, Grundprincippet i Jødedommen, derpaa udvikler Morallæren, ja endog Sundhedspleien og ligesom derved forbinder Philosophien med Talmud.

Sepher ha-Madda gjælder som Forløber for Maimunis store, c. 1190 fuldendte, religiøs-philosophiske Værk »More Nebuchim« (Fører for de Vildfarne). Dette Værk, i hvilket han søger at forsone Jødedommen med Philosophien, er i 3 Dele. Den 1ste Del, bestaaende af 76 Afsnit, er fornemlig viet Forklaringen af saadanne bibelske Udtryk, der betegne det Guddommelige ved Hjælp af sanselige Begreber. I 2den Del behandles Naturreligionen, Skabelsen, Aabenbaringen, Profetien o. A. Tredie Del, indeholdende 54 Afsnit, beskjæftiger sig med Grundene til de bibelske Love. Maimuni skrev dette Værk, i hvilket han, dog med megen Selvstændighed, følger Aristoteles, for sin Yndlingsdiscipel, *Joseph Ibn Aknin* fra Ceuta, der som Læge og Philosoph har erhvervet sig et Navn ved flere theologiske, philosophiske og medicinske Skrifter. »More Nebuchim« har ledet Mange til Tænkning og Forskning og øvet et mægtigt Indtryk paa kristne Skolastikere, ligeledes paa Spinoza og Mendelssohn, hvilken Sidste ogsaa har oversat Maimunis Logik »Millot Higajon« paa Tysk og forsynet den med en Kommentar. Endnu i Forfatterens Levetid blev »More« oversat fra Arabisk paa Hebraisk af Ibn Tibbon og senere af Charisi; Bogen blev ofte trykt, hyppig kommenteret og oversat og forklaret af Justiniani og Buxtorf paa Latin, af Fürstenthal, Scheyer og Stern paa Tysk, af M. Klein paa Ungarsk og af Sal. Munk paa Fransk.

Maimuni ansaaes for den største rabbinske og videnskabelige Autoritet, fra alle Sider søgte man Raad og Belæring hos ham i vigtige religiøse Anliggender. Mange af hans lærde Svar og Domme ere samlede. Af særlig Vigtighed er den Forespørgsel, der rettedes til ham af Menigheden i Jemen paa den mest trykkende Religionsforfølgelses Tid (1172), og som han besvarede i en Sendeskrivelse, der fører Titlen »Iggeret Teman«. Han trøstede

Menigheden og opmuntrede den til trofast Vedhængen ved Troen, men advarede den tillige mod et sindssygt Menneske, der i hin Egn udgav sig for Messias. Ligeledes advarede han i en Sendeskrivelse de provençalske Menigheder mod Troen paa Astrologi, der streifede nær op til Afgudsdyrkelse. Allerede under sit Ophold i Fez skrev han c. 1165 sin »Iggeret ha-Schemad«, hvori han blandt Andet giver sine Troesfæller det Raad, at de skulle være overbærende mod Overtrædere af Loven og gjøre sig Umage for, ved Venlighed at føre dem tilbage til deres Pligt. Af hans forskjellige i Manuskript bevarede medicinske Skrifter er hans »Afhandling om Gift« nylig oversat af Rabbinowicz paa Fransk og af M. Steinschneider paa Tysk. Ligeledes skal han have beriget den synagogale Poesi, for hvilken han havde megen Interesse, med flere Stykker.

I en Alder af 70 Aar døde han d. 13. December 1204; hans Lig blev ført til Tiberias. Da Efterretningen om hans Død naaede Jerusalem, anordnede man en almindelig Fastedag. Hans talrige Beundrere paastod: »Fra Moses (ben Amram) til Moses (ben Maimon) har der ikke været nogen Mand som Moses.« I Arabien føiede mange Lærde til Kadisch-Bønnen hans Navn under den Formel: »I Eders Levetid, i Eders Dage og i vor Lærer Moses ben Maimons Dage«, og denne Hyldest blev ham til Del, fordi han havde hævet sine Troesfæller til et lykkeligere Standpunkt og ved sin Indflydelse befriet dem fra et haardt Tryk. Maimon var af en fredsommelig og blid Natur; Ærgjerrighed kjendte han ikke, endnu mindre kjendte hans Sjæl Hævnens eller Vredens Lidenskab. Til den Overbevisning kom selv hans Modstandere, at han formedelst sin udbredte Lærdom, sin dybe Forskerevne, sin store Religiøsitet og sin hellige og rene Iver for Jødedommens dybere Forstaaelse fortjente Høiagtelse, og paa

Modstandere manglede det sandelig ligesaa lidt ham som nogen anden stor Mand, der betræder nye Baner.

Allerede i hans Levetid blev hans Religionscodex angreben stærkt. Man forargedes over, at han ikke i sin Mischne Thora havde angivet de Kilder, hvoraf han havde øst, og opstillet de retslige Normer som Magtbud; ligeledes beskyldte man ham for, ved dette Værk at have fortrængt Studiet af Talmud; man frygtede nemlig for, at eftersom Enhver nu let kunde faae Oplysning om religiøse og civilretlige Anliggender, vilde Talmudstudiet blive forsømt og med Tiden helt ophøre. Foruden af den hovmodige *Samuel ben 'Ali* i Bagdad, der snart blev affærdiget, angrebes han føleligt af *Abraham ben David* (Rabed) fra Posquières. Denne Abraham, den største talmudiske Autoritet i Provence, der var uafhængig ved sin Rigdom og af en heftig Karakter, traadte hensynsløst op imod Serachja Halevi og Maimuni; han skrev Randgloser (Hassagot) til Mischne Thora, som nu ere tilføiede selve Værket, og paa hvilke Maimuni aldrig har svaret.

En sand Storm fremkaldte More Nebuchim; Værket blev paastaaet at være farlig for Troen; det kom til heftige Kampe, der havde store Følger, og hvis egentlige Skueplads Provence var.

7. Jøderne i Provence.
Kampen om Maimonides's Skrifter.

I de rige Handelsstæder i Provence, Marseille, Narbonne, Toulouse, Montpellier, Arles og Aix, befandt sig allerede i det 9de Aarhundrede et anseligt Antal Jøder, der stode dels under keiserlig Overhøihed, dels under selvstændige Grevers Herredømme. Jo friere Provençalerne udviklede sig i deres Uafhængighed af Geistligheden, desto gunstigere bleve de blandt dem levende Jøders Stil-

ling. De erhvervede Grundeiendomme, dreve Agerdyrkning og Handel og beklædte høie Statsembeder. I denne frie Stilling udmærkede de sig ved deres varme Kjærlighed til Jødedommen og ved en flittig Dyrkning af Videnskaberne. Samtidig med, at den medicinske Skole i Montpellier blev stiftet af jødiske Læger, var Provence ogsaa Sædet for blomstrende Talmudskoler, og mangfoldige ere de Mænd, der her virkede som rabbinske Autoriteter.

Hovedmenighederne i Provence vare *Narbonne* og *Lunel.* I Narbonne levede *Abraham ben Isaak* (Ab-Bet-Din), Forfatter af det store halachiske Værk »Eschkol«, Lærer og Svigerfader til den tidligere omtalte Abraham ben David fra Posquières. Mere kjendt er *Meschullam ben Jakob* (død 1170) i Lunel med sine 5 lærde Sønner. Hans Discipel er *Serachja ben Isaak Halevi* (død 1186), der med rig talmudisk Viden forbandt philosophisk Dannelse; han udgav under Titlen »Maor« Noter til Alfasis Værk. Kampen mod denne store Lærer undskyldte han med de Ord: »De gamle Vise sige: kjær er mig Plato, endnu mere Sokrates, men allerkjærest Sandheden.«

Særlig fortjenstfulde vare Familierne *Tibbon* og *Kimchi. Juda Ibn Tibbon,* der nedstammede fra Granada og var en fremragende Læge, var en grundig Kjender af det Arabiske og tillige mangesidig dannet. Paa Opfordring af Meschullam ben Jakob oversatte han de jødisk-arabiske Philosophers Værker, saaledes det religiøs-philosophiske Værk af Saadias, »Hjertepligterne« af Bachia, Værket Kusari og flere Andre. Hans Søn *Samuel,* Arving til hans rige Bibliothek, overgik ham dog i Oversættelseskunsten; han traadte i Forbindelse med Maimuni og oversatte dennes »More Nebuchim« samt flere Skrifter af Aristoteles, af den arabiske Philosoph Ibn Roschd (Averroës) o. A., og var ogsaa selv Forfatter. Ogsaa Sa-

muels Søn *Moses Ibn Tibbon* og dennes Svoger *Jakob Anatoli*, der i 1232 omgikkes med Keiser Frederik II i Neapel og holdt offentlige Foredrag, som ere samlede i hans Værk »Malmad ha-Talmidim«, leverede Oversættelser af arabiske Værker. Tibboniderne ere ved deres Oversættelser blevne Udbredere af philosophiske Ideer og tillige Skabere af en philosophisk Stil.

Berømt som Oversættere og Sprogkjendere blev Familien *Kimchi*. *Joseph ben Isaak Kimchi*, der kom fra Spanien til Provence, forfattede Kommentarer til flere bibelske Bøger, oversatte philosophiske Skrifter og skrev synagogale Poesier. Af hans Sønner, *Moses* og *David*, opnaaede den sidste, ogsaa kaldet *Redak* efter Begyndelsesbogstaverne i hans Navn, stor Betydning. David Kimchi (død efter 1132) blev ved sin Grammatik (Michlol), sin Ordbog (Schoraschim) og sine Kommentarer til Profeterne og Psalmerne Sproglærer baade for Jøder og Kristne, samt en paalidelig Fører for hele Middelalderen indtil forrige Aarhundrede; hans Skrifter er endnu den Dag idag høit skattede. Hans Broder Moses skrev ligeledes en hebraisk Grammatik og mange synagogale Poesier. David Kimche var allerede en Olding og paa Toppunktet af sin Berømmelse, da han tog Del i de Kampe, der vare opstaaede angaaende Maimunis philosophiske Skrifter.

Allerede da Maimuni endnu var i Live, havde endog i Spanien, hvor den arabiske Dannelse hørte hjemme, Nogle vovet at optræde mod mange af hans Anskuelser, saaledes navnlig *R. Meïr Halevi Abulafia*, »Fyrsten«, en ved Lærdom og Stilling anset Mand (død 1244), som i en Sendskrivelse til de »Vise i Lunel« beklager sig over Maimunis Opfattelse af Opstandelsen. Da han her dog fandt liden Anklang og blev affærdiget af *Ahron ben Meschullam* fra Lunel, henvendte han sig til de Lærde i det nordlige Frankrig, hvor han fandt en Kampfælle i

den senere til Palæstina udvandrede Tosafist *Simson ben Abraham.*

Den allerede for længe siden indtraadte Spænding mellem Maimunis Modstandere og Beundrere kom endelig til Udbrud. I Aaret 1232 stillede nemlig den strengttroende talmudiske Lærde *Salomo ben Abraham* fra Montpellier sig i Spidsen for de Kæmpende; med sine to Diciple *Jona ben Abraham Gerondi,* der senere blev Forstander for Skolen i Toledo, og *David ben Saul* lyste han Ban over alle dem, der befattede sig med nogen anden Videnskab end Bibelen og Talmud, men især med »More Nebuchim«. Alle betydelige nordfranske og en stor Del sydfranske og spanske Talmudister sluttede sig til denne Banlysning.

Denne Forkjættring af Videnskaben fremkaldte overalt Ophidselse og Forargelse. Snart reiste sig Maimunis Beundrere i Lunel, Beziers og Narbonne, i Aragonien, Catalonien og Castilien, og erklærede paa deres Side Abraham og hans Menighed i Ban.

De Strengttroende og Vennerne af den frie philosophiske Retning stode i to store Partier fjendtlig ligeoverfor hinanden. Kampen førtes paa begge Sider med Lidenskab og Forbittrelse. For personlig at vinde de mest fremragende Menigheder i Spanien og deres Repræsentanter begav den alderstegne *David Kimchi,* en ivrig Tilhænger af Maimuni, sig paa Reise og fandt ogsaa overalt velvillig Modtagelse, men stødte paa haard Modstand hos den som Lærd og Læge agtede *Jehuda Ibn Alfachar* i Toledo, der afgjort stod paa Modstandernes Side, fordi, som han paastod, Maimuni mere havde ladet sig lede af philosophiske Forudsætninger end af den hellige Skrifts simple Indhold.

Kampen ophidsede stedse mere Sindene. Da foretog de Strengttroende et skjæbnesvangert Skridt: de traadte i

Forbindelse med den mod Albigenserne indførte Inkvisitionsdomstol og satte igjennem hos Dominikanerne, at Maimunis Skrifter som almenfarlige for Troen offentlig bleve brændte i Montpellier og Paris. Over dette Forræderi vare Jøderne paa denne og hin Side Pyrenæerne oprørte. Alle, som ikke vare aldeles forblindede af Partihad, indsaae deres Uret, flere af Bagvaskerne bleve anklagede hos den kristne Øvrighed og straffede med, at man skar Tungen ud af Munden paa dem. Jona Gerondi følte Anger og gjorde det Løfte at valfarte til Maimunis Grav for at bede den af ham miskjendte store Mands Aand om Tilgivelse; men uden at han fik indfriet sit Løfte, døde han pludselig af en sjelden Sygdom i Toledo (1263). Da Maimunis eneste Søn, *Abraham,* der levede som Livlæge hos Sultan Alkamel i Ægypten, erfarede Stridens sørgelige Følger, søgte han ved et særligt Skrift »Milchamot« (Kampe for Gud) at bevise sin Faders Religiøsitet og brændemærke Modstandernes Adfærd.

Blandt de Mænd, der foruden de allerede Nævnte toge Parti for Maimuni, hørte: *Bachiel ben Moses* fra Saragossa, Livlæge hos Kong Jayme (Jakob) I af Aragonien, som med sin Broder *Salomo* udstedte en Sendeskrivelse til Menighederne i Aragonien og opfordrede dem til at skride alvorligt ind mod Videnskabens Modstandere; *Abraham Ibn Chisdai* fra Barcelona, en philosophisk dannet Mand, der havde oversat flere Skrifter fra Arabisk til Hebraisk, blandt andre Digtningen »Ben ha Melech w'ha Nasir«, som under Titlen »Prinds og Derwisch« af W. A. Meisel er oversat paa Tysk; endvidere *Jehuda Charisi* (Alcharisi), sin Tids mest feirede Digter, som oversatte »More Nebuchim« og delvis Maimunis Mischna-Kommentar. Hans største Værk er »Tachkemoni«, et Digterværk fuldt af Vid og Ynde, i hvilket han ogsaa fortæller om de Reiser, han havde gjort i Frankrig, Ægypten, Persien, Palæstina

og Grækenland, og om de Personer, han havde lært at kjende paa disse Reiser. Tachkemoni, en Efterligning af den arabiske Digter Hariris Makamer, er oversat paa Tysk af S. I. Kämpf, M. Steinschneider o. A.

En større mæglende Rolle i denne Kamp indtog R. Moses ben Nachman.

8. R. Moses ben Nachman og Religionsdisputatserne.

En betydelig Mand, der var fortrolig med de klassiske Sprog og optraadte som Forfatter paa Hebraisk, Spansk og Arabisk, var *Moses ben Nachman* (Nachmanides, Ramban), som fødtes 1195 i Gerona og levede i Barcelona. Fra sin tidlige Ungdom af hengav han sig til Talmudstudier og beherskede hele Talmud- og Mischna-Litteraturens Omraade med fuld Klarhed. Allerede i sin Ungdom forfattede han et Skrift »Milchamot«, i hvilket han forsvarede Alfasi, hans Forbillede, mod Serachja Halevis Angreb; den største Del af Talmud forsynede han med høit skattede Forklaringer. I sine senere Leveaar forfattede han en Pentateuch-Kommentar, der er et Mønster paa Klarhed, men desuagtet indeholder meget Mystisk, ligesom Nachman overhovedet hengav sig til Mysticisme og blev en Hovedstøtte for Kabbala eller den hemmelige Lære. Omendskjøndt han ikke yndede Philosophi og indtrængende advarede mod de græske Philosopher, var han en begeistret Tilhænger af Maimuni, hvem han betegnede som »den hellige Mand og uforlignelige Mester«. Han var ogsaa synogogal Digter og kaldtes paa Grund af sin Fromhed og Lærdom i hele Spanien »Rabbi og Mester«

Ligesom flere før og efter ham var ogsaa han bragt i den sørgelige Nødvendighed offentlig at maatte forsvare Jødedommens Sandheder.

Jødernes Stilling i de kristne Lande havde nemlig siden Begyndelsen af det 13de Aarhundrede faaet en stedse

mørkere Karakter. Pave *Innocents III* var en stor Jødefjende og søgte paa enhver Maade at forbittre Jøderne Livet; for at fornedre dem og udelukke dem fra Samfundet befalede han, at alle Jøder, Mænd og Kvinder, skulde bære paa deres Klæder et ved en særlig Farve kjendeligt Mærke (Jødeplet). Under Forfølgelsen af Albigenserne, hvilke han søgte at udrydde som Kjættere, maatte ogsaa Jøderne lide meget; det Aar, da Korstoget mod Albingenserne fandt Sted, nemlig 1209, bliver ogsaa af Jøderne betegnet som et Sørgeaar. Da Hæren, der drog mod Albigenserne, indtog Beziers, blev den derværende blomstrende Menighed ødelagt og 200 Jøder dræbte. Tre Aar senere tog den blodtørstige Munk Arnold med sin Skare Vejen over Pyrenæerne og forplantede ogsaa Forfølgelserne til Spanien.

Til Ulykke for Jøderne regerede paa denne Tid flere Konger, som vare villige Redskaber for den herskesyge Pave *Gregor IX:* i Frankrig Ludvig IX, i Castilien Ferdinand III eller den Hellige, i Aragonien Jayme I, som betvang Øen Mallorca og fratog Jøderne deres Landeiendomme for at skjænke dem til Dominikanerne. Overalt bleve haarde Love udstedte mod dem, og Geistligheden undlod ikke ligeledes at angribe deres Helligdom, Religionen. En vis *Nikolaus Donin*, en døbt Jøde, anklagede nemlig Talmud hos Pave Gregor IX. Som Følge heraf toge Dominikanerne paa en Sabbat, 3. Marts 1240, alle Talmudexemplarer med Vold fra Jøderne i Paris. Efter en længere Undersøgelse bestemte Ludvig IX, at der skulde finde en Disputats Sted mellem dertil kaldede Rabbinere og Apostaten Donin om Sandheden af de Beskyldninger, der vare rettede mod Talmud. Disputatsen skulde afholdes den 25. Juni 1240 i Nærværelse af Dronningen, Erkebiskopperne og Biskopperne, mange Geistlige og Adelsmænd. Overfor Donin stode 4 Rabbinere, af hvilke de vigtigste vare *R. Jechiel* fra Paris, en Discipel af den

fromme Jehuda Sir Leon og Forfatter af Tosafot, og *R. Moses* fra *Coucy* (død 1260), en Vandreprædikant, hvis Foredrag, som han havde holdt i Spanien og Frankrig, samledes i det »store Lovværk« (Sefer Mizwot Gadol Semag). De mangfoldige Anklager, som fremkom, gjendreves med stort Mod af R. Jechiel, der var valgt som Hovedtaler, og som ogsaa har nedskrevet Disputatsen. Det blev ogsaa anerkjendt, at Donin havde gjort sig skyldig i Bagvaskelse; men ikke desto mindre lod Kongen 14, efter andre 24 Vognladninger Thora- og Talmudexemplarer offentlig brænde i Paris Fredag d. 6. Juni 1242. Om denne Begivenhed digtede R. Meïr fra Rothenburg Sørgeoden »Schaali serupho«, som er optagen i den 9. Abs Bønnecyklus.

Det i Frankrig givne Exempel fandt snart Efterligning i Spanien. Paa Foranledning af den ivrige Proselytmager, Dominikaneren *Raymund de Peñaforte* foranstaltede Kong Jayme af Aragonien i Juli 1263 en Religions-Disputats mellem Nachmanides og Dominikaneren *Fra Pablo Christiano*, en døbt Jøde. Denne fandt Sted i Barcelona i Hoffets, Geistlighedens og mange jødiske og kristne Tilhøreres Overværelse og endte ikke med det ønskede Resultat for Pablo. Nachmanides, hvem der var tilsikret fuldstændig Talefrihed, løste sin store Opgave med Mesterskab, saa at Kongen overrakte ham en Æresgave og lod ham gaae med de Ord, at han endnu aldrig havde hørt en uretfærdig Sag blive forsvaret med saa megen Aandrighed.

Nachmanides, der sandfærdig har nedskrevet Disputatsen paa Hebraisk, vandrede 1266 til Palæstina, hvor han samlede mange Disciple om sig, men døde faa Aar efter sin Ankomst dertil (1270). Fra Pablo, der med al Iver drev sit Omvendelsesværk, anklagede ligesom Donin Talmud hos Pave Clemens IV og udvirkede ogsaa

dennes Befaling til, at alle Talmudexemplarer, der vare at finde, skulde konfiskeres og brændes.

9. Salomo ben Aderet og hans Tid. Kabbala.

Til Trods for Geistlighedens voxende Magt og de af den fremkaldte byrdefulde Religionsdisputatser var Jødernes Stilling i Spanien dog endnu taalelig. Kong *Alfonso X*, den Vise, af Castilien (1252—1284), der elskede Videnskaberne, udstedte rigtignok mange Love, der indskrænkede Jødernes Rettigheder, men dog betroede han dem vigtige Embeder. Til sin Skatmester udnævnte han *Don Meïr de Melea*, hvis Sønner, *D. Joseph* og *D. Zag (Isaak)*, fulgte ham i Embedet. Til sine Livlæger valgte han Jøder: *D. Juda ben Moses Kohen*, der tillige var hans Astronom, og *D. Meïr*, som han skattede saa høit, at han kort før sin Død skjænkede ham et Hus. Af *Isaak Ibn Sid*, der var Forbeder i Toledo, lod han forfærdige astronomiske Tavler, der kaldes de alfonsiniske. Baade paa Grund af deres Dannelse, deres Antal og deres Rigdom havde Jøderne endnu megen Indflydelse. I Castilien og Aragonien fandtes der dengang omtrent 100 jødiske Menigheder, af hvike de i Toledo, Burgos, Valladolid og Barcelona vare de største.

Den betydeligste Mand paa den Tid var *Salomo ben Aderet* (Raschba), der var født omtrent 1235, Discipel af Jona Gerondi og Moses ben Nachman. Han beklædte Stillingen som Rabbiner i sin Fødeby Barcelona og svang sig ved sin omfattende talmudiske Lærdom op til en Autoritet for hele Datidens Jødedom. For at høre hans talmudiske Foredrag kom der talrige Elever langveis fra, af hvilke flere have faaet et Navn, saasom *Bachia ben Ascher* fra Saragossa, Forfatter til en udbredt Pentateuch-

Kommentar, og *Jomtob ben Abraham* fra Sevilla (Ritba), af hvem der findes Forklaringer til mange talmudiske Traktater. Forbausende er Aderets rabbinske Virksomhed. Han skrev Kommentarer til alle Omraader af Halacha, forfattede en Haandbog over forskjellige Ritualer (Thorat habajit), som ogsaa er offentliggjort i forkortet Skikkelse af *Ahron ben Joseph Halevi* fra Barcelona, en dygtig Talmudist og Forfatter til talmudiske Kommentarer. Betegnende for hans sjeldne Belæsthed og tillige af stor, ogsaa kulturhistorisk Betydning ere hans Responser, det vil sige de Svar og Erklæringer, som han gav paa Forespørgsler, der kom til ham fra alle Lande, fra Frankrig, fra Tyskland, fra Sicilien og Mähren, fra Asien og Afrika. De beløbe sig til næsten 6000, af hvilke henved Halvdelen er trykt i forskjellige Samlinger. Imod de Angreb, som rettedes mod Jødedommen af Dominikanermunken *Raymund Martin*, der under Titlen »Troesdolk« skrev to Bøger fulde af Fjendtligheder mod Jøderne, optraadte han med Held.

Ben Aderet levede i en stærkt bevæget Tid: den næppe tilendebragte Kamp mellem de Strengttroende og Tilhængerne af en friere Retning brød ud paany, og denne Gang saa meget heftigere, som en ny Retning, den kabbalistisk-mystiske, tog Del deri.

Kabbala, eller den hemmelige Lære, gjør Krav paa at nedstamme fra de ældste Tider og paastaaes at være en Overlevering fra Vismænd til Vismænd, fra Hellige til Hellige af ældgamle Aabenbaringer. Den er egenlig intet Andet end en Slags Nyplatonisme i Midrasch's Klædebon, omgiven af et forsætligt Mørke og et Produkt af det fantasirige Østerland. I Orienten fremkom i Gaonernes Tid, omtrent i Slutningen af det 6. Aarhundrede, et lille Skrift »Skabelsens Bog« (Sepher Jezira), i hvilket de 10 Tal (Sefirot, Sphærer) betragtes som Urkræfterne, af

hvilke Alt fremstaaer, men de 22 Bogstaver som Visdommens Veie. Med denne Bog, der snart tilskrives Patriarken Abraham, snart Rabbi Akiba, have ogsaa ikkemystiske Tænkere, saasom Saadias, Philosophen og Naturforskeren Israeli, Digteren Jehuda Halevi o. A. beskjæftiget sig.

I samme Grad som Philosophien fandt Udbredelse, vandt ogsaa Kabbala Tilhængere. Det er tvivlsomt, om *Isaak den Blinde*, Søn af den forhen nævnte Abraham ben David fra Posquières, har fordybet sig i den hemmelige Lære, og om de tvende som hans Disciple betegnede Lærde *Esra* og *Asriel* fra Gerona først have bragt den i System; sikkert er det derimod, at den i det 12. Aarhundrede fandt en frodig Jordbund i Tyskland og i Orienten saavelsom i Spanien erhvervede sig varme Tilhængere. For Udbredelse af de kabbalistiske Studier virkede foruden *Todros Abulafia*, Læge og Skatmester hos Kong D. Sancho IV, som stod i Forbindelse med *Isaak Ibn Latif*, den philosophiske Grundlægger af Kabbala, navnlig *Abraham Abulafia*.

Denne Sværmer, der var udrustet med en livlig Aand og ikke ubetydelige Kundskaber, førte et eventyrligt, vagabonderende Liv; han vankede omkring i Italien og forsøgte at omvende Pave Martin IV til Jødedommen, et Indfald, der nær havde kostet ham Livet. Abulafia, som i Aaret 1285 udgav sig for Profet og Messias, og hvis Endeligt er ukjendt, skrev over 40 kabbalistiske Bøger, af hvilke de fleste endnu findes i Haandskrift. Hans mest kjendte Discipel er *Joseph Gikitilia* (Chiquitilla) fra Medina Celi, Ophavsmanden til det Misbrug, der i lang Tid blev drevet med Kabbala.

Af større Indflydelse end de Nævnte var *Mose de Leon* (død 1305), der ligesom Abulafia førte et omflakkende Liv og opholdt sig i forskjellige Byer i Spanien. Han

havde allerede skrevet flere kabbalistiske Værker, da han mod Slutningen af det 13. Aarhundrede gjorde et dristigt og lykkeligt Greb; han forfattede en midraschagtig Kommentar til Pentateuchen, i hvilken han paa phantastisk Maade udtalte sig om de høieste Ting, og som han tilskrev Simon ben Jochai, Discipel af R. Akiba, der havde Ry for at kunne gjøre Undergjerninger. Denne i det kaldæiske Sprog skrevne Bog, »Sohar« (Glands), Kabbalas Hovedværk, gjorde usædvanlig Opsigt og udøvede ikke ringe Indflydelse paa Jødedommen; den vandt et Herredømme uden Lige og besnærer endnu i vor Tid mange Aander med sine Baand.

En skarp Modsætning til denne kabbalistiske Retning dannede Datidens Philosopher, som tydede den hellige Skrifts Fortællinger, de religiøse Forskrifter og Skikke allegorisk og offentlig prædikede deres frie Anskuelser. De egenlige Repræsentanter for denne Retning vare: *Schemtob Falaquera* (Palquera), en Spanier med sjelden Lærdom, der i sin »Forskeren« (Mewakkesch) leverede en kort Oversigt over Videnskaberne og skrev en Kommentar til Maimunis »More«; *Isaak Albalag*, der saa skarpt tilspidsede Modsætningen mellem Tro og Viden, at han ligefrem blev betegnet som Kjætter; *Secharja ben Isaak ben Schealtiel*, en dristig philosophisk Kommentator til den hellige Skrift, som udgav alt det for Poesi, som han ikke kunde bringe i Samklang med Forstanden; og *Levi ben Chajim* fra Villafranca, der forklarede Miraklerne paa naturlig Maade, aldeles brød med den rabbinske Jødedom og udbredte sine Lærdomme i offentlige Foredrag.

En mæglende Personlighed, grundig Talmudist og Ven af Videnskaberne var *Vidal Menachem Meïri*, Rabbiner i Perpignan, Forfatter af en Kommentar til »Fædrenes Lærdomme« (Bet Habechira) og adskillige Forklaringer

af Talmud. Han var mere forsigtig og taktfuld og indlod sig ikke i nogen Kamp med Aandsfriheden og Videnskaben. Ikke saa besindig handlede *Abba Mari b. Moses b. Joseph* eller *D. Astruc de Lunel* i Montpellier. Han søgte at bevæge Ben Aderet til at optræde med al Kraft mod de hensynsløse Fritænkeres, for Jødedommen faretruende Bestræbelser, særlig mod Levi fra Villafranca's Lærdomme. Ben Aderet lod sig ikke saa let bevæge, især da Videnskabens Venner med *Jakob Tibbon* eller *D. Profat*, Regenten (Kantsler) for den medicinske Skole i Montpellier, i Spidsen paa det mest Afgjørende vægrede sig ved en saadan Banlysning af Videnskaben.

Medens de jødiske Menigheder i Spanien og Provence toge Parti for og imod Reformatorerne, fik Ivrerne en indflydelsesrig Kampfælle i den fra Tyskland indvandrede fromme *Ascher ben Jechiel* (Ascheri, Rosch), Discipel af *R. Meïr* fra Rothenburg, som var en talmudisk Autoritet og aldeles ubekjendt med Philosophi. Han forstod at bevæge Ben Aderet til den 26. Juli 1305 at lyse Ban over alle dem, der før deres 25de Aar i de næste 50 Aar befattede sig med Philosophi eller andre videnskabelige Skrifter. D. Profat og hans Venner sloge sig ikke til Ro; med Landsherrens Tilladelse lyste de Ban over alle Personer, der afholdt deres Børn fra Studiet af Videnskaberne. Om det senere Forløb af denne Sag, for hvilken den af Abba Mari samlede Brevvexling er Hovedkilden, erfare vi intet Andet end, at Provençaleren *Jedaja Bedarschi Penini* rettede en Sendeskrivelse til Aderet.

Jedaja, Søn af Digteren *Abraham ben Isaak Bedarschi* fra Beziers, der er bekjendt som Forfatter af en hebraisk Synonymik (Chotam Tochnit) og af en Bøn, der bestaaer af 1000 Ord, alle begyndende med Bogstavet Aleph (A), er Forfatter af »Verdensbetragtningen« (Bechinat

Olam), som er bleven læst meget og er oversat paa Latin og gjentagne Gange paa Tysk. I sin fortræffelig stiliserede Sendeskrivelse tager han den videnskabelige Dannelse i Forsvar og opfordrer Ben Aderet til at forebygge et Skisma i Jødedommen og at gjenoprette den forstyrrede Fred. Ben Aderet, som døde 1310, indsaae snart, at han var gaaet for vidt, og bestræbte sig for at bringe en Forsoning istand mellem Partierne — men det var for silde, en sørgelig Katastrofe havde gjort Ende paa Kampen, nemlig Jødernes Fordrivelse fra Frankrig.

10. Jøderne i Frankrig. Raschi og Tosafisterne.

Med Capetingernes Herredømme og Geistlighedens stigende Indflydelse fik Jødernes Forhold i Frankrig en Skikkelse, der var væsentlig forskjellig fra tidligere. Korstogenes Forfølgelser, hvormed vi senere skulle beskjæftige os, begyndte paa fransk Jordbund, og i franske Byer bleve i Midten af det 11. Aarhundrede mange Jøder tvungne til at lade sig døbe. Først under Ludvig VI og Ludvig VII indtraadte for Frankrigs Jøder bedre Tider: de levede i Velstand, vare i Besiddelse af Fabriker og Landeiendomme, færdedes ved Hove og beklædte Statsembeder; men deres Velstand fremkaldte Folkets Misundelse og Had, og fanatiske Geistlige, saasom Peter af Clugny, ophidsede til Jødernes Plyndring. Saalænge Ludvig VII levede, beskyttede han Jøderne i sit Land mod Voldsomheder, og de jødiske Lærde kunde hengive sig til Studiet af Talmud, der navnlig dreves meget i Lothringen.

En af de første talmudiske Autoriteter i Nordfrankrig var *R. Gerschom ben Jehuda*, »Meor Ha-Gola« (Exilets Lys) kaldet. Han underviste i Metz, senere i Mainz, og

forfattede Kommentarer til talmudiske Traktater og flere Selichot. En blivende Fortjeneste erhvervede han sig ved de Anordninger (Tekanot), som bleve udstedte af den paa hans Foranledning i Worms sammentraadte Rabbinerforsamling. Blandt disse Anordninger ere de vigtigste: Forbudet mod at ægte flere end een Hustru, at skilles fra en Hustru uden hendes Samtykke, at læse Breve til Trediemand uden dennes Samtykke o. s. v.

Samme Aar som Gerschom døde, 1040, fødtes i Troyes i Champagne *R. Salomo ben Isaak*, efter Begyndelsesbogstaverne i sit Navn *Raschi* kaldet. Raschi, der udmærkede sig ved megen Belæsthed, ved en skarpsindig Aand og overordentlig Beskedenhed, fik varig Indflydelse paa hele Jødedommen i Middelalderen. Hans Liv er udsmykket med Sagn; hvad der fortælles om hans store Reiser, om hans Samtaler med Gotfred af Bouillon og om hans rige Sprogkundskaber, er kun Legender. Han var Neveu af Piutdigteren *Simon ben Isaak* og Discipel af de i Mainz og Worms undervisende Jakob ben Jakar, Isaak ben Jehuda o. A. I en Alder af 25 Aar nedsatte han sig for stedse i Troyes. Han betragtedes som talmudisk Autoritet, fra alle Sider blev der rettet Forespørgsler til ham, fra alle Egne i Frankrig og Tyskland strømmede der Disciple til hans Læreanstalt.

Raschi er den berømteste Fortolker af Biblen og Talmud. Hans Kommentar til Biblen, der har skaffet ham Hædersnavnet *Parschandata* (Lorfortolker), indeholder vel mange hagadiske Forklaringer, men blev ved sin tiltrækkende Tone meget populær og er endnu idag en uundværlig Nøgle til Forstaaelsen af den hellige Skrift. Hans Pentateuch-Kommentar er ogsaa den første jødiske Bog, der er bleven trykt; den er trykt henved 20 Gange uden Text og utallige Gange med Text, og kommen-

teret mere end 50 Gange. L. Dukes og J. Dessauer have oversat den paa Tysk.

Uovertruffen i Simpelhed og Klarhed er hans i talmudisk Idiom skrevne Kommentar til de fleste Traktater af Talmud. Med faa Ord og nøie sluttende sig til Texten veed han at klare Vanskeligheder og Misforstaaelser, han vil for det Meste kun være Forklarer (Contros = Commentarius). Ved dette uforlignelige Arbeide har han væsentlig bidraget til at gjøre Talmud til Fælleseie og at lette talmudiske Studier. Foruden disse Kommentarer skrev han ogsaa »ha-Pardes«, en Samling af retslige Afgjørelser, Kjendelser, en Samling af Bønner (Siddur) og flere Selichot.

Raschi døde 1105. Det sidste Ord, der flød fra hans Pen, var Ordet »tabor« (ren), hvortil hans Barnebarn, der fuldendte Arbeidet, føjede: »Vor Lærer, hvis Legeme var rent, og hvis Sjæls Salighed forhøiedes ved Renhed, har ikke sagt Mere«.

Efter hans Død arbeidede hans Døttres Mænd *Meïr ben Samuel* fra Rameru og den ofte nævnte *Jehuda ben Nathan*, samt hans Børnebørn videre i hans Aand. Hans Talmud-Kommentar gav Impuls til at fordybe sig yderligere i Talmudstudiet og at fuldstændiggjøre og berigtige Mesterens Kommentar ved Tilføielser (Tosafot). Mændene af denne Skole, der udmærkede sig ved Skarpsindighed og forbausende Belæsthed, kaldes *Tosafister*. De betydeligste blandt dem ere: *Samuel ben Meïr* (Raschbam), et Barnebarn af Raschi, der fuldførte de af hans Bedstefader ufuldførte Kommentarer og ligesom sin Samtidige *Joseph ben Simon Kara* hørte til Skriftfortolkerne; han skrev en Kommentar til Pentateuchen og til de 5 Megillot, der indeholder en Skat af sund Oplysning. Samuels Broder *Jakob*, kaldet Rabbenu *Tam* (død 1171), — ikke at forvexle med den lærde *Jakob Tam* fra Orleans, der

fandt Døden ved en Opstand i London 1189 — var en af de frugtbareste Tosafister; han havde i kort Tid personlig Omgang med Abraham Ibn Esra og stod ogsaa i Forbindelse med de Lærde i Provence. Af hans D sciple ere de mest kjendte: *Elieser ben Samuel* fra Ramura, Forfatter til Bogen »Jereïm«, og *Joseph Bechor Schor,* der har skrevet en Kommentar til Pentateuchen. Ved hans Neveu, den frugtbareste Tosafist *Isaak ben Samuel* fra Dompaire, ogsaa kaldet Isaak den Ældre eller Ri, fik Talmudstudiet stor Udbredelse. Fra *Simson* fra *Sens* hidrøre »Sens Tosafot«, fra dennes Svoger, den allerede nævnte *Moses fra Coucy*, »gamle Tosafot«, fra *Moses ben Jomtob fra Evreux* »Tosafot fra Evreux«, og fra *Elieser fra Tuch* den saakaldte »Tuch-Tosafot«. Antallet af Tosafisterne, som Zunz har sammenstillet i sin Bog »zur Geschichte und Litteratur«, er meget stort. Resultaterne og de retslige Afgjørelser i Tosafot, »Piske Tosafot« kaldede, samlede en Tysker i det 14. Aarhundrede.

11. Jødernes Lidelser i Frankrig. Hyrdeforfølgelserne.

De gunstige Forhold, under hvilke Jøderne levede i Nordfrankrig under Ludvig VII's Regering, forandredes ved dennes Søn *Philip Augusts* Tronbestigelse, da han hørte til de jødefjendtlige Konger. Uden egentlig Aarsag lod han paa en Sabbat (19. Jan. 1180) alle Jøderne i Riget gribe og kaste i Fængsel; først efter at de havde betalt ham 15,000 Mark i Løsepenge, gjengav han dem Friheden. Faa Maaneder efter erklærede han Jødernes Tilgodehavende hos Kristne for konfiskeret og jog derpaa samtlige Jøder ud af Landet (1181). Paa indtrængende Begjæring af de forarmede Grever og af smudsig Penge-

begjærlighed kaldte han dog de Forjagede tilbage i Juli 1198. Under Foregivende af, at de dreve Aager, myrdede Kristenbørn o. Lign., bleve de haardt trykkede af *Ludvig VIII,* men endnu mere af *Ludvig IX,* Denne nærede et saadant Had til Jøderne, at han ikke kunde taale at see nogen Jøde; han lod Talmud brænde, holdt strengt paa, at Jøderne i hans Land skulde bære Kjendetegnet, og befalede, at de ikke blot i Fremtiden ikke maatte tage Renter, men ogsaa skulde give de Renter tilbage, som de tidligere havde modtaget; han udstedte endog i December 1254 en Befaling om deres Forjagelse, som dog ikke blev overholdt i sin hele Strenghed eller ogsaa efter kort Tids Forløb blev tagen tilbage.

Det længe frygtede Slag ramte Jøderne i Frankrig i Begyndelsen af det 14. Aarhundrede i al sin Strenghed. Den havesyge Philip IV, den Smukke, gav nemlig sine Embedsmænd den hemmelige Befaling, at de skulde fængsle alle Jøder i Landet paa een og samme Dag. Fire Uger senere, den 22. Juli 1306 (10. Ab), bleve alle Jøder, uden Hensyn til Stand, Alder eller Kjøn, grebne og kastede i Fængsel; og tillige blev der meddelt dem, at de inden en Maaned skulde forlade Landet og efterlade deres rørlige og urørlige Gods. Blottede for alle Midler tiltraadte de Ulykkelige i Sept. 1306 Vandringen; forholdsvis kun Faa, der ikke kunde skille sig fra deres Eiendele, skiftede, idetmindste tilsyneladende, deres Tro; flere af de Tilbageblevne lede Martyrdøden. Blandt de Fordrevne befandt sig ogsaa *Estori Pharchi,* som udvandrede til Palæstina og skrev en værdifuld topografisk Bog, »Kaphtor va Pherach«, om dette Land, i hvilket han havde reist i 7 Aar, og *Ahron Kohen* fra Lunel, Forfatter til et Værk om religiøse Love, »Orcoht Chajim«.

Efter et almindeligt Ønske af Folket, der saa ofte havde beklaget sig over Jøderne, men dog ikke kunde undvære dem, bleve de Fordrevne, af hvilke de Fleste ikke havde fjernet sig langt fra Frankrigs Grænser, under gunstige Betingelser kaldte tilbage af *Ludvig X* i Aaret 1315. De fik deres Synagoger og deres Bøger med Undtagelse af Talmud tilbage, og Kongen gav dem det Løfte, at man ikke mere vilde tvinge dem til Religionsdisputatser. *Philip V*, den Lange, Ludvig X's Efterfølger, indrømmede dem Privilegier og Friheder, men det varede ikke længe, saa reiste Geistligheden og Folket nye Klager og Beskyldninger mod dem.

Ved Philip den Femtes Beslutning om at foretage et nyt Korstog blev det raa Folk ophidset mod Jøderne. Om en Hyrdedreng, der havde Syner, havde der i Aaret 1320 samlet sig Skarer af raa Mennesker, Hyrder, Stratenrøvere og Mordere, der under Anførsel af en lastefuld Geistlig og en Munk droge fra By til By og med Raabet: Daab eller Død! overalt styrtede sig over Jøderne. Denne Forfølgelse, *Hyrdeforfølgelsen* kaldet (Geseret ha-Roïm), udstrakte sig over det nordlige og det sydlige Frankrig, over Aragonien og Navarra; i Løbet af et Aar bleve 120 jødiske Menigheder ødelagte og mange Tusind Jøder dræbte paa det Grusomste.

Næppe var denne Forfølgelse overstaaet, saa væltede nye Lidelser sig ind over Frankrigs Jøder; denne Gang gave de *Spedalske* Anledning hertil. De Spedalske i Guienne, der vilde hævne sig, fordi de bleve slet forpleiede, forgiftede nemlig Brøndene, og en af dem beskyldte paa Pinebænken Jøderne for at have undfanget Hævnplanen og tilberedt Giften. Paa Grund af denne falske Anklage bleve i Juli 1321 over 5000 uskyldige Jøder fængslede, lagte paa Pinebænken og levende brændte. Uagtet Kongen senere havde overbevist sig om, at Be-

skyldningen var falsk, bleve dog de allerede aldeles forarmede Jøder dømte til en Pengebøde paa 150,000 Pund.

Syv Aar senere, 1328, trak der et nyt Uveir op over Jøderne i Kongeriget Navarra, som dengang stod under fransk Herredømme. Forfærdeligt var Myrderiet, ingen Alder og intet Kjøn blev skaanet; i Estella, næst efter Tudela og Pampelona den største Menighed i Navarra, blev Jødebyen brændt og alle dens Indvaanere dræbte. 6000—10,000 Jøder fandt denne Gang Døden.

At Aaret 1348 eiheller gik sporløst forbi for Jøderne i Frankrig, ville vi senere see.

Ogsaa under det Anarki, der herskede ved Huset Valois' Regeringstiltrædelse, maatte Jøderne, hadede af Folket og trykkede af Fyrsterne, lide meget. Først den senere Kong *Karl V* tillod dem 1360 at vende tilbage til Landet. En jødisk Bankier *Manasse de Vesou*, der senere beklædte Stillingen som Overskatteindkræver, førte Underhandlingerne mellem sine Troesfæller og Regeringen, og det lykkedes ham at opnaae de gunstigste Betingelser for dem. De maatte foreløbig i 20 Aar boe i hele Landet og skulde være beskyttede mod Geistlighedens Forfølgelser. Karl V forlængede fra Tid til anden Tilladelsen til Opholdet, og de kunde glæde sig over, under hans Regering at have Fred, hvorfor de imidlertid maatte bøde forfærdeligt under den svage Karl VI. I Begyndelsen af Aaret 1380, snart efter hans Thronbestigelse, ophidsede et Antal parisiske Adelsmænd, der stode i Gjæld til Jøderne, Folkemasserne mod dem, Jøderne bleve dræbte og deres Huse stukne i Brand. Myrderiet varede i 4 Dage, en jødisk Bartholomæus-Nat, som snart fandt Efterligning i forskjellige Byer i Frankrig. Karl VII forsøgte vel nogle Gange at beskytte Jøderne, men Geistlighedens Fordringer kunde han ikke modstaae i Længden, og han udstedte d. 17. September 1394, det var netop Forsoningsdagen,

den uigjenkaldelige Lov, at ingen Jøde fremtidig maatte bo eller opholde sig i nogen Del af Frankrig, hverken i Nord- eller Sydfrankrig. Han gik dog frem med mere Skaansel mod dem end Philip den Smukke, idet han tillod dem at tage deres Formue med. Saaledes tjernede Jøderne sig fra den største Deel af Frankrig; i Marseille, Toulouse og i de Provinser, der ikke direkte hørte under den franske Krone, saasom Provence, Dauphiné o. A., kunde de endnu forblive. Ogsaa Paverne i Avignon taalte dem i deres lille Kirkestat Venaissin, især i de to Byer Avignon og Carpentras, hvor de endnu leve den Dag idag med deres egen Ritus.

De fra Frankrig Fordrevne udvandrede til Provence, Dauphiné, Tyskland og Italien, de Færreste gik til Spanien.

12. Jøderne i Spanien i det 14de Aarhundrede.

I Sammenligning med deres Troesfæller i andre Lande levede Jøderne i Spanien, navnlig i Castilien, endnu stedse under lykkelige Forhold. Under D. Sancho IV, Ferdinand IV og Alfonso XI indtoge flere begavede Jøder fremragende Stillinger og havde som Diplomater Indflydelse paa Politikken. *Todros Abulafia* var Livlæge og Skatmester hos Kong Don Sancho. Alfonso XI havde to jødiske Yndlinge: *Don Joseph de Ecija* (Benveniste), som han udnævnte til sin Skatmester og Raadgiver, og som han engang gav det ærefulde Hverv at frie for ham til en portugisisk Prinsesse, og *Don Samuel Ibn Wakar*, der tjente ham som Livlæge og Møntmester. Disse to jødiske Hofmænd levede stedse i Fjendskab med hinanden og søgte at tilføie hinanden Skade; de vakte overhovedet ved deres Luxus og stolte Opførsel Folkets Had, som opflammedes yderligere af Jødetjender. En

af de mest fanatiske Jødefjender paa hin Tid var den døbte Jøde *Abner* fra *Burgos* eller *Alfonso de Valladolid*, som var en dygtig Kjender af Talmud og hjemme i den jødisk-arabiske Philosophi; han optraadte med de sorteste Anklager mod den jødiske Religion og de jødiske Bønner og tvang Jøderne i Valladolid til en offentlig Disputats. Større Farer truede Jøderne fra en anden Side. *Gonzalo Martinez*, der var kaldet til Hoffet ved Joseph de Ecija, lod ikke blot sin forrige Velgjører og Samuel Ibn Wakar med deres Familier kaste i Fængsel og lægge paa Pinebænken, men havde tillige tiltænkt alle Jøder en sørgelig Skæbne; han gjorde Kongen det Forslag, at han skulde tage Rigdommene fra Jøderne og forvise dem fra Castilien. Dette Forslag fandt i det offentlige Raad Modstand hos alle Rigets Dignitarier, navnlig Erkebiskoppen af Toledo, der gjorde gjældende, at Jøderne stedse havde fundet Beskyttelse hos de castilianske Konger og kun havde været til Nytte for Staten. Det varede ikke længe, saa styrtedes Gonzalo Martinez og blev som Forræder dømt til Døden og brændt.

Under den ulykkelige D. Pedro, D. Alfonsos Søn og Efterfølger, straalede for Jøderne i Spanien for sidste Gang Lykkens Sol. *D. Pedro*, kaldet den Grusomme, var meget velvillig mod Jøderne, ligesom de ogsaa under hans stormfulde Regering 1350—1369 vare hans troeste Tilhængere. Foruden *D. Abraham Ibn Zarzal*, der var hans Livlæge, stod *Samuel Halevi Abulafia*, hans Skatmester og Fortrolige, der ved sine Finantsoperationer naaede den høieste Stilling i Riget, i særlig Gunst hos ham. Samuel benyttede sine store Rigdomme til sine Troesfællers Bedste; han byggede Synagoger i forskjellige Menigheder, deriblandt 1357 en overmaade smuk i Toledo, som endnu den Dag idag benyttes som Kirke (del Transito) og er en Pryd for Staden. Efter at være anklaget hos Kongen af

misundelige Troesfæller blev han pludselig tagen til Fange og opgav 1360 under Torturens Pinsler sin Aand i Toledo. Hans Skatte, der vare hans største, om end ikke eneste Forbrydelse, og hans Slægtninges Rigdomme bleve inddragne til Fordel for Statskassen. Ved D. Pedros Hof færdedes ogsaa den jødiske Digter i det castilanske Sprog *Santo* eller *Santob* (Schemtob) *de Carrion*, som tilegnede Kongen sine Poesier »Lærdomme og Raad«, der ikke sjeldent indeholde bibelske og talmudiske Ordsprog.

I den Borgerkrig, der i mange Aar med Forbittrelse førtes mellem D. Pedro og dennes Broder *D. Henrik de Trastamare*, stode Jøderne paa den Førstnævntes Side og ofrede Gods og Blod for ham. Da Briviesca blev angrebet af Bertrand de Guesclin, der var i Forbund med D. Henrik, og som var den mest frygtede Feltherre i sin Tid, forsvarede Jøderne Byen med Heltemod, men bukkede under, og hele Menigheden, bestaaende af 200 Familier, blev nedsablet. Overhovedet maatte Jøderne i denne Krig lide overordenlig meget, især af Leietropperne; mange Menigheder i Castilien og Navarra bleve oprevne, i Toledo omkom 10,000 Personer ved Krigens Ulykker og ved Hungersnød. Med D. Pedros Nederlag og Død begyndte Jødernes Fornedrelse i Spanien.

Henrik de Trastamare, der som *Henrik II* besteg den castilianske Trone, var ikke ligefrem fjendtlig sindet mod Jøderne; han skattede dem, fordi de »bleve deres Konge tro til Døden og ikke løb over til Seirherren«, og fordi han ikke kunde undvære deres Penge og deres Talenter. Han havde en Overskatteforpagter i *D. Joseph Pichons* Person, og *D. Samuel Abravanel* beklædte hos ham et andet høit Statsembede; men de jødiske Stormænd vare saa forhadte af Folket, at Cortes i Toro (1371) ikke blot udelukkede Jøderne fra alle offentlige

Embeder, men tillige henviste dem til særlige Jødekvarterer og befalede dem at bære det vanærende Mærke.

Endnu smerteligere end disse Fornedrelser vare for dem Religionsdisputatserne, til hvilke de bleve tvungne af Geistligheden med Kongens Samtykke. Saadanne fandt Sted i Burgos i Overværelse af Erkebiskoppen af Toledo, hvor hele den jødiske Menighed maatte indfinde sig i Kirken, og hvor den fattige, med de kristelige Religionskilder fortrolige *Moses Kohen Tordesillas* seirrig forsvarede Jødedommen mod Neophyten *Johannes de Valladolid* (1375). Hovedindholdet af denne og af senere med en Discipel af Abner ført Disputats nedskrev Moses Kohen i en Bog »Eser ha-Emuna« (Troens Redning). Selv Kardinalen *Pedro de Luna*, den senere Pave Benedict XIII, undlod ikke offentlig at disputere i Pampelona 1375 med *Schemtob ben Isaak Schaprut* fra Tudela, Forfatteren til Værket »Eben Bochan« (Prøvesten), i hvilket en Jøde og en Kristen samtale om Lov, Profeti og Evangelium.

13. Forfølgelserne i Aaret 1391, deres Foranledning og deres Følger.

Juan I fulgte efter sin Fader Henrik II i Aaret 1379. Under Kroningsfestlighederne lod en jødisk Domstol den tidligere omtalte og hos de Kristne meget yndede *D. Joseph Pichon*, som havde reist en haard Anklage mod sine jødiske Fjender, dømme og henrette som Angiver og »Malsin« (Forræder, Denunciant); thi Intet var mere afskyet af Jøderne og blev haardere straffet end Angiveri og Forræderi. De spanske Menigheder havde den Skik fra gammel Tid »at skaffe Angiverne ud af Verden«. Kongen, som havde stadfæstet Pichons Dødsdom uden at undersøge Sagen nærmere, var saa opbragt over den

hensynsløse Adfærd, at han lod Dommens Fuldbyrdere henrette og fratog Jøderne for bestandig den kriminelle Domsmyndighed. Endnu mere opbragt var Folket, som kun ventede paa en passende Leilighed til at tage blodig Hævn over Jøderne for Pichons Henrettelse, og denne Leilighed frembød sig kun altfor snart.

Næppe havde Henrik III som 11aarig Dreng besteget Thronen, saa ophidsede en fanatisk Præst i Sevilla, *Fernando Martinez*, Dronning Leonoras Skriftefader, Folket mod Jøderne. Ved Øvrighedens Indskriden blev den d. 15. Marts 1391 udbrudte Jødeforfølgelse snart undertrykt, men saa meget kraftigere udbrød den igjen 3 Maaneder senere. Den 6te Juni stak den af Fernando Martinez ophidsede Folkekob Jødestaden i Sevilla i Brand og tilintetgjorde den hele af 7000 Familier bestaaende Menighed. 4000 bleve dræbte, de øvrige lode sig døbe.

Fra Sevilla væltede Forfølgelsen sig som en ødelæggende Lavastrøm over hele Spanien. Den 20. Juni (17. Tammus) fandt Myrderiet i Toledo Sted; blandt Martyrerne var ogsaa Ascheris Barnebarn med sin Familie. En lignende Skæbne ramte Jøderne i Aragonien; i Valencia blev af 5000 Jøder ikke en eneste til bage; de fleste antoge Kristendommen. Den 2. August begyndte Myrderiet i Palma, Hovedstaden paa Mallorca, hvor der befandt sig en anselig Menighed; henved 300 Personer fandt Døden, henimod 800 reddede sig ind i det kongelige Kastel; de øvrige lode sig døbe. Tre Dage efter kom Turen til Barcelona; alle Slags Pøbel, Matroser, Arbeidere og Kvinder, stormede ind i Jødebyen med det forfærdelige Raab: Ned med Jøderne! Den blev et Bytte for Flammerne, og ikke en eneste Jøde blev tilbage i Barcelona. Man agtede hverken Trusler eller Bønner, overalt hengav man sig af Hjertenslyst til Myrderi og Røveri. Saaledes vare med eet Slag

de mest blomstrende Menigheder i Spanien tilintetgjorte. De spanske Jøder, der ved den Lykke, som i saa lang Tid havde tilsmilet dem, vare blevne hovmodige og havde glemt Gud, havde nu faaet Forfølgelsens Bitterhed at smage; Hundredetusinder af dem vare, om end kun tilsyneladende, blevne Kristne. De mere Stærke i Troen havde søgt deres Redning i Flugt.

Blandt dem, der havde forladt det Hjem, som var blevet dem kjært, befandt sig *R. Isaak ben Scheschet* (Riwasch), født 1310. Han var en Discipel af *R. Nissim* (Ran), der var Læge og Astronom, havde skrevet en skattet Kommentar til Alfasis Halachot, religiøse Foredrag og juridiske Betænkninger. Han beklædte Rabbinatet i Saragossa og var den betydeligste rabbinske Autoritet paa sin Tid; selv fra Italien og Frankrig bleve rabbinske Forespørgsler rettede til ham. Hans Responsa og Afgjørelser ere samlede og ofte blevne trykte. 1391 forlod han Spanien og begav sig til Afrika, hvor han blev udnævnt til Overrabbiner for Tlemcen og Algier og døde i en høi Alder (1406). Hans Efterfølger i Algier var *R. Simon ben Zemach Duran* (Raschbaz), født 1361, en Mand, der var fortrolig baade med Talmud og med Mathematik og Medicin. Under Blodbadet paa Mallorca, hans Hjemstavn, mistede han sin betydelige Formue og var som Følge af sin Fattigdom nødsaget til at tage Løn som Rabbiner, hvilket hidtil ikke havde været Skik i de spansk-jødiske Menigheder. Indtil sin i en høi Alder (1444) indtrufne Død beklædte han sit Embede og var virksom som Forfatter. Hans Søn og Efterfølger *Salomo Duran* (død 1467) optraadte med Styrke mod Kabbala. Baade af ham, hans Fader og hans to Sønner, *Zemach* og *Simon*, findes der Samlinger af Kjendelser; de af Faderen forfattede ere kjendte under Titlen »Taschbez«

og de af Sønnerne under Tilten »Taschbasch« og nyde megen Anseelse.

Blandt de sørgeligste Følger for de spanske Jøder var det, at mange Tusinde, der vare Jødedommen tro og hengivne, levede under Katholicismens Maske i Spanien. De betragtedes af Befolkningen med Mistænksomhed og kaldtes *Maranner*; ikke desto mindre indtoge mange af disse Ny- eller Tvangs-Kristne fremragende Stillinger, baade i Hæren, Statstjenesten og i det sociale Liv, og de fornemste kristne Familer i Landet besvogrede sig med dem.

Ogsaa var der blandt de Ny-Kristne ikke faa, som for at bortlede fra sig Mistanken om, at de endnu skulde hænge ved Jødedommen, viste sig fjendtlige mod deres tidligere Troesfæller og bespottede disse offentlig. Men ingen af de Ny-Kristne optraadte med en saadan Iver mod Jøderne som den tidligere Rabbiner *Salomon Halevi* fra Burgos, som Kristen kaldet *Paul de Burgos* eller *Paul de Santa-Maria,* der bragte det til de høieste Værdigheder og opnaaede at blive Primas af Spanien. I Sendeskrivelser til fremragende Mænd i Jødedommen, saaledes til *D. Joseph Orabuena*, Livlæge hos Kong Karl III af Navarra, der, ligesom Sønnen *Juda*, var Overrabbiner over Menighederne i Navarra, og til den castilianske Overrabbiner *D. Meïr Alguades*, Livlæge bos D. Henrik III af Castilien, der oversatte Aristoles's Ethik paa Hebraisk, søgte han at latterliggjøre Jødedommen og dens Skikke. Hans fordums Elev, Lægen *Josua Halorki* (fra Lorki) rettede en Skrivelse til ham, i hvilken han angreb Kristendommen med skarpe Vaaben, men senere fulgte han sin Lærers Exempel. Af mægtig Virkning var en Sendeskrivelse fra Catalonieren *Prophiat Duran* eller Ephodi, der som klar Tænker, som aandrig Forfatter i Philosophi og Grammatik har præsteret værdi-

fulde Sager for den Tid. Efter i Aaret 1391 at være tvungen til at lade sig døbe havde han nogle Aar senere aftalt med sin Lidelsesfælle, David Bonet Bongiorno, at de skulde vende tilbage til Jødedommen og udvandre til Palæstina. Bongiorno havde imidlertid af Paul de Burgos ladet sig bevæge til at blive ved Kristendommen og opfordrede sin Ven til at gjøre det Samme. Ephodi svarede ham i en Skrivelse fuld af fin Ironi, hvis Afsnit altid begyndte med Ordene: »Vær ikke som dine Fædre« (Al tehi ka-Abotecha), og som ogsaa fører dette Navn; den er holdt i en saa skuffende Tone, at Kristne have tydet den til deres Fordel. Denne Skrivelse blev udbredt, meget læst og ofte kommenteret.

En af de Første i Rækken af de Mænd, der bekæmpede de ny-kristne Ivrere, og en af de originaleste Tænkere i Middelalderen var den jødiske Philosoph *D. Chasdai* (Chisdai) *Creskas* i Saragossa. Han nedstammede fra en anseet Familie i Barcelona og var ligesom R. Isaak ben Scheschet en Elev af R. Nissim og som denne en rabbinsk Autoritet; han var ogsaa høiagtet i kristne Kredse, ja selv ved det aragoniske Hof. Rædselstiden i Aaret 1391, i hvilken han mistede sin eneste Søn, skildrede han i en gribende Skrivelse. Hans Hovedværk er det 1410 afsluttede »Or Adonai« (Guds Lys), et i 4 Traktater delt philosophisk Værk, hvori han navnlig bekæmper Provençaleren *Levi ben Gerson* (Gersonides, ogsaa kaldet Ralbag) og dennes store philosophiske Værk »Milchamot Adonai« (Guds Krige), men desuden Maimonides og de græske Philosopher. Foruden denne Bog, som har givet Spinoza, der skjænker den en ærefuld Omtale, den første Impuls til Opstillingen af sit System, forfattede Chasdai endnu en polemisk Afhandling om Jødedommens Troesartikler, der er skreven paa Spansk og af *Joseph ben Schemtob* oversat paa Hebraisk.

14. Vicente Ferrer og Religionsdisputatsen i Tortosa.

Saalænge Henrik III regerede, var Jødernes Stilling taalelig; han straffede Fernando Martinez, Ophavsmanden til Blodbadet 1391, tillod Jøderne at erhverve Landeiendomme og benyttede jødiske Livlæger, saasom *D. Meïr Alguades*, *Don Moses Jbn Zarzal* o. A. Men næppe var den unge, sygelige Konge bukket under for sine Lidelser, saa begyndte atter ulykkelige Tider for dem. Til Testamentexekutor og Opdrager for sin næppe toaarige Efterfølger D. Juan havde den døende Konge udnævnt Jødefjenden Paul de Burgos, og med ham opnaaede Klerus atter uindskrænket Magt. En Munk fra Valencia *Vicente Ferrer*, der havde Ry for Hellighed, drog med Korset i den ene Haand og Bibelen i den anden fra Menighed til Menighed og drev Jøderne ind i Synagogerne, hvor de maatte høre paa hans Omvendelsesprædikener. Det ham ledsagende bevæbnede Mandskab var ham behjælpeligt ved hans Jødeomvendelse. For at ydmyge de troesstærke Jøder og formaae dem til at antage Kristendommen satte han igjennem hos den fromme Enkedronning, at der i Januar 1412 blev udstedt en Lov, hvorefter Jøderne kun maatte bosætte sig i Jødegaderne, ikke maatte drive noget Haandværk, ikke udøve Lægepraxis, overhovedet ikke træde i Forretningsforhold til Kristne; at de skulde bære lange Klæder af grove Stoffer samt Jødemærket, blev indskærpet med stor Strenghed, og ligeledes blev det forbudt dem, under Straf af deres Formues Konfiskation og Tab af personlig Frihed at forlade Spanien.

Mere end Vicente Ferrers Omvendelsesprædikener virkede saadanne ydmygende Love. Af Kjærlighed til Livet og Formuen vare mange Jøder i Castilien og Aragonien, hvorhen Ferrer ligeledes havde begivet sig, svage nok til at fornægte deres Tro. Opmuntret af Ferrer og de af

ham opnaaede Resultater tog den afsatte *Benedict XIII*, der endnu var anerkjendt som Pave af Spanien og Frankrig, fat paa Jødernes Omvendelse. I dette Øiemed lod han, med Samtykke af den aragoniske Konge D. Fernando, 1412 udgaae en Indbydelse til de lærdeste Rabbinere i Aragonien til at forsamle sig i Tortosa til en offentlig Disputats. Den frafaldne Josua Halorki eller *Hieronymus de Santa Fé*, der tjente hos Paven som Livlæge, var udkaaret til offentlig at bekæmpe sine tidligere Troesfæller. Ligeoverfor denne døbte Jøde stode 20 af de mest ansete Mænd i Aragonien, blandt disse Lægen og Digteren *D. Vidal Benveniste* fra Saragossa, *Serachja Halevi Saladin*, Oversætter af et arabisk-philosophisk Værk, *Joseph Ibn Jachia* o. A.

Disputatsen, den mærkværdigste, der nogensinde er bleven afholdt, fandt Sted i Overværelse af Paven, mange Kardinaler og en stor Tilhørerkreds. Den varede fra Februar 1413 til November 1414, udfyldte 68 Møder og dreiede sig hovedsagelig om, hvorvidt Messias allerede var kommen eller ej. Geronimo undlod ikke tillige at rette de afskyeligste Anklager mod Talmud og at paastaae, at den tillod at prygle sine Forældre, at bespotte Gud og at drive Afgudsdyrkelse. Disputatsen endte, som man kunde forudsee; Geronimo paastod, at han havde seiret over Jøderne, men Jøderne bleve ikke vaklende i deres Tro, og den ventede Massedaab fandt ikke Sted. Uvillig herover forbød Paven Studiet af Talmud og de jødiske Religionsskrifter og paabød, at alle Jøder tre Gange aarlig skulde høre kristelige Prædikener. Disse Befalinger kom dog ikke til Udførelse. Efter gjentagne Gange at være afsat mistede Benedict ogsaa sin Indflydelse i Spanien, og Ferrer, hvis Sværmeri blev fordømt af Conciliet i Constanz, gik snart i Graven.

Under den milde Pave Martin V aandede Jøderne atter noget friere.

Ikke ringe Fortjeneste erhvervede flere Mænd sig paa denne Tid ved de af dem forfattede Skrifter, der forsvarede Jødedommen. Blandt disse er den mest bekjendte Lægen *Joseph Albo* (1380—1444), en Discipel af Chasdai Creskas. Han skrev i Soria det religiøs-philosophiske Værk »Ikkarim« (Hovedlærdomme), i hvilket han indskrænker de af Maimonides opstillede 13 Troesartikler til 3, til Guds Tilværelse, den guddommelige Aabenbaring og Troen paa Belønning og Straf. »Ikkarim«, som ved sin letfattelige og tiltalende Fremstillingsmaade har fundet en stor Læsekreds, er ofte bleven trykt og oversat paa Tysk af W. og L. Schlesinger.

Ogsaa den frugtbare philosophiske Forfatter og Prædikant *Joseph ben Schemtob*, som beklædte et Statsembede ved Kong Juan den Anden af Castiliens Hof, optraadte i flere Skrifter mod Kristendommen. I sit Hovedværk, »Kebod Elohim« (Guds Ære), viste han sig vel ikke som Faderen, *Schemtob ben Schemtob*, som en Fjende af Philosophien, men han tiltræder dog Salomon ben Aderets Forslag, at de philosophiske Skrifter først bør læses i en modnere Alder. Han døde 1460 som Martyr. Hans Søn *Schemtob ben Joseph* skrev en yndet Kommentar til »More Nebuchim«.

En Samtidig af Joseph ben Schemtob, *D. Abraham Benveniste,* der efter Ønske af de castilianske Menigheder i Aaret 1432 af Kong Juan II blev udnævnt til Overdommer og Hofrabbiner, gjorde det sidste Forsøg paa atter at hæve det forstyrrede Menighedsliv og det ved Undertrykkelsen svækkede aandelige Liv hos de spanske Jøder. I dette Øiemed samlede han i Mai 1432 i Hovedstaden Valladolid en almindelig Synode, bestaaende af Repræsentanter for Menighederne, Lærde og andre ansete

Mænd, der fattede Beslutninger om en bedre Religionsundervisning, om Valget af Dommere (Dajanim), om Fremgangsmaaden mod jødiske Angivere og Bagvaskere, om Ordning af Skattevæsenet og om Vedligeholdelse af Fred i Menighedens Skjød; den traf ligeledes Forholdsregler til at forhindre den stedfindende Luxus, der vakte Befolkningens Had.

Efter Abraham Benveniste fulgte dennes Barnebarn *R. Isaak Campanton* som Hof- og Overrabbiner. Han var den sidste »Gaon for Castilien« og var Forfatter af en ubetydelig Methodologi over Talmud (Darke ha-Talmud). Han opnaaede en Alder af 103 Aar, og efter hans Død, 1463, overtog hans Discipcl *Isaak Aboab* hans Embede.

15. Inkvisitionen og Jødernes Fordrivelse fra Spanien. Don Isaak Abravanel.

Jøderne, men især Marannerne eller de Ny-Kristne, vare under Juan II's Efterfølger, den svage Henrik IV mere end tidligere udsatte for Folkets Had og Præsternes Ophidselser. Franciskanermunken *Alfonso de Spina* reiste nye og gamle Beskyldninger mod Jøderne og forfattede mod dem Bogen »Fortalitium Fidei« (Troesfæstning), som har tjent til Arsenal for alle Jødefjender før og efter ham. Hans Bagvaskelser forfeilede ikke deres Virkning. Som Følge af den falske Anklage, at Jøderne i Paaskeugen havde dræbt Kristenbørn, faldt det fanatiske Folk i flere Byer over dem og myrdede dem uden Skaansel.

Endnu værre end Jøderne gik det Marannerne, som, og det med Rette, bleve ansete for hemmelige Bekjendere af Jødedommen, og over hvilke de truende Skyer trak mere og mere sammen, efterat den bigotte Isabella af Castilien havde ægtet den aragoniske Infant Ferdinand

den Katholske. Den 14. Marts 1472 brød Stormen mod de Ny-Kristne løs i Cordova. En ny-kristen Pige havde nemlig, medens en Prinsesse med Mariabilledet i Procession drog gjennem Gaderne, tilfældig heldt noget Vand ud af Vinduet og tilsprøitet Baldakinen. Den rasende Hob stormede Huset, og der opstod en haardnakket Kamp, idet Adelen, af hvilken mange vare besvogrede med de Ny-Kristne, tog Parti for disse. De Ny-Kristne bleve myrdede paa det Grusomste og deres Huse plyndrede og nedbrændte. Myrderiet væltede sig fra By til By og gjentoges fra Tid til anden.

Da gik Kongeparret ind paa Dominicanernes Forslag om at indføre *Inkvisitionen*. Tribunalet skulde straffe de hemmelige Jøder og inddrage deres Formue til Fordel for Statskassen. Efterat Pave Sixtus IV i November 1473 havde givet Tilladelse til Indførelse af Troesdomstole, bleve disse aabnede i Sevilla i Januar 1481, og snart efter blev der anvist en særlig Plads til Baalet, »el Quemadero« kaldet. Den 6te Januar 1481 fandt den første Aute-da-Fé (Troesakt) Sted med 6 Ny-Kristne.

Til Trods for den energiske Modstand, som Inkvisitionen i Begyndelsen fandt hos Befolkningen i Aragonien, Navarra og Sicilien, blev den ogsaa indført i disse Lande, og den blodtørstige *Thomas de Torquemada* udnævntes til Storinkvisitor. Han oprettede ogsaa strax flere Tribunaler i Cordova, Jaen, Villa-Real, Toledo og Saragossa; den til Inkvisitionsdommer udnævnte, berygtede *Pedro d'Arbues* blev myrdet af de Ny-Kristne i Saragossa og blev af Kirken erklæret for Helgen. Efter faa Aars Forløb blussede Baalene over hele Spanien, og Tusinder af Maranner opgave Aanden paa dem. At den fromme Isaballa, ikke at tale om den pengebegjærlige Ferdinand, mere af Ærgjerrighed og Begjærlighed efter forkrænkeligt Gods end af Iver for Troen dreve paa Oprettelsen og

Befæstelsen af Troestribunalerne, maatte selv Pave Sixtus indrømme; de katholske Majestæter havde Brug for Penge, derfor forfulgte de Marannerne og unddroge Landet de bedste Kræfter.

I denne sørgelige Tid stod i høi Anseelse hos det katholske Kongepar den Mand, der paa en værdig Maade afsluttede den smukke Række af jødiske Statsmænd paa den pyrenæiske Halvø, *Don Isaak Abravanel*.

Isaak Abravanel, født 1437 i Lissabon, hvor hans Fader *D. Juda* var Skatmester hos Infanten Don Fernando, havde nydt en omhyggelig Opdragelse og uddannedes ved Omgang med den paa den Tid fungerende Overrabbiner i Lissabon og Bibel-Kommentator *Joseph Chajun*. Den tidlig modne Isaak, der havde gjort sig bekjendt med de jødiske og arabiske Philosopher, satte stor Pris paa med den ydre Glans, der omgav hans Hus, at forene et Navn som Lærd og at gjælde for Forfatter. Allerede i sin Ungdom lagde han Planen til en omfattende Kommentar til den hellige Skrift og forfattede flere Smaaskrifter af philosophisk og theologisk Indhold.

Større Berømmelse end ved sine Ungdomsarbeider erhvervede Abravanel sig ved sin Virksomhed som Statsmand. Kong Affonso V af Portugal skattede den rige, dannede og elskværdige Mand saa høit, at han udnævnte ham til sin Skatmester og skjænkede ham sin fulde Tiltro. Med inderlig Kjerlighed tog Abravanel sig af sine Troesfæller. Da den afrikanske Havnestad Arzilla var bleven erobret af Affonso og 250 Personer af jødisk Stamme vare blevne solgte som Slaver og Slavinder, samlede han 10,000 Gulddubloner til at løskjøbe de Ulykkelige og henvendte sig ogsaa med Anmodning om Bidrag til sin Ven, den meget rige *Jechiel* i Pisa, til hvem han ligeledes anbefalede sin Ven *Sezira*, da denne skulde overbringe Paven en Lykønskningsskrivelse fra Kongen.

Abravanels lykkelige Stilling varede dog kun til Affonsos Død (1481). Hans Søn og Efterfølger Juan II, en mørk og hjerteløs Mand, lod sin Slægtning, Hertugen af Braganza, dræbe og fattede ogsaa Mistanke til Abravanel, der stod i venskabeligt Forhold til Familien Braganza. Da han blev advaret i rette Tid, flygtede han til Castilien; hans efterladte Formue inddroges af Kongen i Statskassen.

Efter at være bleven fri for andre Forretninger hengav den forarmede Abravanel sig til litterær Virksomhed. Efter Foredrag, som han havde holdt i Toledo i en Kreds af videbegjærlige Mænd, bearbeidede han de første Profeter, og desuden forfattede han Kommentarer til Josua Bog, Dommernes Bog og Samuels Bog i den korte Tid fra November 1483 til April 1484. Da han vilde begynde Kommentaren til Kongernes Bog, blev kan kaldt til Kongeparret Ferdinands og Isabellas Hof og fik Embedet som kongelig Skatteforpagter, hvilket han forestod i otte Aar med al mulig Troskab og Samvittighedsfuldhed. I sin Egenskab af Skatteforpagter traadte han ogsaa i venskabeligt Forhold til *Don Abraham Senior*, en rig, meget agtet, men karaktersvag Jøde fra Segovia, der spillede en ikke ringe Rolle ved Udsoningen mellem Henrik IV og Isabella af Castilien.

Abravanel blev atter formuende og førte et tilfreds Liv, indtil Skæbnen brød løs over de spanske Jøder og Ulykken ogsaa ramte ham.

Efter en 10aarig Krig, hvortil de jødiske Menigheder ogsaa maatte yde deres Bidrag, faldt Granada, og d. 3. Januar holdt Ferdinand og Isabella deres festlige Indtog i de fordum saa mægtige Khalifers gamle Residents. Nu skulde da hele Spanien kristnes, og det skulde ikke tillades nogen Vantro, hverken Muhamedaner eller Jøde, at opholde sig paa spansk Grund; den 31. Marts 1492 udstedte Kongeparret i Granada den Befaling, at inden

4 Maaneder skulde under Dødstraf alle Jøder udvandre fra Spanien.

Som et Lyn fra klar Himmel traf denne Befaling de talrige Jøder i det store Spanien. *Don Isaak Abravanel* ilede til Kongen og bad, understøttet af sine indflydelsesrige kristne Venner, om Naade for sine Troesbrødre; han bød uhyre Summer for, at Ediktet skulde tages tilbage; Ferdinand viste sig allerede tilbøielig hertil, men Torquemada ødelagde ogsaa dette sidste Haab.

Fattige og blottede skulde Jøderne forlade det Hjem, der var blevet dem saa kjært, thi det var dem forbudt at tage Guld og Sølv med; deres smukkeste Huse bleve solgte for en Spotpris; Mange gave et Hus hen for et Æsel eller et Vinbjerg for et Stykke Klæde. Det var alle Kristne strengt forbudt at yde en udvandrende Jøde nogen Hjælp. Jo nærmere Skilsmissens Dag kom, desto mere følte de Smerten. Dage og Nætter igjennem opholdt de sig jamrende og grædende paa Kirkegaardene, paa deres Fædres Grave; de reve Ligstenene op og toge dem med sig eller skjænkede dem til de tilbageblivende Maranner.

Den 9de August (9. Ab) forlode de Ulykkelige Landet; deres Antal var 300,000, efter andre 500,000. De viste sig som Troeshelte; kun faa gik over til Kristendommen, drevne af ussel Pengebegjærlighed eller Ærgjerrighed, saaledes den forhen nævnte *Abraham Senior* og hans Sønner. De fordrevne Jøders Synagoger bleve forvandlede til Kirker, deres Kirkegaarde til Græsmarker.

Abravanel havde allerede inden Udløbet af den fastsatte Frist indskibet sig med sine Sønner til Neapel, hvor han tilendebragte Kommentaren til Kongernes Bøger og snart fik en indflydelsesrig Stilling ved det kongelige Hof, indtil Kong Alfonso af Neapel maatte

flygte for Karl VIII af Frankrig. Han ledsagede Kongen til Sicilien og begav sig derefter til Korfu, hvor han havde den Glæde at gjenfinde sin Kommentar til femte Mosebog, som han havde anset for tabt. Efter et kort Ophold paa Korfu nedsatte han sig i Monopolis; her forblev han indtil Aaret 1503, mest beskjæftiget med litérære Arbeider, og fulgte derpaa med Sønnen *Joseph,* der nød stor Agtelse som Læge og Lærd, til Venedig, hvor han efter 6 Aars Forløb endte sit daadrige Liv (1508); han blev begravet i Padua. Hans Bibel-Kommentar er høit skattet af Jøder og Kristne, er ofte bleven trykt og tildels oversat paa Latin.

Ligesom Abravanel begave mange af de Forviste sig til Italien og de græske Øer, mange søgte et nyt Hjem i Nordafrika og i Tyrkiet. Rædselsfulde ere de Lidelser, som de Ulykkelige maatte udstaae paa deres Vandringer. Tusinder bleve revne bort af Sult og Pest. Tusinder bleve ombragte af grusomme Mennesker eller dræbte sig selv af Fortvivlelse. Henimod 12,000, der boede i Castilien, droge til det nærliggende Navarra, men herfra bleve alle Jøder allerede i 1498 ligeledes fordrevne. En lignende Skæbne ramte samme Aar Jøderne i Provence. Henved 120,000 af de spanske Landflygtige droge til Portugal.

16. Jøderne i Portugal.

I Portugal, hvor Jøderne havde boet fra de ældste Tider og under Vestgotherne ligesom senere under de kristne Konger delte Skæbne med deres spanske Troesfæller, tager Jødernes Historie først sin Begyndelse med det 12te Aarhundrede. Her levede Familien *Jachia-Negro,* hvis Stamfader *Jachia Ibn Jaisch,* en klog, tapper

og rig Mand, stod i stor Gunst hos de første portugisiske Konger som Husminister og Rytteranfører.

I intet andet Land vare Jødernes indre Forhold saa tidlig blevne ordnede af Staten som i Portugal. Allerede den tolerante og strengt retfærdige Kong Affonso III (1248—1279), som beskyttede Jøderne mod den fanatiske Geistlighed, ordnede Rabbinatsvæsenet. I Spidsen for de portugisiske Jøder stod en af Kongen udnævnt Overrabbiner, som stadfæstede de af Menighederne valgte Lokal- og Provinsialrabbinere i deres Embeder og, ledsaget af en Overdommer, en Kantsler, Sekretær og Exekutor, aarlig besøgte alle Landets Menigheder, havde Tilsyn med Legaterne og de Forældreløses Midler og undersøgte Menighedernes Regnskabsvæsen. Ogsaa Jødernes Menigheds- og Skattevæsen var ordnet ved Lov. De boede i særlige Jødegader, hvoraf der var flere i Lissabon, den største jødiske Menighed i Landet; disse bleve hver Aften lukkede og bevogtede af to kongelige Vægtere. De beskjæftigede sig med Vinavl og Agerbrug, dreve forskjellige Haandværk og en udbredt Handel med Landets Produkter og Varer. I selskabelig Henseende vare de skilte fra de Kristne og maatte betale mange trykkende Skatter, saasom Kopskat, Rabbinerskat, Flaadeskat o. A.; til hvert nyt Skib, som Kongen udrustede, maatte de levere et Anker og et 60 Alen langt Toug, maatte udrede Personalskat, maatte levere Vin, Fisk, Fjerkræ og Korn.

Til Trods for disse trykkende Skatter havde Portugals Jøder al Grund til at være tilfredse med deres Stilling. De vare beskyttede af Kongerne og bleve benyttede af dem i Statstjenesten. Overrabbineren *Don Juda* var under Kong Diniz Finansminister, hans Søn og Efterfølger *Don Gedalja* beklædte Embedet som Skatmester hos Enkedronningen, og hos Kong D. Fernando stod hans Skatmester *D. Juda* ligesom *D. David Ibn Jachio Ne-*

gro, senere Overrabbiner i Castilien, i lang Tid i høi Anseelse. At Jøderne i Portugal bleve forskaanede for den af Fernando Martinez 1391 fremkaldte Forfølgelse, skyldte de den daværende Overrabbiner, *Don Moses Navarro,* Livlæge hos Kong Juan I; endog for sine fra Spanien flygtede Troesfæller udvirkede han kongelig Beskyttelse. Den fanatiske Vicente Ferrer maatte som Følge af Overrabbineren *D. Juda Ibn Jachia-Negros* Indflydelse eiheller betræde Portugals Grund. Jachia Negro glimrede som Lærd og Digter.

Endnu lykkeligere end under Juan I, som regerede næsten et halvt Aarhundrede, og under dennes Søn D. Duarte, hvis Livlæge og Astronom *D. Gedalja Ibn Jachia-Negro* var, levede Jøderne under den »gode« Affonso V; de vare næsten ligestillede med de Kristne og beklædte offentlige Embeder. Denne frie Stilling udøvede imidlertid en høist ugunstig Indflydelse paa deres religiøse og sædelige Liv. Sabbaten og Festdagene bleve ikke feirede, i Synagogerne herskede den største Uorden, de Rige vare stolte og hjerteløse, der dannede sig overhovedet Tilstande som dem, *Salomo Alami* udmaler i sin 1415 forfattede Sendeskrivelse. Mest vakte Jødernes Rigdom og den af dem drevne uhyre Luxus Befolkningens Misundelse og Had, som især fra Midten af det 15de Aarhundrede fandt stærk Gjenklang i Cortesforsamlingerne.

Med Kong Affonso V's Død tog de portugisiske Jøders Stilling en ugunstig Vending. D. Juan II benyttede rigtignok endnu enkelte Jøder i Statens Tjeneste og havde jødiske Livlæger, af hvilke *Joseph Vecinho* indlagde sig Fortjeneste af Navigationen ved Forbedring af Instrumentet til Maaling af Stjernehøiden, det nautiske Astrolabium; men Juan rakte ogsaa Haanden til Forfølgelse af de fra Spanien indvandrede Maranner. Mod de fra Spanien fordrevne Jøder viste han sig i Begyndelsen venlig.

Da et Gesandtskab paa 30 Mand, anført af den alderstegne Rabbiner *Isaak Aboab* (ikke at forvexle med den ældre Forfatter af samme Navn til »Menorat ha-Maor« [Lygten], en fortræffelig Huspostille, der er oversat paa Tysk af Fürstenthal), overbragte ham den Bøn, at det maatte blive tilladt deres Troesfæller at indvandre i Portugal, tillod han, nærmest af Hensyn til den materielle Vinding, der herved tilbød sig for ham, et større Antal spanske Landflygtige mod en betydelig Skat at opholde sig otte Maaneder i Portugal og forpligtede sig til mod en billig Passagerfragt at sørge for Skibe til at føre dem til de af dem valgte Steder. Omtrent 120,000 Jøder kom til Portugal, men hvor bleve de ikke skuffede! Det af Geistligheden fanatiserede Folk fordrede heftigt de Indvandredes hurtige Fjernelse, og mange af dem flygtede ind blandt Bjergene, hvor de dels sultede ihjel, dels bleve dræbte. De, der efter lang Ventetid endelig fik Skibe til Bortreise, bleve umenneskelig behandlede af Skibsførerne, og Alle, der efter den fastsatte Frist paa 8 Maaneder endnu fandtes i Landet, førtes i Slaveri. Kongen gik saa vidt i sin Grusomhed, at han tog Børnene, der vare i en Alder fra 2 til 10 Aar, fra de Tilbageblevne og lod dem føre til den nyopdagede Ø St. Thomas. Med de jamrende Børn og de trøstesløse Forældre havde Ingen Medlidenhed; de fleste af disse ulykkelige Børn døde paa Skibene eller bleve ved deres Ankomst sønderrevne af vilde Dyr.

I et Anfald af Sindsforvirring fattede D. Juan den Beslutning at tvinge de i Aarhundreder i Landet boende Jøder til at antage Kristendommen. Sin Yndling, den 70aarige, i høi Anseelse staaende *D. Joseph Ibn Jachia* opfordrede han til at give sine Troesbrødre et Exempel ved at fornægte Jødedommen og lovede ham som Belønning Herredømmet over Byen Braganza. Joseph og hans Sønner

toge imidlertid Flugten og landede efter en lang Omflakken endelig i en af Castiliens Havne. Efter her at være dømt til Baalet fik han Friheden paa Forbøn af den mod ham venskabeligsindede og af Juan ligeledes forfulgte Hertug af Braganza, og fortsatte sin Reise. Med D. Joseph Jachia, der efter mange Lidelser døde 1498, udvandrede ogsaa *D. David Ibn Jachia,* den lærde Prædikant i Lissabons Menighed og Forfatter til flere Skrifter; han døde 1504 i Konstantinopel.

Med D. Manuels Regeringstiltrædelse (1495) fattede Jøderne nyt Haab. Han skjænkede dem Friheden og stillede dem lige med Landets øvrige Beboere med Hensyn til Skatter, og eiheller tog han i Betænkning at ansætte en Jøde som sin Astrolog og Krønikeskriver; dette var *Abraham Zacuto,* der var født i Castilien, og som var fulgt med den 1483 afdøde Isaak Aboab til Porto. Hans mathematiske og astronomiske Arbeider have ydet Vasco da Gama og andre Opdagelsesreisende vigtige Tjenester. Hans Hovedværk er, foruden den flere Gange trykte Almanak perpetuum, som han havde udarbejdet for Biskoppen af Salamanca, den ansete jødiske Krønike »Juchasin«, som han skrev 1505 i Tunis, hvor han døde omtrent 1515.

Den Lykke, som Jøderne kunde glæde sig ved under Manuel, var ikke af lang Varighed. For at udføre den længe nærede Plan, at bringe hele den pyrenæiske Halvø under sit Scepter, vilde han ægte den ældste Datter af den spanske Dronning Isabella; men hun erklærede, at hun ikke vilde indgaa Ægteskabet, naar han ikke fordrev alle Jøder fra sit Land. Efter en kort Raadslagning med sine Statsraader gik han ind paa Betingelsen og udstedte den 24de December (29. Kislev) 1496 den Befaling, at alle Jøder under Dødsstraf og Formuekonfiskation inden 10 Maaneder skulde forlade Portugal; han tilsikkrede dem i Ud-

visningsediktet frit Leide; men denne Mildhed forvandledes snart til oprørende Grusomhed. Da han ikke kunde udføre den Tvangsdaab, som han havde til Hensigt, lod han paa Pesachfesten 1498 alle Børn under 14 Aar tage fra Jøderne, lod dem døbe med Vold og fordelte dem blandt Kristne. Da han mærkede, at alle Voldshandlinger, Smiger og Løfter ikke kunde gjøre Jøderne vaklende i deres Vedhængen ved Troen, lod han af dem, der vare strømmede sammen i Lissabon for at indskibe sig, Tusinder med Vold slæbes ind i Kirkerne for at døbes. For at undgaae den paatvungne Daab styrtede mange sig i Brønde og Floder; kun Faa lykkedes det at undslippe til Afrika. Derhen begav sig foruden Abraham Zacuto ogsaa Lægen *Abraham Saba,* Forfatter til Pentateuch-Kommentaren »Zeror ha-Mor« (død 1517); *Isaak Karo,* der skrev Talmud-Kommentaren »Toldot Jizchak« og var Onkel til den berømte *Joseph Karo,* indskibede sig til Tyrkiet.

Efter Aaret 1497 fandtes der i Portugal ikke længere Jøder, der offentlig vedkjendte sig deres Tro, men et stort Antal hemmelige Jøder eller Ny-Kristne, som vare Jødedommen trofast hengivne, men udøvede kristne Ceremonier, og maatte lide skrækkelig under Folkets Had. Paa Paaskefesten den 19de og 20de April 1506 blev der i Lissabon myrdet 2000, efter andre Opgivelser 4000 af dem; ved deres Indflydelse og Rigdom formaaede de Ny-Kristne i 20 Aar at forhindre Inkvisitionens Indførelse i Portugal, indtil ogsaa her Troesdomstolen udfoldede sin rastløse Virksomhed; i Lissabon, Coimbra, Evora og andre Byer i Landet brændtes Hundreder af hemmelige Jøder og Jødinder. Først den brasilianske Prins, Kong D. José I, indskrænkede Inkvisitionens Virksomhed, efter at *Antonio José da Silva,* den betydeligste portugisiske Dramatiker, som hemmelig Bekjender af Jødedommen

var død paa Baalet den 19de Oktober 1739. I Aaret 1766 afholdtes i Lissabon den sidste Auto-da-Fé, og i 1821 ophævedes Troesdomstolen for bestandig. Fra den Tid af har der atter levet mange Jøder i Portugal. Der er en anseelig Menighed med flere Synagoger i Lissabon; mindre Menigheder findes i Porto, Evora o. a. St.

b. Jøderne i Tyskland, England, Italien og det øvrige Europa.

1. Korstogene og deres Følger.

Jøderne i Tyskland, der vare bosiddende langs hele Rhinen og ved Donau, fra Elsass til Bøhmen, havde i flere Aarhundreder levet under forholdsvis lykkelige Forhold. De nøde Handelsfrihed, havde deres egne Domstole, havde Ret til at besidde Grundeiendom, maatte bære Vaaben og vare beskyttede af Øvrigheden.

Først med Korstogene frembrød der skrækkelige Tider for dem; det første Korstog bragte ogsaa den første almindelige blodige Forfølgelse. I deres vilde Fanatisme vilde Korsfarerne, forinden de droge mod de Vantroe i Østerlandet, først tilintetgjøre de Vantroe i deres Hjem. Korsfarerne styrtede sig overalt, hvor de kom, myrdende og plyndrende over Jøderne. Først blev i *Speier* paa Sabbatten den 3die Mai 1096 et Antal Jøder dræbte; de fleste fandt Beskyttelse hos den humane Biskop Johann. Derpaa kom den 18de Mai Blodbadet i *Worms,* hvor Martyrernes Antal beløb sig til 800; for at undgaae Daaben dræbte de hinanden indbyrdes. Saa kom den 27de Mai Turen til *Mainz;* hele Menigheden, 1300 Personer, var af den blodtørstige og havesyge Biskop Ruthard lokket til hans Palads og faldt uden Kjøns- eller Aldersforskjel som Ofre for deres Fjen-

ders eller deres Brødres Sværd, Alle med Bekjendelsen om den eneste Gud paa Læberne. I *Køln* bleve Jøderne beskyttede af Borgerne; den ædle Biskop Hermann skaffede dem endog hemmelig ud af Byen. Derpaa fulgte Blodbadene i de øvrige Byer ved Rhinen; alene i Rhinegnen mistede i Maanederne Mai til Juli 1096 henimod 12,000 Jøder Livet. Indtil *Regensburg* og *Prag* trængte Korsfarerne frem og tvang Jøderne der med Ild og Sværd til Daaben; da Stormen var forbi, vendte de Døbte tilbage til Jødedommen.

Efter det første Korstog, der endte med Jerusalems Erobring og samtidig Ødelæggelsen af alle Jøder i den hellige Stad, fulgte næppe et kvart Aarhundrede efter (1146) et nyt. Denne Gang tog Ludvig VII af Frankrig selv Korset, og det var Pave Eugen III, der henledte Korsfarernes Opmærksomhed paa Jøderne. Abbed *Peter af Clugny* og den fra et Kloster rømte Munk *Rudolph* ophidsede Folket til Jødernes Plyndring og Tilintetgjørelse. Den fromme *Bernhard af Clairvaux* søgte rigtignok at slukke de mægtige Flammer, som han selv havde tændt ved sine Prædikener, men forgjæves; man plyndrede, mishandlede og myrdede de forfulgte Jøder, og det vilde være gaaet dem meget værre end ved det første Korstog, naar ikke Keiser Konrad og nogle Kirkefyrster havde beskyttet dem. Biskoppen af Køln havde endog indrømmet dem Borgen Wolkenburg ved Bonn, og Erkebiskoppen af Mainz havde optaget de Forfulgte i sit Palads; men det hjalp dem ikke, de bleve endog i Erkebiskoppens Palads dræbte som vilde Dyr. Lysten til Myrderi forplantede sig til Frankrig; i Carentan opstod der et formeligt Slag mellem Korsfarere og Jøder, og i Rameru martrede de den tidligere omtalte Rabbenu *Tam,* der af en Ridder, som kjendte ham, mod en kostbar Hest blev reven ud af Voldsmændenes Hænder.

Korstogene havde de fordærveligste Følger for Jøderne saavel med Hensyn til deres borgerlige Stilling som med Hensyn til deres Aandsretning.

Af den Beskyttelse, som Keiseren havde ydet Jøderne, udviklede sig det Forhold, som kaldtes »Kammerlivegenskab«; de bleve det hellige romerske Riges *Kammerlivegne,* det vil sige bleve betragtede som Keiserens umiddelbare Eiendom. Kun Keiseren kunde tage Bestemmelse om Retten til at holde Jøder, og enhver geistlig eller verdslig Fyrste maatte have hans særlige Tilladelse til Modtagelse af Jøder. Naar Keiseren var i Pengeforlegenhed, tog han ikke i Betænkning at bemægtige sig en Del af den Formue, der tilhørte de af ham beskyttede Jøder, eller at sælge dem som nyttigt Krongods, pantsætte dem eller som Belønning for ydet Tjeneste skjænke dem til Grever eller Riddere.

Jøderne vare en god Kilde til Indtægter for de tyske Keisere og Landsherrer. Keiseren fik aarlig den saakaldte *gyldne Offerpenning*, omtrent en Gylden af hver Jøde og hver Jødinde over 12 Aar, ligegyldig hvor og under hvilken Herre de fandt deres Beskyttelse. Desuden fik han den halve Jødeskat, det vil sige Halvdelen af det, Jøderne havde at betale Landsherren, og endvidere en Kroningsskat. I enkelte Rigstæder maatte de ogsaa overtage særlige Ydelser til det kongelige Hof; saaledes vare de i Frankfurt a. M. i Midten af det 14de Aarhundrede forpligtede til, under Keiserens Nærværelse at levere Pergamentet til Kancelliet, at forsyne Hoffet med Sengklæder og Kjøkkenet med Kjedler, samt at udrede bestemte Summer til keiserlige Embedsmænd. I Byerne maatte de bidrage til de forskjellige Skatter og Byrder, og til Kirken maatte de give Tiende af alle Landeiendomme.

Mere trykkende end alle disse Skatter var *Kopskatten* (Leibzoll). De mange Feider og Røverier, der i Middelalderen gjorde Veiene usikkre, medførte for enhver Reisende den Nødvendighed, at medtage til Beskyttelse af sit Gods og sit Liv et stort Følge eller en sikker Bedækning. Jøderne gik derfor gjerne ind paa at modtage Bedækning og betale Leidepenge. Men da efter Afskaffelsen af Næveretten dette ikke behøvedes længere, maatte Jøderne desuagtet endnu udrede Leidetolden eller Jødetolden. Enhver Jøde, der paa sine Reiser berørte et fremmed Territorium, hvor ofte det end var Tilfældet, maatte betale Tolden. Afgiftens Størrelse blev bestemt ved særlige Forordninger. I Mainz maatte Jøderne ved Erkebispedømmets Toldsteder for yderligere at ydmyge dem udrede nogle Tærninger. Ogsaa naar en Jødes Lig blev ført fra Hjemmet til Begravelsespladsen, fordrede man Leidepenge i Byer, hvor Ligfølget kom forbi, eller paa selve Begravelsespladsen.

At under saa trykkende Forhold ogsaa de tyske Jøders aandelige Liv ikke kunde udvikle sig, vil Enhver finde naturligt; i deres Aandsprodukter afspeile sig deres Lidelser. Digterne valgte til Thema for deres Klage- og Bodsbønner Korstogenes Rædsler, saaledes *Kalonymos ben Jehuda, David ben Meschullam* og *Ephraim ben Jakob* eller *Ephraim fra Bonn.* Den aandelige Friskhed, som de tyske Jøder desuagtet bevarede under saa mange Lidelser, havde de Talmudstudierne, som de pleiede flittig, at takke for.

Bekjendt under Navnet *R. Jehuda Hachasid* (den Fromme) er den 1216 i Regensburg afdøde *Jehuda ben Samuel* fra Speier, hvem der tilskrives »das Buch der Frommen« (Sepher Chasidim), og som ogsaa har optegnet Petachia fra Prags Reiseskildringer. Som from Mand anbefalede han dem, der vare ukyndige i det He-

braiske, at bede i Landets Sprog. Hans betydeligste Discipel var den 1238 afdøde *Eleasar ben Jehuda*, Rabbiner i Erfurt og Worms, kaldet Eleasar fra Worms, hvis Hustru og Børn 1196 eller 1214 bleve dræbte af Korsfarere; han var talmudisk Autor, liturgisk Digter, studerede astronomiske Skrifter, skrev Kommentarer til flere bibelske Bøger og ansaaes af tyske Jøder for Kabbalas Fader. Foruden hans ofte trykte Hovedværk »Rokeach«, indeholdende Afgjørelser med Hensyn til Ritualier, findes meget Lidet af hans øvrige Arbejder. Ogsaa en jødisk Minnesanger nævnes ved Siden af Walther von der Vogelweide og Wolfram von Eschenbach, nemlig *Süsskind fra Trimberg*, der formodentlig levede omtrent 1200 i Würzburg, men om hvis Levnet Intet er bekjendt.

2. De mod Jøderne reiste Anklager: Drab af Kristenbørn, Hostiens Krænkelse, Brøndforgiftning.

Til Trods for, at Jøderne vare Kammerlivegne, og til Trods for den saakaldte Jødebeskyttelse, hvorom Folket ikke bekymrede sig meget, vare Jøderne dog ret- og værgeløse og prisgivne for hyppige Forfølgelser; de bleve beskyldte for de mest forskjellige Forbrydelse, for at man saaledes kunde hjemsøge ikke blot Enkelte, men hele Menigheder med Dødsstraf.

Den ondskabsfuldeste, men tillige latterligste Beskyldning var, at de *dræbte Kristenbørn* for at benytte deres Blod til Tilberedelse af Paaskebrød (Mazzot). Naar der saaledes i Paasketiden savnedes et Kristenbarn, eller der fandtes Liget af et Kristenbarn, hvis Dødsaarsag man ikke kjendte, saa faldt strax Mistanken for Drabet paa Jøderne; ofte skete det ogsaa, at man lemlæstede

kristne Lig og kastede dem ind i Jødernes Huse for at give Anklagen et Skin af Sandsynlighed. Denne Beskyldning, der var en Haan ikke blot imod den sunde Menneskeforstand, men ogsaa imod Jødernes Religionsforskrifter, dukkede først op i Frankrig i *Blois*. Grev Theobald af Blois skjænkede Anklagen Tiltro og lod alle Jøderne i Byen levende brænde (26de Maj 1171). Snart efter blev der i mange Byer i Tyskland reist samme Anklage mod Jøderne. I Aaret 1181 faldt tre Kristenbørn ved *Wien* gjennem Isen, hvor de legede, og druknede. Kristne aflagde Ed paa, at de havde set, hvorledes Jøderne havde lokket Børnene ind i et Hus og slagtet dem, Jøderne bleve anklagede, og 300 bleve brændte. Da Isen tøede op, fandt man de tre Børn urørte i Donauen. 1236 bleve i *Fulda* og *Hagenau* mange Jøder dræbte, fordi de skulde have dræbt Kristenbørn og tappet Blodet af dem. Da Jøderne bleve anklagede hos Keiser Friedrich II, sagde han til Klagerne, da han indsaae Beskyldningens Ondskab: »Naar Børnene ere døde, saa begrav dem.« Hans Vantro opbragte Folket mod ham, saa at han saae sig nødsaget til at lade indlede en Undersøgelse, der imidlertid faldt ud til Gunst for Jøderne. 1283 bleve i *Mainz* og to Aar senere i *München* Jøderne beskyldte for at have dræbt et Kristenbarn; i sidstnævnte By afventede Pøblen ikke Undersøgelsens Udfald, men myrdede alle Jøder, den kunde træffe; alle øvrige havde taget Tilflugt i Synagogen. Folket stak Ild paa Bedehuset og indebrændte 180 Personer. Dette Vanvid, der i Erfurt, Kolmar, Krems, Magdeburg, Wissenburg, Paris, Bern, Würzburg, Posen, Prag, Trient, Boppard, Budweis, Diessenhofen og mange andre Byer krævede Tusinder af Offre, formaaede hverken pavelige Buller, som den Bulle, allerede Pave Innocents IV 1247 havde udstedt, eller kongelige Privilegier at rydde afveien, og omendskjøndt i 600 Aar

Keisere og Paver, spanske og polske Konger, kristne Theologer, saasom Luther og Wagenseil, og jødiske Lærde have erklæret denne Blodanklage for en infam Bagvaskelse, saa har den dog endnu for tre Aartier siden fremkaldt blodige Forfølgelser i Damaskus og Rhodus, og endnu i vor Tid bliver i mindre civiliserede Stater under dette Paaskud Folket ophidset mod Jøderne.

Til Mordet af Kristenbørn kom den taabelige Beskyldning, at Jøderne havde gjennemboret *Hostien* og traadt den under Fødder, og at der ved et Vidunder var flydt en Mængde Blod ud af den. Denne Beskyldning fremkom ogsaa først i Frankrig. Hovedskuepladsen for de Myrderier, der ifølge disse Beskyldninger fandt Sted, var Franken og Baiern. Under det Paaskud, at Jøderne i Rottenburg med en Morter havde knust en Hostie, drog den berygtede *Rindfleisch* med sin vilde Skare gjennem hele Franken og anrettede overalt et forfærdeligt Blodbad. Forfølgelsen væltede sig fra Franken ud over Baiern og Østerrig og bortrev i Løbet af et halvt Aar (April til Oktober 1238) i 146 Menigheder mere end 100,000 Jøder. Først Kong Albrecht standsede Forfølgelsen ved sin Hjemkomst fra Aachen.

Paa samme Tid som i Elsass, Schwaben og Franken 5000 Bønder under Anførsel af to Herrer, der efter en Rem, som de bare om Armen, kaldte sig *Armleder*, anrettede et Blodbad blandt Jøderne i hine Egne, gav en foregiven Hostiekrænkelse i Deggendorf, en lille By ved Donau, den ønskede Foranledning til en ny Forfølgelse, som udstrakte sig over Baiern, Bøhmen, Mähren og Østerrig. Ogsaa denne Gang fandt Tusinder af Jøder Døden. Hertugen af Østerrig henvendte sig i Aaret 1338 til Pave Benedict XII. og udtalte uforbeholdent, at Jødernes Forfølgelse under Paaskud af Hostiekrænkelse hoved-

sagelig havde Jødernes Plyndring til Øjemed, og at Præster for at ophidse Folket paa forskjellige Steder havde tilsmurt Hostier med Blod og kastet dem hen i Nærheden af Jøders Bopæl.

Endnu mere ødelæggende end de Forfølgelser, der opstode som Følge af Beskyldningerne for Barnemord og Hostiekrænkelse, vare for Jøderne de, der fandt Sted i Aarene 1348 og 1349.

Da den under Navnet *den sorte Død* bekjendte, forfærdelige Pest udbredte sig fra Asien over alle Lande i Europa, lød overalt den Beskyldning, som første Gang i Aaret 1319 var fremkommen i Frankrig, at Jøderne havde *forgiftet Brøndene,* ja endog Donau og Rhinen. Ogsaa dette Vanvid blev troet, og det saa meget lettere, som Jøderne paa Grund af det i deres Religion foreskrevne Maadehold og deres Afholdenhed bleve mindre hjemsøgte af Sygdommen. Med den sorte Døds Fremskriden gik Myrderiet af Jøder Haand i Haand. Først blev i det *sydlige Frankrig* en hel Menighed, Mænd, Kvinder og Børn, tilligemed de hellige Skrifter brændte paa een Dag. Derfra udbredte Forfølgelsen sig til *Catalonien* og *Aragonien;* i Barcelona og andre Byer bleve Jøder myrdede. Forgjæves udstedte Pave *Clemens VI* en Bulle, i hvilken han under Kirkens Ban forbød at dræbe Jøder, at døbe dem med Vold og at plyndre dem; den forblev uden Virkning. Rygtet om Brøndenes Forgiftning udbredte sig over *Savoien* til Genfersøen, over hele *Schweiz* og til Menighederne ved Bodensø: i *Bern, Zürich, Winterthur, Schaffhausen, St. Gallen, Lindau, Ueberlingen, Constanz* opreves Jøderne ved Baal, Daab eller Fordrivelse. I *Basel* bleve de bragte til et Hus af Træ paa Rhinøen og brændte sammen med Huset. I Constanz, hvor man skjænkede dem, der gik over til Kristendommen, Livet, stak En, der saaledes var bleven benaadet, Ild paa sit

Hus og raabte ud af den brændende Bygning: »Jeg døer som Jøde.«

Mest grusomt bleve Jødeforfølgelserne drevne i Tyskland. Til al Ulykke ophidsede overalt hele Skarer af omdragende Religionssværmere, som med Svøber, til hvilke der var befæstet Jernsøm, i Folkets Paasyn sønderslede deres blottede Legemer og derfor kaldtes *Piskere* eller *Flagellanter,* det allerede forud fanatiserede Folk mod Jøderne; overalt myrdede det i fromt Raseri. I Tusindvis bleve Jøderne slaaede ihjel, brændte, druknede, i Tusindvis døde de af Sult paa Flugten. Hvo kan tælle alle de Menigheder, der faldt som Offre for Overtroen og Folkets Raseri! I *Strassburg,* hvor Raadet ligesom i Køln forgjæves havde taget sig af Jøderne, blev hele Menigheden, 1800 Mennesker, paa Sabbaten den 14de Februar 1349 brændt paa et Træstillads paa den jødiske Begravelsesplads. Mødre styrtede sig med deres Børn i Flammerne, for at man ikke skulde rive dem bort og døbe dem. I *Worms*, hvor Borgerne ifølge et Gavebrev fra Keiser Karl IV kunde skalte og valte med Jøderne efter eget Tykke, havde Raadet besluttet at brænde alle Jøder; men disse kom Raadet i Forkjøbet; alle Byens Jøder stak deres Huse i Brand og omkom saaledes i Flammerne. Det Samme gjorde Jøderne i *Frankfurt, Oppenheim, Offenburg, Krems, Erfurt,* hvor der af 3000 ikke blev en Sjæl tilbage, *Esslingen*, hvor Alle indebrændte sig i Synagogen, o. s. v. I *Køln* og *Mainz* satte de sig til Modværge og forsvarede sig tappert, indtil de endelig maatte bukke under for Overmagten, hvorpaa de stak Ild paa deres Huse og omkom i Flammerne (23de August 1349).

Ogsaa i Baiern, Østerrig og det nordlige Tyskland fattedes der ikke Offre. I Wien dræbte efter Rabbinerens Raad hele Menigheden sig i Synagogen. De gamle

Menigheder *Augsburg, Würzburg, München* og henved 80 andre bleve fuldstændig ødelagte. I *Nürnberg* blev hele Menigheden brændt paa Judenbühl d. 6. December 1349. Kun *Regensburg* udmærkede sig fremfor alle andre Byer; den beskjærmede Jøderne, som boede indenfor dens Mure, og forhindrede den blodtørstige Hob i Myrderiet. I Magdeburg, Quedlinburg, Halberstadt, Hannover, Osnabrück, Stuttgart, Ulm, Reutlingen, Metz, Colmar, Schlettstadt, kort sagt, overalt, hvor der var Jøder, gjentog det samme Sørgespil sig. Myrderiet naaede til Brabant; i Brüssel og i Løwen bleve Jøderne huggede ned eller brændte.

Saaledes vare da Jøderne udryddede i de fleste Egne af Tyskland; Byerne og Landsherrerne delte det røvede Bytte, og for Alt, hvad der var sket, lovede Keiseren Tilgivelse. Byerne, af hvilke mange som Følge af Ødelæggelserne vare forarmede, og Fyrsterne indsaae dog snart, at de for Handelens og Skatternes Skyld ikke kunde undvære de af dem saa forhadte Jøder; man aabnede atter for dem de Porte, der skulde have været lukkede for dem i 100 Aar og længere, og overalt, hvor der havde bestaaet jødiske Menigheder, bosatte Jøder sig igjen. Man gav dem Tid til at komme til Kræfter og samle nye Skatte — og til at taale nye Lidelser.

3. R. Meïr fra Rothenburg og hans Disciple.

Trods alle grusomme Forfølgelser ophørte de tyske Jøder ikke, hvor meget end deres Aand var trykket, at holde fast ved deres Fædres Tro og at hengive sig til Studiet af Loven. De gamle Menigheder i Mainz, Worm, Speier, hvis Indretninger og Statuter (Tekonot Schum-Speier, Worms, Mainz) vare en Norm for Jøderne i Tysk-

land i Almindelighed, betragtedes som de, »fra hvilke Læren for hele Israel udgik«.

Den første Autoritet blandt de tyske Rabbinere i den anden Halvdel af det 13de Aarhundrede var *R. Meïr ben Baruch* fra *Rothenburg;* lige som Raschi og Gerschom fik han Hæderstitlen »Lys«. Han var født i Mainz og Discipel af *Samuel fra Falaise* samt af Wiener-Rabbineren *Isaak ben Moses,* efter sit Værk »Or Sarua« ogsaa kaldet *Isaak Or Sarua.* Efterat han havde virket som Rabbiner i Nürnberg, Augsburg og Mainz, fattede han, for at undgaa de sig hvert Aar i Sydtyskland gjentagende Forfølgelser, den Beslutning, imod Keiserens udtrykkelige Befaling at udvandre med sin Familie og at begive sig til Palæstina. Han havde allerede naaet Lombardiet, da han i en i Bjergene liggende By blev gjenkjendt af en døbt Jøde, som befandt sig i Følge med den fra Jerusalem tilbagevendende Biskop af Basel, og paa Foranledning af Biskoppen blev han fængslet af Grev Meinhard af Görz (1286). Keiser Rudolph holdt nu den til ham udleverede berømte jødiske Lærde som Fange paa Slottet Einsisheim i Elsass i den Forventning, at Jøderne ikke vilde skye noget Offer for at løskjøbe deres høitagtede Rabbiner. De jødiske Menigheder vare i Virkeligheden beredte til at erlægge de af Keiseren fordrede Løsepenge, 20,000 Mark, og Ascher ben Jechiel var allerede gaaet i Borgen for Pengene; men R. Meïr vilde ikke befries ved et saadant Offer. Han erklærede i sin Beskedenhed, at en saadan Pris var altfor høi for hans Person, han vilde lide, men ikke være Anledning til, at Keiseren gjorde Fængsling af Rabbinere til en ny Indtægtskilde. R. Meïr forblev derfor i Fangenskab, hvor han fortsatte sine Studier, afsagde Kjendelser, udstedte Responsa og omgikkes med sine Disciple. Af Agtelse for den ædle Mands Forlangende fandt hans Udløsning

ikke Sted, og han døde i Fængslet 27. April 1293. Men Keiser Albrecht vilde ikke udlevere Liget, saa at det forblev ubegravet i over ti Aar, indtil tilsidst en rig, barnløs Mand fra Frankfurt a. M., *Süsskind Wimpfen,* imod at udrede en stor Sum af Keiseren fik Tilladelse til at begrave Liget i Worms (1307). Ved Siden af ham fik ogsaa Wimpfen sit sidste Hvilested.

Meïr fra Rothenburg, der saavel formedelst sine mangesidige Kundskaber som paa Grund af sin Skæbne nød almin delig Agtelse, skrev foruden Tosafot Forklaringer til 1. og 6. Mischna-Ordning; vigtigst ere hans Responsa og Domme, der fandt stor Udbredelse ved hans Disciple. Ligeledes digtede han den tidligere omtalte Sørgeode om Thoraens Brand og flere Selichot.

Hans betydeligste Discipel var *Ascher ben Jechiel* (Ascheri eller Rosch), død 1327, der skulde kastes i Fængsel som Borgen for sin Lærers Løsepenge, men hvem det lykkedes at undslippe til Sydfrankrig, hvorfra han gik til Toledo og blev ansat som Rabbiner der. Ascher var ligesom sin Lærer en rabbinsk Autoritet, forfattede retslige Kjendelser samt et Kompendium af Talmud efter samme Mønster som Alfasis Halachot, hvilket, kaldet Ascheri, er trykt sammen med Talmududgaverne. Resultatet af hans Forklaringer samlede hans Søn *Jacob,* død 1340, i den ligeledes i Talmududgaverne optagne »Piske ha-Rosch«. Særlig Fortjeneste erhvervede Jacob sig ved sin for den religiøse Praxis sammenstillede Religionskodex, kaldet »Tur«, som bestaaer af 4 Afdelinger, og som lagdes til Grund for den 200 Aar senere af *Joseph Karo* forfattede »Schulchan Aruch«.

En af de ældste Disciple af Meïr var *Mordechai ben Hillel,* som fandt Døden sammen med sin Hustru og sine 5 Børn i Nürnberg den 1ste August 1298 under Rindfleisch's

Forfølgelse. Ogsaa han forfattede foruden flere halachiske Skrifter en anset Ritualkodex, i Smag med Alfasis Halachot, som kaldes den »store Mordechai«, til Forskjel fra *Samuel Schlettstadts* »lille Mordechai«. Endvidere kunne nævnes: *Isaak* fra *Düren,* ligeledes en Discipel af R. Meïr, som skrev et Kompendium af Ritualier, *Abraham Klausner* fra Wien, der i Forening med sin Ven, Wiener-Rabbineren *Meïr ben Baruch Halevi* 1380 indførte den rabbinske Ordination, og den under Navnet Maharil bekjendte *Jakob Møln,* død i Worms 1427. En helt eiendommelig Fremtoning i Slutningen af det 14de Aarhundrede var *Lipmann fra Mühlhausen* i Prag, der ved Siden af Bibelen og Talmud ogsaa havde læst det nye Testamente paa Latin og har forfattet et polemisk lille Skrift (Nizzachon) mod Kristendommen.

4. Jøderne i Tyskland til Slutningen af det 15de Aarhundrede.

Jøderne, som efter de grusomme Forfølgelser i Aaret 1349 vare kaldte tilbage af Byerne og Fyrsterne og havde bosat sig i deres gamle Hjem, vare som tidligere værgeløse og foragtede. For saa vidt som muligt at forhindre dem fra at komme i Berøring med de kristne Indbyggere blev det med Strenghed paaseet, at de boede i afsondrede Jødekvarterer eller *Jødegader;* disse bleve hver Aften ved Solnedgang aflukkede og atter aabnede om Morgenen.

For at ydmyge Jøderne og udelukke dem fra Samfundet maatte de ligesom deres Troesbrødre i andre Lande bære en bestemt, iøinefaldende *Klædning* eller andre paafaldende Kjendemærker, Mændene en Ring af

gult eller rødt Klæde og en trekantet Hat, Kvinderne Striber i Sløret. I mange tyske Byer var det paalagt dem at bære langt Skjæg, i andre Byer derimod at lade Skjægget klippe hver fjerde Uge.

Et andet Foster af det middelalderlige Jødehad var *Jødeeden.* Allerede »Schwabenspiegel« bestemte, at Jøden ved Aflæggelse af en Ed skulde staa paa en Svinehud, paa Huden af det Dyr, som hans Religion forbyder ham at spise; paa mange Steder maatte han staa paa en trekantet Gyngestol eller paa et i Blod dyppet Lammeskind. Eden blev aflagt i Synagogen paa Thoraen. De herved benyttede forskjellige Formularer vare fulde af Forbandelser, mod hvilke enhver menneskelig Følelse maatte oprøres.

Trods den tykke Skillevæg, som skilte Jøderne fra de kristne Indvaanere, havde begge Parter dog Følelsen af, at de gjensidig havde Brug for hinanden. Jøderne vare hadede og kunde dog ikke undværes, thi i deres Hænder laa Handelen; de ansaaes for de naturlige Laangivere. Besiddelse af Eiendomme var dem forbudt, Agerdyrkning vare de blevne kjede af, og fra Haandværk vare de udelukkede ved Laugene og Korporationerne; der blev da intet Andet tilbage for dem end Handel og Pengeudlaan.

De af dem drevne Pengeforretninger førte nødvendigvis til Aager, hvor meget end Rabbinerne paa Grund af de religiøse Love ivrede derimod. I det 14de og 15de Aarhundrede varierede den lovlige Rentefod mellem 21 og 86 Procent, og i mange Byer var det ved Lov tilladt Jøderne at tage 100 til 120 Procent. Den saaledes af Keisere og Fyrster nærede Aager kunde Jøden i Middelalderen takke for, at Opholdet overalt var ham tilladt trods alt nationalt Had og al religiøs Intolerance; men dette var ogsaa Aarsag til, at fra Tid til anden dette Had gav sig Luft i Voldsomheder og Forfølgelser. De Forfølgelser, der

rasede 1384 i Schwaben og Franken, havde aabenlyst Karakteren af Plyndring; i det følgende Aar bleve Jøderne i alle schwabiske Forbundsstæder tagne til Fange, og deres Fordringer bleve dem fratagne; lignende Scener gjentoge sig hyppigt. Naar de verdslige og geistlige Fyrster vare i Gjæld til Jøderne, saa troede Keiseren sig berettiget til at erklære Jødernes Fordringer for ugyldige. Saaledes udstedte Keiser Wenzel 1390 en Forordning om, at alle Jødernes Gjældsfordringer hos Kristne skulde være udslettede, og at alle Panter skulde udleveres til de Kristne.

Keiser Ruprecht, som stadfæstede denne Forordning, betragtede Jødernes Formue som sin Eiendom, over hvilken han kunde raade efter eget Tykke. Til at inddrive Jødeskatten ansatte han nogle Jøder og udnævnte af finantsielle Grunde »den jødiske Mester Israel, en lærd og redelig Jøde til øverste *Høimester* eller Overrabbiner over alle Høimestre og Jøder og Jødinder i de tyske Lande«; han havde det Hverv at indkræve de keiserlige Skatter, men af Jøderne blev han aldrig anerkjendt som Høimester.

Efter Keiser Sigismund, som ved enhver Leilighed udsugede Jøderne, men dog beskyttede dem mod Forfølgelser, fulgte paa Thronen *Albrecht II*, der som østerrigsk Erkehertug i 1420 havde ladet Jøderne i sit Land kaste i Fængsel og efter paa en Eng ved Wien at have ladet nogle hundrede af dem brænde (Nissan 1421) for bestandig havde forviist dem fra Østerrig. Blandt dem, der ved Wien lede Martyrdøden, befandt sig ogsaa Moderen til *Israel Isserlein*, en Søn af R. Petachia fra Marburg i Steiermark; han ansaaes tilligemed *R. Jakob Weil*, Rabbiner i Nürnberg og Erfurt og Forfatter til en anset Samling af Kjendelser (død 1430), for de betydeligste rabbinske Autoriteter paa den Tid. Han forestod en

Høiskole i Wiener-Neustadt og fungerede ogsaa som Forbeder. Hans Samling af Responsa, «Terumat ha-Deschen«, og hans Afgjørelser bleve af *Moses Isserles* benyttede i Noterne til Schulchan Aruch. En Discipel af Isserlein og Weil var *Israel Bruna* fra Brünn, Rabbiner i Regensburg, af hvem der ligeledes findes Responsa.

Haarde Lidelser foraarsagede den fanatiske Franciskanermunk *Iohann de Capistrano* Jøderne; ved sine Prædikener og Formaninger vidste han overalt at indtage Landsherrerne og Øvrighederne mod dem. Som Følge af hans Indflydelse og en Anklage for Hostiekrænkelse bleve 1454 41 Jøder brændte i Breslau og alle øvrige Jøder udviste af Byen. Jødeforjagelser stode i det 15de Aarhundrede paa Dagsordenen. Saaledes bleve Jøderne fordrevne: 1424 fra Zürich og Freiburg i Breisgau, 1426 fra Köln, 1432 fra Sachsen, 1435 fra Speier, 1438 fra Mainz, 1439 fra Augsburg, 1450 fra Baiern, 1454 fra Brünn og Olmütz, 1458 fra Erfurt, 1470 fra Erkestiftet Mainz, 1475 fra Bamberg, 1480 fra Glogau, 1489 fra Würzburg, 1490 fra Genf, 1492 fra Mecklenburg, 1493 fra Magdeburg, 1494 fra Thurgau, 1496 fra Steiermark, Kärnthen og Krain, 1498 fra Nürnberg og de würtembergske Byer, 1499 fra Ulm.

I Slutningen af det 15de Aarhundrede vare Jøderne banlyste fra en stor Del af Tyskland; de droge uden Rast eller Ro fra Sted til Sted og fandt i lang Tid intetsteds et blivende Hjem.

5. Jøderne i England.

I England, hvor siden Wilhelm Erobrerens Tid mange Jøder havde bosat sig, levede de i London og andre store Byer i Ro og Velstand. Det første og andet

Korstog vare uden Betydning for England og derfor uden Følger for Jøderne. Først det tredie Korstog, for hvilket for første Gang en engelsk Konge stillede sig i Spidsen, havde de sørgeligste Følger for Jøderne i England. Paa Kong *Richards* Kroningsdag brød Stormen løs (3die September 1189). Idet man indbildte Folket, at Jøderne vare Troldmænd, taalte man ikke, at de bivaanede Kroningen, og at de jødiske Deputerede overrakte deres Gaver til Kongen. Det kom til Voldsomheder, og ophidset ved Udsigt til Plyndring brød Mængden ind i Jødernes Huse. Man dræbte uden Skaansel, og da Mordlysten var forbi, stak man Ild paa Husene. Kun faa Jøder var det lykkedes at undslippe fra Blodbadet, den største Del havde fundet Døden; ogsaa den lærde *Jakob Tam* fra Orleans faldt som Martyr.

Efterretningen om Myrderiet i London havde snart udbredt sig over hele Landet, og næppe havde Kong Richard forladt England, saa udbrød der ogsaa i Byerne Lynn, Norwich og Stamford Optøier, der endte med Mord og Plyndring. I York, hvor to Jøders Rigdomme havde vakt Folkets Misundelse, flygtede de ind i Borgen og forsvarede sig under Anførsel af to heltemodige Mænd mod de dem beleirende Borgere og Soldater. Først da de saae, at de ikke mere kunde holde sig, fattede de, formanede hertil af den alderstegne Rabbiner, den skrækkelige Beslutning at dræbe sig selv; de overgave deres Eiendele til Flammerne, dræbte først deres Koner og Børn og derpaa sig selv (Marts 1190). Nogle Feige, der vilde redde sig ved at lade sig døbe, bleve nedsablede af Beleirerne.

Man skulde troe, at disse blodige Forfølgelser vilde have bevæget Jøderne til at skye England, men dette var dog ikke Tilfældet. Kong *Johan uden Land* behandlede dem i Begyndelsen med Venlighed, fornyede

og stadfæstede deres Privilegier, rigtignok mod en Skat paa 4000 Mark, beskyttede dem mod Fornærmelser og udnævnte den talmudkyndige *Jakob* fra London til Overrabbiner for alle Menigheder i England. Men snart viste han sin sande Natur; han paalagde Jøderne Afgifter, der vare saa store, at de opslugte alle deres Indtægter. I Aaret 1210 fordrede han af dem 60,000 Mark, og da de ikke hurtigt nok kunde skaffe denne Sum tilveie, holdt han dem i Fængsel saa længe, til de kunde udrede Betalingen. En Jøde i Bristol, som ikke kunde eller vilde betale de af ham forlangte 10,000 Mark, lod han tage til Fange og trække den ene Tand efter den anden ud af Munden paa ham, indtil han endelig betalte.

Ikke meget bedre end under Johan gik det Jøderne under Henrik III's lange Regering. I Begyndelsen behandlede han dem hensynsfuldt og tog dem i Beskyttelse mod den fanatiske Geistligheds Intolerance; men senere slog han ind paa samme Vei som Faderen. Ikke tilfreds med de store Jødeafgifter, benyttede han enhver Leilighed til Udpresninger; fra hans 50de Regeringsaar indtil hans Efterfølgers tredie, altsaa i 7 Aar, blev der udskrevet hos Jøderne 420,000 Pund Sterling.

Jøderne, der ved disse Udpresninger vare blevne aldeles ødelagte, saa at de ikke mere kunde betale Skatterne, vare nu mere end nogensinde udsatte for Folkets Had. Anklager paa Anklager bleve reiste mod dem; snart hed det sig, at de udbredte falsk Mønt, snart at de dræbte Kristenbørn, eller at de krænkede Hostien. Da *Edvard I* ikke mere fandt det fordelagtigt at ophidse sit Folks Utilfredshed, banlyste han i Aaret 1290 alle Jøder fra Riget; den 9de Oktober 1290 forlode 16,000 Jøder det Land, hvis Velstand de havde bidraget til at fremme, hvis Handel og Industri de havde deltaget i at bringe til Blomstring. Deres Huse bleve tagne af Forfølgerne,

deres Synagoger omdannede til Kirker, deres rige litterære Skatte indlemmede i Bibliotheket i Oxford. Kongen, der blev Arving til deres urørlige Gods, vilde lade dem drage bort i Fred, men Folket forfulgte dem med de grusomste Plagerier lige til deres Indskibning, og mange af dem fandt Døden i Bølgerne.

Paa samme Tid fordreves ogsaa Jøderne i Gascogne, der hørte til England.

6. Jøderne i Italien.

I intet Land levede Jøderne i Middelalderen lykkeligere end i Italien, Hierarkiets og den kanoniske Rets Fædreland. Rigtignok hørte man ogsaa i italienske Byer Klager over Drab af Kristenbørn og Hostiebespottelse; fanatiske Geistlige, saasom *Capistrano, Bernardin de Feltre* o. A. ophidsede ogsaa her Folket til Mord og Plyndring af Jøderne; men mod Forfølgelser og blodige Scener, saaledes som de forekom i Tyskland, England og Spanien, bevaredes de dels ved de italienske Fyrsters Særinteresser, dels ved den romerske Aands Mildhed og Tolerance.

Jødernes Ophold i Italien gaaer tilbage til de ældste Tider.

I *Sicilien,* navnlig i Palermo og Messina, havde Jøderne i Aarhundreder været i Besiddelse af alle borgerlige Rettigheder, og at Hohenstauferne toge Landet i Besiddelse, forandrede Intet i deres gunstige Forhold. At de i Aaret 1492 maatte forlade deres Hjem, skete paa Befaling af de aragoniske Konger, under hvis Herredømme ogsaa Sicilien stod.

De fra Sicilien Banlyste fandt Tilflugt i Neapel, som allerede i det 6te Aarhundrede var af Jøderne blevet

tappert forsvaret mod Belisar. De levede her i Velstand, og deres Rigdom paadrog dem ogsaa den første store Ulykke, nemlig Plyndringen ved Karl VIII af Frankrig (1494).

Salerno var et gammelt yndet Opholdssted for Jøderne; flere jødiske Læger underviste ved den derværende berømte medicinske Skole. Der levede ogsaa Spanieren *Salomo b. Abraham Parchon,* Jehuda Halevis Ven og Forfatter til en under Titlen »Machberet ha-Aruch« udgiven hebraisk Ordbog.

En Planteskole for jødisk Videnskab var *Apulien,* hvorfra Jøderne bleve fordrevne under *Karl V.* Byerne i Nord- og Mellemitalien vare mindre befolkede af Jøder. Mantua, Pisa og Lucca havde kun smaa Menigheder, og i Ferrara, Florents o. A. boede de ikke før i det 11te Aarhundrede. Den ældste og betydeligste Menighed i Italien var Rom, hvor Jødernes Stilling til Trods for det pavelige Herredømme var gunstig i Middelalderens første Aarhundreder; de vare ærede og ydede ikke særlige Afgifter, havde ingen Jødeskat at betale. Pave *Alexander III* havde en Jøde til Finantsminister: *R. Jechiel ben Abraham deï Mansi,* Neveu af den *Nathan* af Rom, som forfattede den berømte talmudiske Ordbog »Aruch« (1101). Da denne Pave drog ind i Rom, kom Jøderne ham imøde med Faner og Thoraruller; fra den Tid af maatte Jøderne ved enhver ny Besættelse af Pavestolen overrække Lovens Bog til Paven paa en dertil anvist Plads.

Med Forkjærlighed betjente Paverne sig af jødiske Læger. Som Livlæger hos *Innocents VII* nævnes *Elia de Sabbato* og *Moses de Lisbona;* en anden *Elia* var Livlæge hos Martin V; den lærde *Bonet de Lates* var Livlæge hos Alexander VI og Leo X og *Simon Sarphati* hos Julius II. Trods enkelte jødefjendske Pavers Banbuller finder man endnu i det 16de Aarhundrede jødiske Livlæger. Den Gunst, som disse Læger nøde hos Paverne,

kom sædvanlig ogsaa deres Troesfæller i Trastevere, som det romerske Ghetto kaldtes, tilgode; Alexander III, Innocents IV og VII, Urban V, Martin V, Clemens VI, Johann XXI og flere andre Paver vare Venner og Beskyttere af det jødiske Folk.

I hele Middelalderen dreve Jøderne i Italien Penge- og Vexelforretning og besørgede undertiden ogsaa Finantserne for det apostoliske Kammer; endvidere dreve de Handel med Varer fra Levanten, med Krydderier o. s. v. I det 14. og 15. Aarhundrede havde Jødernes Vexelforretning naaet sin høieste Blomstringstid; enhver By, der var i Pengenød, tilkaldte altid Jøder.

I denne gunstige sociale Stilling vare Jøderne nøie knyttede til det italienske aandelige Arbeide. Da mod Slutningen af det 13de og i Begyndelsen af det 14de Aarhundrede Folkelitteraturen begyndte at reise sig, forbleve eiheller Jøderne ørkesløse. I Neapel, ved Hoffet hos den sidste Hohenstaufer Frederik II, der elskede Videnskaberne, ligesom ved Kong Robert af Anjous Hof færdedes lærde Jøder, saaledes *Jakob Anatoli*, der 1332 sammen med Frederik II drev skolastiske Studier, *Juda* (Leone) *Romano,* som indviede Kong Robert i den hebraiske Litteratur, og *Schemarja fra Negroponto,* der maatte udarbeide en Bibel-Kommentar for Robert. Særlig fremragende ere de humoristiske Digtere *Kalonymos ben Kalonymos* og *Immanuel ben Salomo* fra Rom.

Kalonymos, ogsaa kaldet Maestro Calo, født 1287 i Arles, levede i Rom og Neapel, indtil han vendte tilbage til Avignon; han var Læge, nøie kjendt med det Arabiske og en dygtig Oversætter af medicinske, philosophiske og astronomiske Værker. Hans betydeligste Værk, som ogsaa grundlagde bans Digternavn, er det i 1332 fuldendte »Eben Bochan« (Prøvestenen), en Sædelære, i

hvilken han revser sin Tids Sæder; denne Bog er ofte bleven trykt og af W. A. Meisel oversat paa Tysk.

Immanuel fra Rom, født 1272, var Philosoph og den mest feirede Digter paa sin Tid, den italienske Heinrich Heine i det 14de Aarhundrede, Ven af Dante og hjemme i Dante-Kredsen. Han skrev Kommentarer til Pentateuchen og andre Bøger af den hellige Skrift. Sit Navn fik han af sin af 28 Sange bestaaende Digtsamling, »Mechaberot«, der er fuld af Vid og Lune, men ikke fri for Frivolitet, ligesaa høit skattet af Venner af den hebraiske Poesi som afskyet af de Fromme. Samlingens Slutningssang danner en Helvedes- og Himmelfart, en Efterligning af Dantes Divina Comedia, som ogsaa Lægen *Moses Riete* i Rom, født 1388, har forsøgt i sin »Mikdasch Meat«.

Rom var overhovedet Sædet for megen aandelig Virksomhed. *Jesaia de Trani*, som skrev Tosafot og Kommentarer til den hellige Skrift, og hans Sønnesøn af samme Navn søgte at hæve Talmudstudiet. *Hillel ben Samuel* fra Verona (død c. 1192), som, omendskjøndt han var Elev af Jona Gerondi, var en ivrig Beundrer af Maimuni, søgte at forskaffe den jødiske Philosophi Indgang i Italien. Han levede som Læge i Rom, Bologna og Ferrara, skrev en philosophisk Bog om »Gjengjældelsen« (Tagmule ha-Nephesch), oversatte desuden Brunos Kirurgi fra Latin til Hebraisk, henvendte sig med en Sendeskrivelse til den pavelige Livlæge *Maestro Gojo* og førte en Korrespondance om Miraklerne med den i Rom levende Læge *Serachja ben Schealtiel* fra Barcelona.

I det 15de Aarhundrede tog den jødiske Videnskab et mægtigt Opsving i Italien ved Bogtrykkerkunstens Indførelse. Næst efter Spanien og Portugal, hvor der før Fordrivelsen var blevet trykt enkelte hebraiske Bøger i Lissabon, Leiria og Ixia, er Italien Vuggen for den jø-

diske Typographi. Allerede i Aaret 1475 blev der i Reggio og Pieve di Sacco trykt hebraiske Bøger, 1476 oprettede Lægen *Abraham Konat* i Mantua et Trykkeri, i hvilket ogsaa hans Hustru *Estellina* arbeidede, og nogle Aar senere opstod der Trykkerier i Ferrara, Bologna, Neapel, særlig i Soncino ved Soncinaterne, hvis Stamfader, en Tysker ved Navn *Moses,* havde kæmpet mod Capistrano og, efter at være fordreven fra Tyskland, havde valgt Soncino til Opholdssted. Soncinaterne trykkede i de mest forskjellige Byer i Italien — deres trykte Bøger ere høitskattede — og oprettede ogsaa Trykkerier i Tyrkiet.

En væsentlig Del i Videnskabens Blomstring i Italien havde *Juda Messer Leon* og *Elia del Medigo.* Leon, Læge i Mantua, forfattede, foruden en Grammatik, en bibelsk Rhetorik (Nofet Zufim), i hvilken han røber grundigt Kjendskab til den klassiske Litteratur; han kom i heftig Strid med sin Menigheds Rabbiner *Joseph Kolon,* som endte med, at Begge bleve udviste fra Byen. Joseph Kolon (død 1480), Rabbiner i Mantua, Bologna og Pavia, var en rabbinsk Autoritet og stod i litterær Forbindelse med de mest bekjendte Retslærere i Tyskland. Hans barske Væsen indviklede ham i en Strid med Rabbineren i Konstantinopel *Moses Kapsali,* hvem han endog afsatte fra Embedet, hvilket han senere meget angrede. Hans Responsa (Maharik) samledes af hans Disciple, af hvilke *Obadja di Bertinoro* (død 1510) er den mest bekjendte; han er Forfatter til Mischna-Kommentaren »Bertinoro«, som findes i de fleste Mischnaudgaver.

Elia del Medigo eller *Elia Cretensis* var en klar Tænker og hengav sig med Iver til Studiet af Philosophien; han forfattede bl. A. det religiøs-philosophiske lille Skrift »Bechinat ha-Dat« (Prøvelse af Religionen), i hvilket han tager den frie Forskning i Beskyttelse mod Kabbala. I Padua og Florents holdt han offentlige Foredrag over

Philosophi, og ved en ved Høiskolen i Padua opstaaet lærd Strid blev han af Universitetet og Senatet valgt til Voldgiftsmand. Ligesom den fra Konstantinopel indvandrede *Jochanan Aleman* var ogsaa del Medigo Ven af og Lærer for Grev *Pico de Mirandola,* der af de Nævnte gjordes bekjendt med Kabbala og blev en saa begeistret Tilhænger af den hemmelige Lære, at han oversatte nogle kabbalistiske Skrifter fra Hebraisk til Latin og vandt selv Pave Sixtus IV for Kabbala. Del Medigo førte en Pennefeide med den fra Tyskland indvandrede *Juda Menz,* der over 100 Aar gammel døde 1508 som Rabbiner i Padua, og som ligesom Sønnen, *Abraham Menz,* var anerkjendt som rabbinsk Autoritet. Del Medigo døde i Kandia 1498, kun 35 Aar gammel.

Før det 15de Aarhundrede var tilende, havde ogsaa Jøderne i Italien, der saa længe havde indtaget en agtet Stilling, maattet lide ved fanatiske Geistliges, navnlig *Bernardin de Feltres* ophidsende Taler. For at hædre hans Minde besluttede man i Pavia (1494) ikke længere at taale Jøderne der.

7. Jøderne i Ungarn og de østeuropæiske Lande.

Mindre koldt og fjendtligt end i Vesten var Nationernes Forhold til Jøderne i Europas østlige Stater, i Ungarn, Polen og det sydlige Rusland. Jo senere Kristendommen fandt Indgang i disse Lande, og jo mindre det lykkedes Hierarkiet at feire Triumfer her, desto gunstigere var Jødernes sociale Stilling.

I *Ungarn,* hvor de allerede boede i Begyndelsen af det 11te Aarhundrede, havde de Grundeiendomme, vare Mønt- og Skatteforpagtere, bestyrede kongelige Embeder og vare overhovedet stillede ganske lige med Landets øvrige

Beboere. Saavel paa Korstogenes Tid, som under de Konger, der regerede efter Koloman, kunde Ungarns jødiske Indvaanere glæde sig over uforstyrret Fred og Sikkerhed. Først under *Andreas II*'s Regering gjorde den pavelige Indflydelse sig ogsaa her gjældende. De jødefjendtlige Beslutninger af det store Lateran-Koncilium vare ikke komne til Udførelse i Ungarn; først Pave Gregor IX lod ved Erkebiskop Robert af Gran under Trusel om Ban Andreas tvinge til ikke at ansætte Jøder og Saracenere ved Mønter og Saltværker eller give dem andre offentlige Embeder, til at forbyde dem Handel med kristne Slaver, nægte dem at indgaa blandede Ægteskaber og adskille dem fra Kristne ved særlige Mærker (1233). Man bekymrede sig dog ikke længe om den pavelige Iver. Allerede *Bela IV*, Søn og Efterfølger af Andreas, ansatte igjen, tvungen af Nødvendigheden, jødiske Forpagtere, og som Belønning for den tro Tjeneste, de ydede ham, gav han 1251 Jøderne i Landet en Grundlov, hvorved de fik Ret til at bosætte sig overalt og beskyttedes mod Geistlighedens Vilkaarlighed. Dette Fribrev, som selv Bestemmelserne af den 1279 i Ofen afholdte store Kirkeforsamling ikke kunde sætte ud af Kraft, havde i et Aarhundrede sikkret de ungarske Jøder en rolig Tilværelse; saalænge Kongerne af Huset Arpad regerede, bleve de ikke trykkede, end mindre forfulgte.

Først den italienske Fyrste, Kong *Ludvig den Store*, efterabede det da af hele Europa givne Exempel paa Jødeforfølgelse. I sin Omvendelsesiver tilbød han Jøderne ungarsk Borgerret, imod at de lode sig døbe, og da de, urokkelig tro mod deres Religion, ikke vilde gaa ind paa en saadan Byttehandel, fordrev han Jøderne 1360 fra Landet. De trak sig tilbage til Østerrig og Bøhmen. Fem Aar senere optog han dem igjen og indsatte dem i deres gamle Rettigheder.

Mange af de fra Tyskland, Bøhmen og andre Stater fordrevne Jøder fandt et Asyl i Ungarn. Saaledes gav Kong *Sigismund* i Aaret 1397 Banus Gara og dennes Broder Tilladelse til ved Kolonisation af deres Godser at optage fordrevne Jøder. Sigismund, der altid var i Pengeforlegenhed og ved enhver Leilighed brandskattede Jøderne i sit Rige, paalagde ogsaa Ungarns Jøder nye Skatter og betroede særlig i dette Øiemed ansatte »Jødedommere« at inddrive disse; vistnok i egen Interesse gav han dem en Aagerlov, som var af de skadeligste Følger for Jøderne selv. Som Følge af de hyppige Klager over Jødernes Aager befriede *Albrecht I* snart efter sin Regeringstiltrædelse de kristne Skyldnere fra Forpligtelsen til at betale Renter til Jøderne, og *Matthias Corvinus,* som 1464 stadfæstede deres gamle Friheder, befalede, at i Byerne skulde kun Halvdelen af de forskrevne Renter betales til Kreditorerne, den anden Halvdel til Borgerskabet, ja 1475 forbød han Jøderne at tage faste Grundeiendomme i Pant. Saalænge Matthias Corvinus levede, vare de ungarske Jøder beskyttede mod Overlast, men snart efter hans Død opstod der ogsaa for dem bedrøvelige Tider, saa at de erfarede Sandheden af det ungarske Folks Ord: Kong Matthias er død; borte er Retfærdigheden. Fire Aar efter den store Konges Død (1494) opstod der som Følge af Beskyldning for Drab i *Tyrnau,* hvor *Eisak Tyrnau,* Forfatter af et mindre Skrift »Minhagim« (Skikke), levede, en Jødeforfølgelse, som 15 Aar senere fandt Efterligning i den nærliggende By *Bøsing,* og kort før Slutningen af det 15de Aarhundrede (1495) stormede Pøbelen Jødernes Huse i Ofen. Under Kong Ludvig II, hvis Møntmester var en Jøde, *Isaak,* og hvis Finantsminister var den senere til Jødedommen tilbagevendte *Emmerich* (Ephraim) *Szerencses,* vare Jødernes Forhold i Ungarn blevne utaalelige, og efter Slaget ved Mohacs

(1526) bleve paa Dronning Marias Befaling Jøderne ikke blot fordrevne fra Pressburg og Oedenburg, men ifølge Landdagens Beslutning ogsaa fra alle andre Byer og Fæstninger. Et stort Antal af ungarske Jøder havde allerede forinden Fordrivelsen paa Opfordring af *R. Isaak Zarfati* begivet sig til Tyrkiet.

Jødernes Historie i *Polen* naaer endnu længere tilbage i Tiden end i Ungarn. Paa det første Korstogs Tid droge Jøder fra Tyskland og Bøhmen, som for en stor Del havde mistet deres Eiendele ved Plyndring, i store Skarer til Polen, hvor de bredte sig over hele Landet, beskjæftigede sig med Agerdyrkning og Handel og nøde Friheder lige med de kristne Indvaanere. Polen var dog ikke noget blivende Sted for dem. Allerede i Aaret 1124 udstedte de polske Fyrster den Befaling, at alle Jøder skulde fordrives fra Landet og ikke mere maatte faae Adgang til det. Enten nu denne Fordrivelse kun delvis blev udført, eller de Fordrevne snart vendte tilbage, nok er det, at i Midten af det 12te Aarhundrede befandt der sig i Polen igjen Jøder i stort Antal. Kong *Kasimir* beskyttede dem og lagde 1180 Grundvolden til de Privilegier, som *Boleslaw,* Hertug af Kalisch, 1264 tildelte dem.

Under *Boleslaw V* maatte de polske Jøder lide meget af de indvandrede Tyskere, men endnu mere af de Landet ødelæggende Mongoler. Tusinder af Jøder bleve slæbte i Fangenskab til Asien, de, som søgte deres Redning ved Flugt, faldt for Sværdet.

Den falske Forestilling, at Jøderne benyttede Kristenblod, fandt ogsaa tidlig Tiltro i Polen og krævede ogsaa her ikke faa Offre. Ved fanatiske Geistlige, der ophidsede Folket mod Jøderne, ved de Borgerkrige, der rasede efter Boleslaw V's Død, og ved hyppige Overfald af Tartarerne vare Jødernes Forhold blevne trøstesløse, og først under

Kasimir den Store bleve de taaleligere. Kasimir stadfæstede 1334 de af Boleslaw givne Privilegier og beskyttede Jøderne i Aaret 1349 mod Befolkningens Raseri; ikke desto mindre kom det i Kalisch, Krakau, Glogau og andre Byer til Myrderier, og over 10,000 Jøder skulle dengang være blevne dræbte. At Kasimir havde en Jødinde, *Esterka,* til Elskerinde, er ikke historisk bevist.

Ogsaa *Kasimir IV* gav Jøderne 1447 saadanne Privilegier, som der ikke var indrømmet dem i noget andet Land. For at forhindre Ophidselser mod Jøderne befalede han, at ingen Jøde maatte beskyldes for at have brugt Kristenblod eller at have krænket Hostien. Jødernes gunstige Stilling var Geistligheden en Torn i Øiet, og den glædede sig meget over, at *Capistrano* ogsaa kom til Polen; ham lykkedes det at ophidse Kasimir mod Jøderne. Beseiret af den tyske Ridderorden, lod Kongen sin Vrede gaa ud over Jøderne; han ophævede igjen de dem givne Privilegier og befalede, at de skulde bære Klæder, der adskilte dem fra de Kristne.

Om Jødernes Ophold i det egentlige europæiske Rusland i Middelalderen findes ingen Beretninger.

SJETTE AFSNIT.

Fra Jødernes Fordrivelse fra Spanien og Portugal til Moses Mendelssohns Tid (1497—1750).

---

1. Jøderne i Afrika og Tyrkiet. Don Joseph Nasi.

I det jødiske Folks Historie viser sig ofte tydelig Forsynets Styrelse. Gud sender Lægemidlet før Ulykken. Den 2den August 1492 bleve Spaniens Jøder fordrevne fra Hjemmets Jordbund, og Dagen forud havde Kolumbus indskibet sig for at opdage et nyt Land, der skulde tilbyde Jøderne et nyt, frit Hjem. Af umiddelbar Følge for de Fordrevne var Erobringen af det kristelige byzantinske Rige ved Osmanerne. Store Skarer af de spanske Flygtninge gik til Tyrkiet, ligesom de Forfølgelser og Landsforvisninger, som ramte Jøderne i 15de og 16de Aarhundrede i Vesten, dreve dem stedse mere og mere mod Østen. Omtrent 30,000 spanske Familier droge til Afrika, hvorhen snart mange portugisiske Lidelsesfæller fulgte dem; der dannede sig store Menigheder i Fez, Marokko, Algier, Tripolis, Tunis o. s. v. med lærde Rabbinere i Spidsen, saasom *R. Moses Alaschkar* fra Zamora, der senere levede i Ægypten og Jerusalem og er Forfatter af Responsa og synagogale Poesier (død 1533). Ogsaa

Ægypten og Palæstina træde igjen frem af Mørket; i Kahira søgte mange spanske Flygtninge Beskyttelse, og mange Lærde nøde her høi Anseelse, saasom *Samuel Serillo* (Seryleio) og *David Abi Simra*, der levede over 100 Aar, og hvis Responsa ere meget roste.

Den venligste Modtagelse nøde de spanske Flygtninge i Tyrkiet, hvor Sultanerne Bajazet, Selim og Suleiman villigt indrømmede dem Asyl og Friheder. Overalt i det tyrkiske Rige opstod der nye Menigheder, eller de allerede bestaaende udvidede sig. Konstantinopel, Adrianopel, Salonichi og Galipoli bleve stærkt befolkede af Sephardim; saaledes kaldtes de spansk-portugisiske Jøder. Efter de Lande og Byer, hvorfra de kom, sluttede de sig sammen; de dannede særegne Synagoger med den Ritus, som de medførte fra Hjemmet, og havde deres eget Fattig-, Skatte- og Skolevæsen; den 30,000 Sjæle tællende Menighed i Konstantinopel havde 44 Synagoger eller Menigheder; der ligesom i andre Byer fandtes der en castiliansk, portugisisk, toledansk, corduansk, græsk, ungarsk og tysk Menighed.

Jøderne, som her fandt det, de paa den Tid maatte savne andetsteds, gjorde sig i enhver Henseende nyttige for Staten og Befolkningen. De lærte Tyrkerne Kunsten at omgaaes med Krudt, som de fabrikerede, tjente som Tolke og Læger, dreve Handel i det Store og i det Smaa, vare Haandværkere og Kunstnere. Aldrig havde deres Rigdom været større, deres Religionsfrihed mere anerkjendt end i Tyrkiet i det 16de Aarhundrede; de fik da ogsaa snart Indflydelse i Statssager. Allerede under *Mohammed II*, Konstantinopels Erobrer, var en Jøde Underhandler mellem Porten og Venedig; hans Livlæge og troeste Statsmand var Jøden *Jakob*. Under Selim og Soliman steg Jødernes Indflydelse overordentlig. Selim indsatte den ligesaa rige som velgjørende *Abraham de*

Castro som Møntforpagter, og Soliman blev tilskyndet af en Jøde til Erobringen af Rhodus.

Livlæge hos Soliman II var *Joseph Hamon,* hvis Søn *Moses* fulgte ham i Embedet. Han var sin Fyrstes troe Ledsager paa alle hans Krigstog og benyttede den Indflydelse, han havde paa ham, til Fordel for sine Troesfæller; han oprettede paa egen Bekostning en Læreanstalt, i hvis Spidse der stod betydelige Rabbinere, saasom den fromme *Joseph Teitazak,* og udgav efter Solimans Ønske en arabisk Oversættelse af den hellige Skrift og de jødiske Bønner. Hans Søn Joseph, ligeledes Livlæge hos Sultanen, traadte i Faderens Fodspor.

Betydelig som Diplomat var *Salomo Nathan Aschkenasi,* som var Livlæge hos Storveziren paa Selim II's Tid. Han bragte Fredslutningen mellem Tyrkiet og Venedig istand og blev, da han 1574 ankom til Venedig, modtagen med store Æresbevisninger af Dogen og hele Signoriet. Sit diplomatiske Talent udfoldede han ogsaa i Underhandlingerne angaaende Freden med Spanien, og selv ved Valget af Henrik III til Konge af Frankrig gjorde hans Indflydelse sig gjældende. Saavel han som hans Søn *Nathan,* der stod i høi Anseelse hos Sultanen, nærede stor Deltagelse for deres Troesfæller. Salomo døde 1602. Hans Hustru, der var meget kyndig i Tilberedelse af Medikamenter, helbredede Mohammed II, der var angreben af Kopper.

Paa samme Tid som Salomo virkede *D. Joseph Nasi* til Fordel for Jøderne og sit nye Fædreland.

Don Joseph Nasi, som Ny-Kristen kaldet *Juan Miguez,* levede i Portugal, indtil det lykkedes ham med en Farbroder at udvandre til Antwerpen. Ikke længe efter (1536) fulgte hans Tante *D. Gracia Mendez,* ogsaa kaldet *Beatrice de Luna,* efter ham med sin Datter *Reyna* og en yngre Søster. I Antwerpen forestod Joseph

en stor Bankforretning, som han drev i Fælleskab med den meget rige D. Gracia, og som udvidede sig til Frankrig. Udmærket ved legemlige og aandelige Fortrin, vandt han snart Yndest hos Statholderinden Maria, Søster til Enkedronningen af Ungarn, og hos mange betydelige Statsmænd; ikke desto mindre følte de hemmelige Jøder sig eiheller her sikkre, og Gracia begav sig med sine Slægtninge til Venedig for efter Afvikling af nogle svævende Forretninger at begive sig til Tyrkiet, Maalet for deres Ønsker. Dog ogsaa i Venedig stødte de hemmelige Jøder paa nye Vanskeligheder, idet det venetianske Senat lagde Beslag paa hele Gracias Formue. Joseph, som trofast støttede sin Tante, anraabte Sultanen om Beskyttelse mod en saadan Voldshandling, og Soliman sendte en særlig Afsending til Venedig med den bestemte Befaling, at der skulde tilstedes D. Gracia og hendes Ledsagere uhindret Reise til Tyrkiet med hendes Formue.

I Aaret 1552 kom Gracia til Konstantinopel, hvor hun aabenlyst antog Jødedommen, og et Aar senere giftede hun sin Datter med Joseph, efterat han forinden var vendt tilbage til Jødedommen. Paa Anbefaling af den forhen omtalte Læge *Moses Hamon* kom han til Sultan Solimans Hof. Hans rige Talenter fandt her en mere omfattende Virkekreds. Han blev Kronprins *Selims* Ven og Raadgiver, og efter at have besteget Tronen ophøiede Selim ham til Hertug af Naxos og de cykladiske Øer. Joseph steg stedse høiere i Gunst og Anseelse hos Selim, tog Del i de vigtigste Statsforretninger og ledede en Tid lang Portens Politik. Hans Indflydelse var saa stor, at Keiser Maximilian, Hertugen af Oranien og andre Fyrster søgte at vinde ham for sig. Efter hans Raad besluttede Selim sig til en Krig med Venedig, i hvilken

Tyrkiet erobrede Øen Cypern (1571). Faa Aar efter Fredslutningen med Venedig døde Selim.

Joseph holdt sig nu fjern fra Politik og tog sig i stille Tilbagetrukkenhed endnu mere end tidligere af sine Troesfæller, der havde ham Meget at takke for. Allerede under sit Ophold i Antwerpen bestræbte han sig ivrig for med uhyre Pengeoffre at forhindre Inkvisitionens Indførelse i Portugal eller idetmindste at faae den udsat, og mange Maranner havde ham og D. Gracia at takke for deres Sikkerhed og Existents. Efterat Joseph af Sultan Soliman havde faaet foræret Ruinerne af Byen Tiberias og de omliggende Steder, lod han Byen gjenopbygge og tænkte paa der at grundlægge en jødisk Koloni. D. Gracia, som i Konstantinopel havde oprettet en Læreanstalt, ved hvilken *Joseph Ibn Leb*, Forfatter af den i 4 Dele udkomne Samling af Responsa, virkede i flere Aar, døde 1569. Ti Aar senere, 2den August 1579, endte ogsaa Joseph sit daadrige Liv, til dyb Sorg for de jødiske Lærde, som i hans Slot altid havde fundet en kjærlig Modtagelse. Til disse hørte: *Moses Almosnino,* en øvet Prædikant, der foruden en Samling af Prædikener, »Meammez Koach«, og et ethisk Værk ogsaa udgav paa Spansk en Bog »om Konstantinopels Modsætninger og Størrelse«, og *Elieser Aschkenasi*, den aandrige Forfatter til det homiletiske Værk »Mase Adonai«, som var Rabbiner i Ægypten, Cypern, Venedig, Cremona, Posen og Gnesen, og døde 1586 i Krakau.

Efter Josephs Død blev der lagt Beslag paa hans Formue af Sultan *Murad III*, saa at hans barnløse Enke D. Reyna næppe beholdt 90,000 Dukater tilbage. Hun overlevede sin Ægtefælle omtrent tyve Aar og virkede ved Oprettelse af et jødisk Bogtrykkeri i Belvedere til Udbredelse af jødisk Videnskab.

Under Murad III blev Jødernes Indflydelse ved Hoffet meget stor; selv Jødinder opnaaede diplomatisk Betydning. *Esther Ciera*, der stod i fortroligt Forhold til Sultanens Yndlingsgemalinde, opnaaede en saadan Indflydelse, at de tyrkiske Stormænd og de fremmede Gesandter beilede til hendes Gunst. Da hun var saa uforsigtig at blande sig i Udnævnelsen af en Rytterioberst, blev hun med tre af sine Sønner dræbt af Spahierne. Efter hendes Mord (30te Marts 1600) blev hendes Formue, der udgjorde henimod 100,000 Dukater, inddraget i Statskassen.

Trods de mange Begunstigelser, som Jøderne nøde i Tyrkiet, manglede det eiheller her paa Excesser og Plyndringer; en Sultans Død gav sædvanlig Anledning til Revolter mod Jøderne. Deres Antal er endnu meget stort i Tyrkiet. Ogsaa Øerne i Arkipelagus have fra meget gammel Tid været beboede af Jøder. Kandia er et gammelt Sæde for en jødisk Befolkning, Hjemstavn for de allerede omtalte Familier *Kapsali* og *del Medigo*.

2. R. Joseph Karo og hans Samtidige

De spanske Flygtninge, som havde bosat sig i Orienten, fremmede ikke blot Handel og Velstand, men udviklede tillige en rig litterær Viræsomhed, der, understøttet ved Trykkerierne i Konstantinopel, Salonichi, Smyrna og andre Steder, mest indskrænkede sig til det talmudiske Omraade og Kabbala. Indvandrerne medbragte nemlig et mørkt og trykket Sind, der rørte sig i dem en Længsel efter bedre Tilstande, og dertil kom den orientalske Phantasi, der næredes ved det hellige Lands Nærhed; alt dette vakte Haabet om en Messias og skaffede Kabbala et Herredømme, som selv en Mand som Joseph Karo ikke kunde modstaae.

Joseph ben Ephraim Karo, »sin Tidsalders Hoved«, blev født i Spanien 1488. Efter mangfoldige Vandringer kom han til Nikopolis, nedsatte sig derpaa i Adrianopel og begav sig senere som Efterfølger af *Jakob Berab* til Safet, hvor han døde i en Alder af 87 Aar (1575). Allerede i sin Ungdom begyndte han paa et Kæmpeværk, nemlig en Kommentar til Ritual-Kodexen »Turim« af *Jakob ben Ascher*, paa hvilket han arbeidede i 20 Aar, medens han brugte 12 Aar til et senere Gjennemsyn. Denne »Bet Joseph« kaldte Kommentar, i hvilken Karo viste sig som en Mand med betydelig talmudisk Lærdom, med skarp Dømmekraft og omfattende Belæsthed, fandt overalt stor Anerkjendelse og vækker endnu i vor Tid Beundring. Et ikke mindre betydningsfuldt Skrift er hans »Kessef Mischna«, en Kommentar til »Jad Chasaka«, i hvilket han tager Maimuni i Forsvar mod dennes Modstandere.

Støttet paa de af ham kommenterede Værker af Maimuni og Jakob ben Ascher forfattede han en ny Religionskodex, som han gav Titlen »Schulchan Aruch« (det dækkede Bord). Han havde i en vis Henseende til Hensigt, ligesom Maimuni, med sin »Jad Chasaka« at bringe det forhaandenværende rabbinske Stof til Afslutning og ved ensartede Afgjørelser i alle religiøsretslige Ting at fremkalde Enhed i Jødedommen; men Maimuni var den store rabbinske Autoritet og tillige Philosoph, medens Karo, den anerkjendt store Talmudist, tillige var Kabbalist. Ved sin Forbindelse med *Salomo Molcho, Moses Corduera, Salomo Alkabez,* Forfatteren af Sabbatsangen »Lecho Daudi«, o. A., var han bleven vundet for Kabbala, og skjøndt han var en afgjort Modstander af alle overtroiske Skikke, troede han, at en for ham særlig skabt Engel havde Samtaler med ham. »Schulchan Aruch«, der allerede i Karos Levetid

fik Tilføielser og Berigtigelser af *Moses Isserles* fra Krakau og er bleven forsynet med Kommentarer af de mest fremragende Rabbinere, har udøvet en mægtig Indflydelse paa Jødedommen.

Joseph Karos Tid var meget rig paa talmudiske Heroer; især var Salonichi et Hovedsæde for talmudisk Lærdom. Her levede *Jakob Chabib* fra Zamora, som foranstaltede den bekjendte Samling af agadiske Sententser af den babylonske Talmud (En Jakob) med Forklaringer, og hvis Søn *Levi* sammen med Jakob Berab virkede i Jerusalem; endvidere *Samuel de Medina* (Raschdam), *Moses* og *Joseph de Trani* og *Isaak Adarbi*; af alle disse Rabbinere forefindes Responsa.

Ogsaa den hebraiske Poesi fandt her sine Dyrkere, især i *Israel Nagara*, den frugtbareste Digter paa den Tid, der ikke uden Held bearbeidede alle Arter middelalderlig Poesi.

Af andre Samtidige af Karo kunne endnu fremhæves: *Amatus Lusitanus* (Juan Rodrigues) fra Castello Branco (født 1511), en i hele Italien i høi Anseelse staaende Læge. Ved sit medicinske Værk »Centuriae« opnaaede han stor Berømmelse. Pave Julius III udnævnte ham til sin Livlæge, og i samme Egenskab vilde Kongen af Polen lade ham kalde. Jøder, Kristne, Muhamedanere, Grever og Munke, Krigsmænd og Kjøbmænd bleve af ham behandlede med samme Omhu. I sin Alderdom nedsatte han sig i Salonichi og døde der som Jøde 1568.

Joseph Verga, Rabbiner i Adrianopel, tilendebragte den af Bedstefaderen *Juda* i Spanien begyndte og af hans Fader *Salomo* fortsatte Bog »*Schebet Jehuda*«, en interessant Skildring af de Lidelser, der især i Spanien havde ramt Israel; denne Bog er hyppig bleven trykt og oversat paa Latin, Spansk og af M. Wiener paa Tysk.

3. David Rubeni og Salomo Molcho. Talsmændene for Kabbala.

Ligesom kort før og efter Jerusalems Ødelæggelse, saaledes gaves der ogsaa før og snart efter Jødernes Fordrivelse fra den pyrenæiske Halvø Sværmere, der troede paa den selv af saa besindige Mænd som Isaak Abravanel opstillede Beregning om Messias's Komme, og som forforkyndte Aaret 1503 som det, i hvilket Frelseren vilde vise sig.

Som Forløber for Messias optraadte 1502 i Nærheden af Venedig en Tysker *Ascher Lämmlein*, idet han opfordrede Jøderne til Bod, Spægelser og Velgjørenhed. Han fandt Tiltro i Spanien og Tyskland selv blandt Kristne, men hans Fremtræden havde ingen Følger,

Af større Betydning var den af *David Rubeni* fremkaldte messianske Bevægelse. Denne David, der i lang Tid havde opholdt sig i Arabien og Nubien, traadte pludselig op i Europa og udgav sig for en Broder til en over Stammen Juda regerende jødisk Konge, hvorfor han ogsaa kaldte sig Rubeni. Hans hele Person havde noget Hemmelighedsfuldt ved sig; han havde en sort Hudfarve, var dværgagtig, saae ud som et Skelet, men var fuld af Mod og Uforfærdethed og roste sig af i et eneste Slag at have dræbt 40 Mand. Fra Palæstina, hvor man ikke troede ham, reiste han over Alexandria til Venedig og Rom, hvor han af Pave *Clemens VII* blev behandlet med stor Udmærkelse. En ikke mindre ærefuld Modtagelse fandt han hos Kong Juan III af Portugal, som han lovede Jødernes Bistand mod Sultan Soliman og til Erobring af Palæstina, og som skal have aftalt en stor Krigsplan med ham. En jødisk Prins's Nærværelse i Portugals Hovedstad fremkaldte blandt Marannerne et feberagtigt Røre; de fattede nyt Haab og ansaae David for Messias.

I Lissabon sluttede en ung Sværmer paa 24 Aar sig til ham; det var *Salomo Molcho* (Diogo Pires), der som Ny-Kristen beklædte et betydeligt Statsembede. Efter at være gaaet over til Jødeommen førte han ligesom David et asketisk Liv, beskjæftigede sig med Kabbala og havde som Følge af tiltagende legemlig Svaghed Visioner og frygtelige Drømme. Molcho forlod Portugal og begav sig til Tyrkiet; han opholdt sig i nogen Tid i Palæstina, navnlig i Safet, prædikede hver Sabbat og udgav paa Tilskyndelse af talrige Tilhængere i Salonichi (1529) et kort Uddrag af sine Prædikener. Hans fromme Iver drev ham til Italien, til Rom, hvor han kom i Forbindelse med Pave Clemens VII og flere Kardinaler, men ogsaa i den sprogkyndige *Jakob Mantino*, der som Livlæge nød høi Anseelse hos Paven, fandt en stor Modstander, saa at han forfulgte ham og overleverede ham til Inkvisitionstribunalet. Efter paa Pavens Forbøn at være kommen i Frihed fattede Molcho tilligemed Rubeni, med hvem han atter var truffen sammen i Rom, den Plan at begive sig til Keiser Karl V i Regensburg. De fik Audients hos Keiseren, der lod dem Begge lægge i Lænker og førte Molcho med sig til Mantua. Der lod han en Troesdomstol træde sammen, og den dømte Molcho til Baalet, paa hvilket han i Mantua led Martyrdøden (1532). Hans Ven og Mester *David Rubeni* blev paa Keiserens Befaling bragt til Spanien og overgivet til Inkvisitionstribunalet i Llerena; han døde i Fængslet.

Molchos Optræden og Martyrium var ikke blevet uden Indflydelse paa Udbredelsen af Kabbala; fra Palæstina tog den Veien over hele Tyrkiet til Italien, Tyskland og Polen. Som egentlig Grundlægger af denne nye Kabbala gjælder *Isaak Luria* eller *Isaak Aschkenasi* (født 1532), der var af tysk Herkomst. Da han tidlig havde mistet sine Forældre, var han bleven opdragen i Ægypten. Han var

den bedste Elev af *David Abi Simra*, fordybede sig tidlig i Kabbala, trak sig tilbage i Ensomhed og førte et asketisk Liv. I Aaret 1568 begav han sig til Safet, hvor der opholdt sig mange Kabbalister: Joseph Karo med sine Disciple, *Moses Corduero*, Forfatter af »Pardes Rimonim«, *Moses Alscheich*, som forklarede de fleste Bøger af den hellige Skrift homiletisk, o. fl. A. Isaak Luria, en fængslende Personlighed, blev af sin Samtid anseet for Udforsker af alle dybe Hemligheder. Han har ikke forfattet Noget, men hans Disciple tilskrev ham de mest forskjellige Udtalelser og ærede ham som en Helgen. Hans Ry som Mirakelmager udbredtes af *Chajim Vital Calabrese* (født 1543, død 1620), en Italiener og Elev af Moses Alscheich, der fra Alkymi havde vendt sig til Kabbala og efter sin Mester Lurias Død (1572) endog udgav sig for Messias af Josephs Stamme.

Den lurianske Kabbala vandt mange Tilhængere ved *Jesaia Hurwitz* (Horwitz), født 1570, der var Rabbiner i Frankfurt am Main, Prag og andre Steder, indtil han 1621 vandrede til Palæstina og nedsatte sig i Jerusalem. Jesaia Horwitz, som døde 1630 i Tiberias, forfattede det ofte nævnte kabbalistiske Værk »Schne luchot haberit« (de to Forbundstavler), bekjendt under Navnet »Schloh«, ogsaa kaldet »den hellige Schloh«, som udstrækker sig over hele det jødiske religiøse Liv i kabalistisk Forstand og ved Siden af Sædelighedens og Menneskekjærlighedens reneste Lære indeholder mange mystiske Betragtninger. Kabbala, som fandt ivrige Tilhængere i de to *Chagis*, Fader og Søn, og mange Rabbinere i det 17de og 18de Aarhundrede, har indtil Nutiden bevaret sit Herredømme i Orientens Lande; dens største Modstander er Dannelse og Videnskab.

4. Sabbatai Zewi, Sabbatianerne og Frankisterne.

De skadeligste Virkninger af det kabbalistiske Studium viste sig mest tydelig i de Bevægelser, som fremkaldtes blandt Jøderne i Midten af det 17de Aarhundrede af *Sabbatai Zewi*. Denne var Søn af en Hønsekræmmer og blev født i Smyrna i Juli (9de Ab) 1626. Han var udmærket ved legemlig Skjønhed og sjeldne Aandsgaver og havde allerede i sin tidlige Ungdom befattet sig med Studiet af Kabbala. Allerede som tyveaarig Yngling var han omgiven af Disciple, der ærede ham som Mester i Kabbala og skaffede ham Navn som en Helgen. I det Aar, Bogen Sohar havde betegnet som Forløsningens Tid, i det skæbnesvangre Aar 1648, i hvilket saa mange tusinde Jøder mistede Livet, aabenbarede han sig som Messias. Han fandt ogsaa i Smyrna Tilhængere, men blev af det derværende Rabbinerkollegium, i Spidsen for hvilket hans Lærer *Joseph Eskapa* stod, erklæret i Ban og jaget ud af Byen. Han begav sig nu til Salonichi, hvor det ikke gik ham bedre, derpaa til Morea og Athen, hvor der dengang var en jødisk Menighed, og endelig til Kairo, hvor han i den rige og velgjørende Møntmester *Raphael Joseph Chelebi* fandt en ivrig Tilhænger og Beskytter. Da han var vendt tilbage til Kairo efter et længere Ophold i Jerusalem, tog han, efterat han allerede to Gange havde været gift, en smuk polsk Pige af tvivlsomt Rygte ved Navn Sara til Ægte og vendte med hende tilbage til Jerusalem.

Underveis sluttede sig til ham *Nathan* fra *Gaza*, en ung Mand af tysk Herkomst, der overtog Rollen som Forløber for Messias og ved Skrivelser til alle Verdensegne forkyndte hans Lov. Da Sabbatai ogsaa i Jerusalem stødte paa Modstand fra Rabbinernes Side, vendte han sig til Aleppo og Smyrna. Han saae sig ikke

skuffet i sine Forventninger; han blev modtagen i Triumf med Raabet »Vor Konge, Messias leve!« Beruselsen over, at den saa længe ventede Messias endelig var kommen, greb Store og Smaa; selv lærde Rabbinere af anerkjendt Autoritet, saasom *Chajim Benveniste, Moses Galante* o. A., lode sig bedaare, hvor meget mere den store Hob, som ved hans sværmeriske Prædikener lod sig henrive til Begeistring. Begivenhederne i Smyrna bleve ved hans Sendebud og Tilhængere berettede til alle Egne, selv Kristne og Muhamedanere sørgede for Udbredelsen af den nye Messianisme, og snart var hans Ry som Messias ikke blot udbredt i det tyrkiske Rige, men ogsaa naaet til Venedig, hvor Kabbalisten *Moses Sacut*, en Meddiscipel af Spinoza, erklærede sig for ham, til Livorno og andre italienske Byer. I Amsterdam og Hamborg fandt han mange Tilhængere, og de mest ansete portugisiske Jøder troede paa ham. Fra mange Egne kom der Sendebud og Gesandtskaber til ham, forsynede med rige Gaver, og hilste ham som Jødernes Konge.

Opmuntret ved dette Held, hævede Sabbatai sig mere og mere; han afskaffede til Forbauselse for Rabbinerne de bestaaende Fastedage og erklærede 1665, at inden et Aar vilde han detronisere Sultanen og føre de Adspredte i Israel tilbage til deres Land. Da ansaae den tyrkiske Regering det dog for nødvendigt at skride ind mod Sabbatais Færden, som stadig greb mere og mere om sig; han blev, maaske paa Foranledning af nogle Jøder, stævnet for de høieste tyrkiske Myndigheder. Efterat han havde uddelt Kroner blandt sine Trofaste og udnævnt dem til Fyrster og Konger over alle mulige Lande, indskibede han sig 1666 til Konstantinopel; næppe var han stegen i Land, førend han blev fængslet, smedet i Lænker og efter to Maaneders Fangenskab i den tyr-

kiske Hovedstad ført til Dardanellerslottet Abydos, hvor man behandlede ham med al mulig Skaansel.

Dette Fangenskab, under hvilket han omgav sig med en formelig Hofstat, bidrog til at forøge hans Tilhængeres Tal; man ansaae hans Livs Bevarelse for et Vidunder og paastod, at Sultanen ikke havde Magt til at dræbe ham. Fra alle Lande og Verdensdele strømmede Skarer af Troende til ham, den lidende Messias, og bragte ham betydelige Pengegaver; i Synagogerne blev der læst Bønner for ham. Allerede forberedte mange Jøder i Ungarn og andre Lande sig paa at vende tilbage til Palæstina; da blev der pludselig gjort en Ende paa den aarelange Rus.

Sabbatai modtog nemlig Besøg af en polsk Jøde ved Navn *Nehemia Kohen.* Af en Samtale med ham, der varede i flere Dage, fik Nehemia den Overbevisning, at han havde at gjøre med en Bedrager; han reiste til Adrianopel og røbede til Statsministeren Mustapha Sabbatais høiforræderske Planer, hvorpaa *Mohammed* IV lod ham bringe til Adrianopel. For at undgaae Døden gik han efter Tilskyndelse af Mohammeds Livlæge, en fordums Jøde, over til Islam. Mange af hans Tilhængere fulgte hans Exempel. Sabbatai fik Navnet *Mohammed Effendi* og fik et Embede som Dørvogter; hans Hustru Sara gik ligeledes over til Islam. Senere omgikkes Sabbatai igjen med Jøder og prædikede endog i Synagogerne i Adrianopel, idet han indbildte Muhamedanerne, at han vilde omvende Jøderne til Islam; tilsidst blev han udvist til Albanien, hvor han døde 1676.

Til Trods for Sabbatais Frafald fra Jødedommen, og trods det Ban, Rabbinerne i Orienten lyste over dem, der troede paa denne Messias, hørte Troen paa ham ikke op. *Nathan* fra Gaza fortsatte sin bedrageriske Færd i Italien og Tyrkiet, indtil han døde i Sophia (1680). Hans Discipel *Mordechai* fra *Eisenstadt* udgav

sig for Profet og vandt ved sine ivrige Bodsprædikener i Ungarn, Mähren og Bøhmen, senere ogsaa i Polen, Tilhængere for den sabbatianske Lære; han døde i Vanvid.

Ved Sværmere og Bedragere saasom *Abraham Michael Cardoso, Nehemia Chajon, Löbele Prossnitz* o. A. vandt Læren stadig nye Tilhængere. »Sabbatianerne«, som Sekten blev kaldt, holdt sig indtil Begyndelsen af det 19de Aarhundrede og fremkaldte mange Stridigheder og Kampe blandt de jødiske Menigheder.

Af Sabbatianernes Sekt dannede sig »Frankisterne«, der forkastede Talmud, erklærede »Sohar« for den egentlige Bibel og søgte at forbinde Kabbala med Kristendommen, paa samme Maade som Sabbatai vilde sammensmelte den med Islam. Stifteren af denne Sekt er *Jakob Frank* fra Polen (født 1720, død 1791). Han aabenbarede sig for Sabbatianerne i Polen og Galizien som en Efterfølger af Sabbatai og lod sig af sine Tilhængere kalde »den hellige Herre«. Øvet som han var i Bedragerier, lykkedes det denne snedige Person at spille en Rolle. Den Hemmelighedsfuldhed, hvori Alt, hvad han foretog sig, var indhyllet, hans iøinefaldende Velgjørenhed, hans fyrstelige Optræden, hans storartet udstyrede Hus, alt dette forskaffede ham Venner og Beskyttere. Skarer af Forblindede valfartede til ham, og uhyre Summer sendtes ham fra hans Tilhængere. Forfulgt af Rabbinerne lod han sig døbe; ikke desto mindre bleve hans Tilhængere ham tro og forskaffede ham Midlerne til at leve fyrstelig. Baade i Wien og i Brünn levede han som Baron, ledsaget af et stort Følge; han nedsatte sig i Offenbach am Main, da han blev udvist fra Østerrig, og der beboede han sammen med den eventyrlige *Eva Frank* et fyrsteligt Slot og holdt sig strengt afsondret fra Andre. Over Franks og hans Ledsagerindes Historie er der endnu udbredt et tæt Slør.

Ikke at forvexle med Sabbatianerne ere *Sabbatharierne*, en Sekt i Siebenburgen, hvis Stifter *Andreas Eössy*, og hvis egentlige Repræsentant *Simon Pécsi* ansees for at være. Pécsi var en høit begavet Mand, der var nøie fortrolig med 17 Sprog, og som forstod at svinge sig iveiret til at blive Rigskantsler. I Aaret 1615 optraadte han som Apostel for Mosaismen og virkede i Forening med sin Hustru, som efter Traditionen skal have været en Jødinde, for Udbredelsen af sin Troesbekjendelse. Af denne Grund erklæredes han at have forbrudt sine 70 Landsbyer og flygtede med Hustru og Børn til Konstantinopel, hvorhen mange Tilhængere fulgte ham; de i Hjemmet Tilbageblevne bekjendte sig i det Ydre til de Reformerte, men udøvede hemmeligt deres sabbathariske eller jødiske Skikke. Under Maria Theresia og senere blev der paa Kirkens Opfordring taget strenge Forholdsregler mod dem; mange gik for deres Troes Skyld frivilligt i Landflygtighed. I den nyeste Tid ere mange Sabbathariere offenligt gaaede over til Jødedommen.

5. Jøderne i Polen. Chmelnickis Forfølgelse.

Ligesom Tyrkiet var i det 16de Aarhundrede Polen et herligt Land for Jøderne, i hvilket de levede uden Sorger. Ved deres Stilling til de Store i Riget, hvis Forpagtere de vare, ved deres Handelsfrihed, ved deres Arbeidsomhed som Haandværkere og Agerdyrkere opnaaede de Velstand og Indflydelse. Den fanatiske Geistlighed og misundelige Kræmmere fordrede vel undertiden en Indskrænkning af de vantroe Jøders Rettigheder, men de sidste jagelloniske Konger Sigismund I og Sigismund August beskyttede dem i deres næsten 70-aarige Regeringstid mod Forfølgelser og Indskrænkninger. Polen var et Asyl

for alle Forfulgte; derhen flygtede ogsaa de 1517 fra Bøhmen forjagede Jøder, og de tyske Indvandrere forplantede derhen det tyske Sprog saavel som den nye Methode i Tydningen af Talmud, Disputerkunsten, som har faaet Navnet »Pilpul«.

Jødernes Antal i Polen i det 15de Aarhundrede angives at have været en kvart Million og derover. De dannede store Menigheder, i hvilke Rabbinerne, der vare stadfæstede af Kongen, vare vigtige Mellemmænd for Kronen, idet de skulde opkræve Kopskatten for Statskassen. De dannede borgerlige Domstole og forestode meget besøgte Høiskoler. Intetsteds blev Talmudstudiet i det 16de og 17de Aarhundrede drevet ivrigere end i Polen; de talmudiske Høiskoler i Krakau og Lublin, hvor der ogsaa var betydelige jødiske Trykkerier, ligesom de i Brzesc og Lemberg vare de mest berømte i hele Europa og besøgtes ogsaa af Elever fra Italien, Tyskland, Mähren og Schlesien.

Næst efter *Schalom Schechua* i Lublin (død 1558), Stifteren af Skolen der, var en af de mest fremragende talmudiske Personligheder *Salomo Luria* (Meharschal), en selvstændig og skarpsindig Mand, der gik sin egen Vei uden at tage Hensyn til ældre Autoriteter. Ved sin sjeldne Karakterfasthed og den Hensynsløshed, med hvilken han revsede Skinhellighed og Forfængelighed, skaffede han sig mange Fjender, men selv hans Modstandere maatte yde hans Arbeider Anerkjendelse og Beundring. Hans Hovedværk, »Jam schel Schelomo«, et Mønster paa Grundighed og kritisk Skarphed, forblev ufuldendt og omfatter kun enkelte Traktater. Endvidere skrev han Randgloser til Talmud og dennes Kommentarer (Meharschal) og retslige Kjendelser.

Mere berømt end Luria blev hans Samtidige, den allerede omtalte *Moses Isserles* i Krakau, der fuldstændig-

gjorde Karos Religionskodex, men tillige gjorde den vanskeligere, og som skrev en Kommentar til Turim (Darke Mosche) samt retslige Kjendelser. Isserles beskjæftigede sig ogsaa med Philosophi, hvilket bebreidedes ham af Luria, udarbeidede en Kommentar til et astronomisk Værk og skrev Tilføielser til Zacutos »Juchasin«; han døde 1572. En Discipel af Isserles var *Josua Falk Kohen* i Lemberg (død 1614), der skrev en Kommentar til Kodex Choschan Mischpat under Navn af »Sepher Meirat Enajim« (S'ma). Han fandt en heftig Modstander i »*Meïr Lublin* (1616), Rabbiner i Krakau, Lemberg og Lublin, som efterlod retslige Afgjørelser og Tilføielser til Talmud; de betydeligste Rabbinere i den næste Generation hørte til hans Elever. Endvidere kunne nævnes *Samuel Edels* (Meharscha), Rabbiner i Posen, Lublin og Ostrog, som forsynede Talmud med Tilføielser, og *Joel Jafe* eller *Serkes*, Rabbiner i forskjellige Menigheder i Polen, fra 1619 i Krakau, hvor han døde 1640; han forøgede Kommentarerne til Turim med »et nyt Huus« (Bach). En betydelig Personlighed paa denne Tid er Karæeren *Isaak ben Abraham* fra *Troki* ved Wilna, som, nøie fortrolig med den paagjældende Litteratur, i sit Forsvar for Jødedommen »Chissuk Emuna« (Befæstelse i Troen) angriber Kristendommen med skarpe Vaaben. Hans 1593 forfattede Bog, som kunde glæde sig ved Anerkjendelse fra Voltaires Side, blev af Wagenseil oversat paa Latin og af David Deutsch paa Tysk.

Ved den katholske Geistligheds Overgreb i Begyndelsen af det 17de Aarhundrede og Undertrykkelsen af Kosakkerne, der bekjendte sig til den græsk-katholske Religion, forandredes ogsaa Jødernes lykkelige Forhold i Polen. Den Skattebyrde, under hvilken Kosakkerne sukkede, var stor, og en enkelt Mands lidenskabelige Optræden var tilstrækkelig til at bringe disse vilde Skarer til Oprør.

Deres Raseri vendte sig ikke blot mod Polakkerne, deres Undertrykkere og Herrer, men ogsaa mod Jøderne, der vare dem forhadte som den polske Adels Redskaber og de hensynsløse Inddrivere af Skatterne. Skræk og Forfærdelse udbredte sig derfor blandt Jøderne i det polske Rige ved Efterretningen om Kosakhøvdingen Chmelnickis Opstand. Med vilde Bander under endnu vildere Førere drog han myrdende og plyndrende gjennem Landet, overalt, hvor Krigsstormen førte ham hen, styrtede han sig med frygteligt Raseri over Jøderne og anrettede et saa skrækkeligt Blodbad blandt dem, at Historien ikke kjender noget værre. Nedsablingerne begyndte i Mai 1648 Øst for Dnieper. Tusinder bleve dræbte, Tusinder førtes i Fangenskab af Tartarerne. I *Nemirow* bleve 6000 Jøder med deres Rabbiner dræbte (10 Juni) og deres Lig kastede for Hundene. Jøderne i *Tulczyn* gav man Valget mellem at lade sig døbe eller at lide Døden, men ikke en Eneste vilde for denne Pris redde Livet; henimod 1500 bleve pinte og henrettede. Paa samme Dag, 24. Juni, faldt ligesaa mange i *Homel*. I Byen *Nerol* bleve 12,000 Jøder dræbte. Forfærdelige Scener gjentoge sig overalt i Byerne i Ukraine, Volhynien og Podolien; selv Valget af Johan Kasimir til Konge i Polen gjorde ingen Ende paa Myrderiet; det varede til Aaret 1655 og udstrakte sig til de hidtil forskaanede Menigheder i Lithauen. Menigheden i *Wilna*, en af de største i Polen, blev næsten helt ødelagt, i *Lublin* bleve Alle dræbte. Næppe var disse Lidelser forbi, før *Karl X*, Konge af Sverig, (1656) brændende og plyndrende drog gjennem Landet. I *Posen*, hvor der boede 2000 Familier, døde de Fleste af Sult eller faldt som Offre for Pesten; i *Lissa* bleve flere Hundrede myrdede; overalt lige til *Krakau* anrettede han Ødelæggelser blandt Jøderne. Antallet af de Jøder, der i Aarene 1648—1658 ere omkomne i Polen, anslaaes af Nogle til 600,000.

Om disse Lidelser har en Række af tyske og polske Rabbinere udtalt sig i Klagesange og Selichot; flere af disse Klagesange blive endnu hvert Aar reciterede af de jødiske Menigheder i Polen den 20de Siwan, Aarsdagen for Blodbadet i Nemirow, der fra den Tid er fastsat som en Sørgedag.

Siden Fordrivelsen fra Spanien havde der ikke ramt Jøderne en saadan Ulykke. Blottede for alle Midler tiltraadte de, der havde undgaaet Blodbadet og Pesten, Udvandringen derfra; Mange flygtede til Ungarn, Mähren og Böhmen, Andre begave sig til Tyskland, Holland og Italien. Jøderne i alle Lande ydede de Ulykkelige broderlig Hjælp; til Gjengjæld herfor bragte de Flygtende dem deres talmudiske Viden. Blandt de udvandrede Rabbinere vare især følgende fremragende: *Sabbatar Kohen,* der, kun 41 Aar gammel, døde 1663 som Rabbiner i Holleschau (Mähren); hans Kommentar til Schulchan Aruch Jore Dea og Choschan Mischpat, kaldet »Sifte Kohen«, staaer i Rang med den af *Abraham Abele Gumbinner* forfattede Kommentar til Schulchan Aruch Orach Chajim, der er bekjendt under Titlen »Magen Abraham«; begge ere senere flere Gange blevne fortolkede.

Efter den anden Halvdel af det 17de Aarhundrede samlede Jøderne sig atter talrigere i Polen, men deres Stilling var hverken gunstig her eller i Rusland. Keiserinde Katharina vilde endog udrydde alle Jøder og Polakker (1768). Efter det polske Riges Undergang delte de Skæbne med deres Troesfæller i de forskjellige, under østerrigsk, russisk og preussisk Herredømme staaende Landsdele.

6. Jøderne i Italien. Elia Levita.

Det bevægede aandelige Liv, som herskede i Italien, fik en ny Blomstring ved de fra Spanien og Portugal

flygtede Jøder. I Ferrara, Florents, Venedig og Padua fandt de en velvillig Modtagelse; der var ikke en By i Italien, der ikke befolkedes af dem. Mange af de rigeste og mest dannede bosatte sig i Ferrara, Musernes Hjem i Italien. Her levede Sønnerne af D. Isaak Abravanel: *Joseph*, der tidligere havde opholdt sig i Venedig som Læge, og *Samuel*, der som Finantsmand for Kongen af Neapel havde erhvervet sig en betydelig Formue; han roses af sine Samtidige som værende lige stor i Lærdom, Rigdom og Anseelse. Hans Hustru *Benvenida*, et Mønster paa Velgjørenhed, Klogskab og Religiøsitet, ledede Vicekongen af Neapels Datter Leonoras Opdragelse og blev høit æret af hende og hendes Moder. Samuels Hus dannede Samlingsstedet for kristne og jødiske Lærde. D. Isaak Abravanels ældste Søn *Leon*, ogsaa kaldet *Leon Hebreo* eller *Leon Medico*, var Livlæge hos Vicekongen af Neapel og levede senere i Venedig og Genua. I Venedig skrev han paa Italiensk philosophiske »Samtaler om Kjærlighed«, der ere oversatte paa Spansk, Fransk, Latin og Hebraisk.

I Ferrara levede *Abraham Farrisol* fra Avignon, der udgav en Kommentar til nogle Bøger af den hellige Skrift og var den første Jøde, der beskjæftigede sig med Geografi; hans geografiske Værk »Iggeret Orchot Olam« er af Hyde oversat paa Latin. Han stod i stor Gunst hos Hertug Ercole I. af Este, og paa dennes Foranledning holdt han Disputatser over religiøse Spørgsmaal med lærde Munke; Resultatet heraf udgav han i en Bog »Magen Abraham«. Ogsaa Medlemmer af den portugisiske Familie Usque bosatte sig i Ferrara. *Samuel Usque* skildrede 1552 paa Portugisisk sit Folks Lidelseshistorie (Trøst for Israels Undertrykkelser); hans Slægtning *Abraham Usque* (Duarte Pinhel), der som Ny-Kristen endnu var i Lissabon, anlagde i Ferrara et

storartet Bogtrykkeri, fra hvilket den under Navnet »Den ferrariske Bibel« bekjendte spanske Bibel-Oversættelse er udgaaet. *Salomo Usque* oversatte Petrarcas Poesier paa Spansk og skrev et spansk Drama »Esther«, som er oversat paa Italiensk af *Leon Modena*.

Paa denne Tid levede der ogsaa en Tysker i Italien, som blev Kristendommens jødiske Lærer: Elia Levita, efter sine Værker ogsaa kaldet *Elia Bachur* eller *Tischbi*. Han var født i Neustadt ved Aisch 1472 og var for sin Uddannelses Skyld reist til Italien. Fra 1504—1509 underviste han i hebraisk Grammatik i Padua; Plyndringen af Padua førte ham til Venedig, derpaa til Rom. Her lærte han Kardinal *Egidio de Viterbo*, en Ven og Velynder af Reuchlin, at kjende; han blev optagen i dennes Hus og underviste ham i Hebraisk; til Gjengjæld fik han af ham det Nødvendige til Livets Ophold og tillige Undervisning i Græsk og de profane Videnskaber. Efter et 14aarigt Ophold blev han ved Roms Erobring 1527 forjaget fra Byen og tog fast Ophold i Venedig, hvor *Daniel Bomberg* havde anlagt det hebraiske Bogtrykkeri, der senere blev saa berømt, og paa dennes Foranledning og ved hans Medhjælp udgav han her flere hebraiske Bibler. Venedig, hvilken By Levita elskede som sin Fødeby, forlod han kun i et Par Aar, idet han, kaldet af Paulus Fagius, en Discipel af Reuchlin, drog til Isny (1511) for at forestaa det der oprettede nye jødiske Bogtrykkeri. Han døde i Venedig 1549, 77 Aar gammel.

Levita var beskeden i Livet og i Videnskaben, en flittig Arbeider paa den hebraiske Grammatiks Omraade. Hans første Værk var en under Titlen »ha-Bachur« offentliggjort Grammatik, som han tilegnede Kardinal Egidio (1517). Et Aar senere udkom hans Skrift »ha-Harkaba« om blandede uregelmæssige Former.

Vigtigere er hans »Masoret ha-Masoret«, hvori han paaviser, at den jødiske Punktation er fra en senere Periode. Hans »Tischbi«, indeholdende en Forklaring af 712 rabbinske Ord, og hans Ordbog til Targumim ere forfattede og trykte i Isny paa Foranledning af Paul Fagius. Foruden flere andre Smaaskrifter leverede han en tysk Oversættelse af Psalmerne. Flere af hans grammatikalske Skrifter ere oversatte paa Latin af hans Elev *Sebastian Münster,* senere Professor i Basel.

Ligesom Levita var Münsters Lærer, vare *Obadja Sforno,* Læge i Rom og Bologna (død 1550), som forfattede Kommentarer til de fleste Bøger af den hellige Skrift, og *Jakob Loans,* Livlæge hos Keiser Frederik II, Reuchlins Lærere i Hebraisk. Den philosophisk dannede *Abraham de Balmes* (død 1513) holdt i Padua offentlige Foredrag for kristne Tilhørere og underviste Trykkerieieren Bomberg i det hebraiske Sprog.

Børnebørnene af Elia Levita, nemlig *Elias,* som var Konrektor i forskjellige Byer i Italien, og *Salomo,* en meget sprogkyndig Mand, gik til deres Moders store Sorg over til Kristendommen og antoge Navnene *Vittorio Eliano* og *Johan Baptista*; de vanærede deres Bedstefaders Minde og vare saa troløse, at de optraadte som Anklagere mod Talmud hos Pave Julius III.

Ved Pavedømmets voxende Magt, Grundlæggelsen af Jesuiterordenen og Indførelsen af Inkvisitionen havde ogsaa Jødernes Stilling i Italien væsentlig forværret sig. Efter Angivelse af de døbte Børnebørn af Levita og andre døbte Jøder bleve paa Befaling af Generalinkvisitoren *Caraffa,* den senere Pave *Paul IV,* alle Talmudexemplarer i Rom konfiskerede og offentlig brændte den 19de September 1553, den jødiske Nyaarsdag. Det Samme skete i Ferrara, Mantua, Padua, Venedig og i andre Byer i Italien. Fra denne Tid maatte alle hebraiske

Skrifter før deres Offentliggjørelse underkastes Censur; som Censorer ansattes i Italien, Østerrig, Rusland og andre Stater mest døbte Jøder.

En rasende Fjende af Jøder og Maranner var Pave *Paul IV.* Marannerne i Ancona lod han dels brænde, dels transportere til Malta; mod Jøderne udstedte han snart efter sin Regeringstiltrædelse haarde Love: de skulde bo i Ghetto, maatte kun have een Synage, maatte ikke besidde Grundeiendomme og maatte kun handle med gamle Klæder; han tvang endog Jøderne til Hoveritjeneste ved Udbedring af Roms Mure.

Uophørlig ivrede Paul IV mod Talmud; det samme Aar 1559, da man med Inkvisitionens Samtykke og ved Bistand af den omtalte Vittorio Eliano for første Gang i Mantua trykkede Bogen »Sohar«, bleve i *Cremona*, hvor den fra Tyskland indvandrede *Joseph Ottolenghi* underviste i Talmud og lod trykke rabbinske Skrifter, 12,000 hebraiske Bøger offentlig brændte, og 80 Centner jødiske Skrifter, der vare konfiskerede i Prag, bleve sendte til Wien for at tilintetgjøres. Endnu grusommere end Paul IV optraadte Pius V mod Jøderne: d. 26. Februar 1569 udstedte han den Lov, at alle Jøder i den italienske Kirkestat, alene med Undtagelse af Rom og Ancona, samt i de franske Byer Avignon og Venaissin skulde udvandre inden 3 Maaneder. De Udviste, over 1000 Familier, søgte Beskyttelse i Ferrara, Mantua, Mailand og navnlig i Tyrkiet.

Blandt de Udviste befandt sig ogsaa den jødiske Historieskriver *Gedalja Ibn Jachia* (død 1587), der blev meget læst, og som havde arbeidet i 40 Aar paa sin Historie og Legender indeholdende »Kjede af Overleveringer« (Schalschelet-ha-Kabbala). Betydeligere som Historiker er *Joseph Kohen*, født i Avignon 1496. Han var Livlæge hos Dogen *Andreas Doria* og nedsatte sig efter Jødernes

Fordrivelse fra Genua i Voltaggio og senere i Costeletto (Monferrat). Joseph Kohen skrev paa Hebraisk »De franske Kongers og det ottomanske Riges Aarbøger«, hvori han sammenknyttede den almindelige Historie med Jødernes Historie, og endvidere Bogen »Emek ha-Bacha« (Taaredalen), oversat paa Tysk af M. Wiener.

7. Asaria de' Rossi, Leon Modena og andre Lærde i Italien.

Den betydeligste Personlighed i det 16. Aarhundrede, der betraadte nye Veie i Videnskaben, var *Asaria de' Rossi* (min ha-Adomim), sin Tids Maimonides. Han var født i Mantua 1515 og førte et uroligt Liv; han boede i Sabionetta, derpaa i Bologna, som han maatte forlade ifølge en Udvisningsordre af Pius V, og tog tilsidst fast Bolig i Ferrara, hvor han døde 1578. Med utrættelig Flid havde han, rigtignok paa Bekostning af sin Sundhed, tilegnet sig den jødiske og latinske Litteratur i den Grad, at han af Datidens Lærde, Jøder og Kristne, betragtedes som et Vidunder af Lærdom. Asaria de' Rossi var den Første, der uhildet og kritisk prøvede det Historiske i Talmud og ved Sammenligning med de Efterretninger, som han fandt hos Philo, Josephus og Kirkefædrene, søgte at udforske det Rette. Udbyttet af hans Forskninger er hans i Mantua 1573—1575 udkomne »Meor Enajim« (Øinenes Lys), en Bog i 4 Dele. Han beskriver deri det Jordskjælv, der d. 17. November 1570 hjemsøgte Ferrara, hvor han boede, leverer dernæst en hebraisk Opersættelse af Aristeasbrevet og yder i tredie Deel i aandrige Afhandlinger Bidrag til jødisk Historie, Litteratur og Archæologi.

»Øinenes Lys« var kjætterisk for alle dem, for hvem det Historiske i Talmud var uomstødelig sandt. Joseph

Karo tænkte for Alvor paa at belægge Bogen med Ban, strax efter at den var udkommen, og Rabbinatet i Mantua holdt det for nødvendigt at forbyde unge Mennesker, der vare under 25 Aar, at læse Bogen. Saaledes skete det da, at dette betydelige Værk længe forblev ubekjendt for Jøderne, medens kristne Lærde benyttede det og tildels oversatte det paa Latin.

Asaria de' Rossi, der ikke maa forvexles med den ikke-jødiske Bibliograf *J. B. de Rossi*, der levede mod Slutningen af det 18de Aarhundredet i Parma, bevægede ved sit Exempel flere af sine Samtidige til lignende videnskabelige Arbeider. Lægen *Abraham de Portaleone-Sommo* (død 1612), som den fanatiske Pave Gregor XIV til Trods for, at hans Forgængere havde forbudt det, havde givet Tilladelse til at praktisere som Læge hos Kristne, forfattede foruden flere medicinske Skrifter (1607) et Værk om jødiske Antikviteter, som skattedes højt af Kristne. Lægen *David de Pomis* (min ha-Tappuchim) (død 1588), der var fortrolig med jødisk og klassisk Litteratur saavelsom med Philosophi, skrev Værket »De medico hebraeo« (den jødiske Læge), i hvilket han bekæmpede Fordomme mod Jøderne, navnlig mod de jødiske Læger. Sit Lexikon i tre Sprog »Zemach David«, som endnu i vor Tid har Betydning, tilegnede han Pave Sixtus V.

Ikke ringe Indvirkning havde de Rossi paa den ulykkelige *Leon Modena*. Han var født i Venedig 1571 og udrustet med glimrende Anlæg, og allerede i en tidlig Alder nød han Undervisning i alle Fag af den jødiske Videnskab. Han var i Besiddelse af udstrakte Kundskaber i den bibelske og talmudiske Litteratur, var fortrolig med Philosophi og Physik, skrev Hebraisk, Latin og Italiensk, havde læst, tænkt og skrevet meget; men da han var i Strid med sin Tid, uenig med Jøde-

dommen og med sig selv, og kæmpede med Nød og egen Attraa, vedblev han at være en beklagelsesværdig Mand. For at skaffe sig sit Livsophold tog han fat paa de mest forskjellige Ting; han var Rabbiner, Lærer, Forbeder, Boghandler, Kjøbmand, Ægteskabsmægler o. s. v. Hans Mangel paa Karakterfasthed gjorde, at han vaklede imellem streng Tro og Vantro: han skrev mod Kabbala (Ari Nohem) og Sjælevandring (Ben David), men forfærdigede tilsidst Amuletter for Betaling; i sin tidlige Ungdom skrev han en Bog mod Spillesyge, men kunde dog aldrig bekæmpe sin Lidenskab for Kort og Tærninger; han udgav en Samling fromme Prædikener og skrev mod Traditionen og de bestaaende Love. Han var et sønderrevet Menneske, der fortjener Medlidenhed, men ogsaa Beundring. Modena, der har skrevet Meget: en italiensk-hebraisk Ordbog, en Mnemoteknik, en Selvbiografi, synagogale Poesier o. s. v., døde 1649 som Rabbiner i Venedig. Han pleiede venskabelig Omgang med den aandrige og yndefulde *Sara Copia Sullam* i Venedig (død 1640), som tappert modstod en fanatisk Geistligs Omvendelsesiver, og som ligesom hendes Samtidige i Rom *Debora Ascarelli* gav sig af med litterær Virksomhed.

En Personlighed, der lignede Leon Modena, var *Joseph Salomo del Medigo,* født 1591 paa Kandia. Tidlig var han fortrolig med jødisk Videnskab og de klassiske Sprog; næppe 15 Aar gammel drog han til Padua, hvor han nød Undervisning hos Galilei, og dyrkede ved Siden af medicinske Studier tillige Philosophi. Ogsaa del Medigo førte et omflakkende Liv. Henimod 1613 vendte han tilbage til sin Hjemstavn, men forlod den snart igjen og rejste til Alexandria, hvor han bestod mathematiske Væddekampe med arabiske Lærde, gik derpaa til Konstantinopel, hvor han omgikkes med Karæere og beskjæftigede sig med Kabbala; derefter

rejste han til Polen, ernærede sig her ved sine medicinske Kundskaber og var i nogle Aar Livlæge hos Fyrst Radziwill. Men eiheller her holdt han længe ud. Henimod 1627 reiste han til Hamborg, derpaa til Amsterdam, 1630 var han igjen i Frankfurt a. M., hvor han blev ansat som Læge ved Menigheden, og begav sig derfra til Prag, hvor han døde 1655. Som hans Liv, saaledes var ogsaa hans Karakter og hans Virksomhed som Forfatter; i Strid med sig selv skrev han snart for, snart mod Talmud og Kabbala. Hans mathematiske Værk »Elem« har Værdi.

Del Medigo stod i venskabeligt Forhold til den karakterfaste *Simone Luzzatto*, der til sin Død (1663) var Rabbiner i Venedig og i »en Afhandling om Jødernes Stilling«, der er skreven paa Italiensk, har taget Jøderne og Jødedommen i Forsvar.

Overhovedet var der blandt Jøderne i Italien, der maatte lide meget af Pavernes Tryk saavelsom ved Krige og smitsomme Sygdomme, ogsaa i det 17de og 18de Aarhundrede mange Lærde, som dyrkede den jødiske Videnskab i dens forskjellige Grene. I Venedig levede Medlemmer af den vidtudbredte Familie Aboab. *Immanuel Aboab*, der var født i Porto og døde 1628, skrev en spansk Bog »Nomologia«, i hvilken han paaviser Traditionens Nødvendighed og tillige giver en Slags Litteratuhistorie over de spanske og portugisiske Jøders Arbejder. *Samuel Aboab*, Rabbiner i Venedig, tidligere i Verona (død 1694), traadte i Skranken mod Sabbatai Zewi og forfattede en værdifuld Samling af Responsa »Debar Schemuel«. *Jacob Aboab*, hans Søn og Efterfølger, beskjæftigede sig med bibelsk Arkæologi. I Venedig virkede ogsaa *Asaria Figo*, Forfatter af den bekjendte Prædikensamling »Bina la-Ittim«.

I Ferrara levede som Læge og Rabbiner *Isaak Lampronti*, som forfattede en stor talmudisk Realordbog »Pachad Jizchak«; i Verona levede *Isaak Cardoso*, der var Læge og Digter og i en paa Spansk skreven Bog optraadte som Forsvarer for sine Troesfæller; i Padua Lægen og Rabbineren *Isaak Cantarini*, som ogsaa skrev om Beskyldningen for Mord paa Kristenbørn, og den rigtbegavede Digter *Moses Chajim Luzzatto*, der desto værre fordybede sig i kabbalistiske Sværmerier. Efter at være fordreven fra Italien nedsatte han sig i Amsterdam, hvor han ernærede sig som Diamantsliber; han døde paa en Pilgrimsreise til Palæstina, kun 40 Aar gammel, i Akko 1747.

8. Jøderne i Holland. Menasse ben Israel.

Til Trods for de Tusinder af Maranner, der i det 15. og 16. Aarhundrede havde søgt Beskyttelse i Italien, Tyrkiet og Afrika, til Trods for de Tusinder, som havde besteget Inkvisitionens Baal, fandtes der henimod Slutningen af det 17. Aarhundrede og senere i Spanien og Portugal endnu stedse et stort Antal af Ny-Kristne, som opgave deres høie Stillinger i Staten og geistlige Værdigheder for aabent at bekjende Jødedommen, hvilken de endnu bestandig hang ved, og for i tolerante Lande at leve og dø som Jøder.

Allerede i det 16. Aarhundrede søgte enkelte Maranner-Familier et Tilflugtsted i Antwerpen, men turde ikke aabent bekjende deres Tro; først mod Slutningen af det omtalte Aarhundrede antog Indvandringen af spansk-portugisiske Maranner større Dimensioner til Nederlandene, der længtes efter Befrielse fra det spanske Aag.

I Aaret 1590 indskibede Søskendeparret *Manuel* og *Maria Lopez Pereyra* sig med deres Onkel Miguel Lopez til Holland. Underveis bleve de opsnappede af Englænderne og førte som Fanger til London. Den ved Beskedenhed og Skjønhed udmærkede Maria, som blev venlig modtagen af Dronning Elisabeth, tilbageviste de mest ærefulde Tilbud, ja selv en engelsk Hertugs Haand, og havde intet andet Ønske end at kunne fortsætte sin Reise. Hun ankom lykkelig til Amsterdam og var paa en Maade den Første, der betraadte Amsterdams Grund som Jødinde. Snart fulgte Moderen og de øvrige Slægtninge efter og nogle Aar senere et større Antal spansk-portugisiske Flygtninge, som bleve førte derhen af *Uri Levi,* der levede som Rabbiner i Emden, og af ham bleve optagne i Jødedommen. De ny Ankomne, der i Begyndelsen ansaaes for at være Papister og Billeddyrkere, fik af Regeringen fri Religionsøvelse. Menigheden udvidedes fra Aar til Aar, saa at den Bedesal, der var indrømmet den af den marokkanske Gesandt i Nederlandene, *Samuel Palache,* snart ikke mere var tilstrækkelig, og der oprettedes en Synagoge. I Løbet af ti Aar reiste der sig i Amsterdam tre Synagoger (Bet Jakob, Neve Schalom og Bet Israel), der forestodes af Rabbinerne *Isaak Usiel*, *Joseph* og *David Pardo*.

Næppe gaves der dengang en jødisk Menighed, der i sin Midte havde saa mange Mænd, som udmærkede sig ved Dannelse, Rigdom og Villighed til at bringe Offre, som Menigheden i Amsterdam. Til de første Grundlæggere af denne Menighed hørte: *Jakob Tirado*, *Jakob Israel Belmonte*, Stammefader til en paa Statsmænd og poetiske Talenter rig Familie, Digteren *Rëuel Jesurun* (Paul de Pina), som af *Elia Montalto*, Livlæge hos Dronning Maria af Medicis, formaaedes til at opgive sit Forsæt om at blive Munk og blev ført tilbage til Jødedommen, og *Alonso de Herrera*, som for-

fattede to kabbalistiske Værker paa Spansk, der senere af *Isaak Aboab* ere blevne oversatte paa Hebraisk.

En af de betydeligste og mest bekjendte Mænd blandt de spansk-portugisiske Jøder i Amsterdam er *Menasse ben Israel.* Han var født i Lissabon 1604 og en Søn af den Joseph ben Israel, der, forfulgt af Inkvisitionen og berøvet sin Formue, undslap med sin Familie til Amsterdam. Her nød Menasse en omhyggelig Opdragelse, blev undervist af *Isaak Usiel* i Bibel og Talmud og gjorde saa glimrende Fremskridt, at han allerede i en Alder af 15 Aar optraadte som Prædikant. I sit attende Aar fulgte han efter sin Lærer Usiel som Rabbiner og giftede sig med en fra *Isaak Abravanel* nedstammende Pige. Menasse ben Israael var en af de lærdeste Jøder i sin Tid; han skrev og talte Hebraisk, Spansk, Portugisisk, Latin, Hollandsk og Engelsk, forfattede flere Skrifter af theologisk, philosophisk og historisk Indhold, saaledes det paa Spansk skrevne »Conciliador«, i hvilket han søger at udjevne den tilsyneladende Modsigelse mellem forskjellige Steder i den hellige Skrift, »om Opstandelsen«, »om Livets Ende«, det hebraiske »Nischmat Chajim«, som indeholder Kabbalisme o. m. a. Han og hans Skrifter nøde megen Anseelse hos lærde Kristne, han stod i videnskabeligt Samkvem med flere kristne Lærde, som Hugo Grotius, Digteren Barlaeus, Isaak Vossius, Johan Buxtorf o. A.; selv tyske Theologer kaldte ham deres Ven og førte en lærd Brevvexling med ham. For at forbedre sine pekuniære Forhold oprettede han 1627 et hebraisk Bogtrykkeri — det var det første i Amsterdam — fra hvilket der udgik mange hebraiske og spanske Værker. Men da dette Foretagende ikke svarede til hans Forventninger, vilde han søge et nyt Hjem i Brasilien. Først da gik det op for Jøderne i Amsterdam, hvilket Værd denne sjeldne Mand havde,

og de fra Spanien indvandrede, umaadelig rige Jøder *Abraham* og *Isaak Pereyra* forbedrede hans Stilling, saa at han saae sig i Stand at blive i Amsterdam.

En større Berømmelse end ved sin Embeds- og literære Virksomhed forskaffede Menasse sig ved sine Bestræbelser for at forbedre sine Troesfællers politiske Tilstand. For at udvirke Tilladelse for Jøderne til at opholde sig i de skandinaviske Lande traadte han i Forbindelse med Dronning Christine af Sverig, der ogsaa var kyndig i det hebraiske Sprog. Uophørlig havde han sit Blik fæstet paa England, hvor de jødevenlige Puritanere, der vare komne til Roret, meget beskjæftigede sig med Spørgsmaalet om Jødernes Adgang til Landet, og Mænd som *Edward Nicholas* o. A. optraadte som Apologeter for den jødiske Nation. Allerede 1650 henvendte han sig med en Petition til »det lange Parlament« angaaende deres Gjenoptagelse i Landet og overrakte det sit Skrift »Israels Haab«, idet han tillige udtalte det Ønske, at han selv maatte komme til England. Fem Aar senere tilraadte han Reisen og landede i Oktober 1655 i London. Efter sin Ankomst overrakte han i den jødiske Nations Navn Protektoren Cromwell en Adresse, i hvilken han fremstillede sine Ønsker, nemlig om Adgang til England for Jøderne og uhindret Gudsdyrkelse der, og tillige fremhævede de Fordele, som Landet vilde have herved. Uagtet Cromwell tog sig varmt af Jøderne, søgte Geistligheden og Kjøbmændene at forhindre Sagens Gjennemførelse, idet de mistænkeliggjorde Jøderne og Jødedommen. For at retfærdiggjøre sine Troesfæller forfattede han i London Skriftet »Jødernes Redning«, som, oversat paa Tysk af M. Herz og forsynet af Moses Mendelssohn med en fortræffelig Fortale, endnu fortjener at læses. Han naaede vel ikke sit Maal, men Cromwell tillod dog allerede 1657 enkelte Jøder at bosætte sig i

London. Efterat Protektoren paa en hædrende Maade havde taget Afsked med ham og givet ham en Aarpenge paa hundrede Pund Sterling, tiltraadte han Tilbagereisen, men forinden han endnu havde naaet sin Familie, traf Døden ham i Middelburg (1657).

Allerede ti Aar efter Menasses Død nedsatte portugisiske Maranner og mange rige Jøder fra Italien og Nederlandene sig i London og kaldte *Josua de Silva* til deres Rabbiner. Efter ham fulgte 1679 *Jakob Abendana,* som oversatte Kusari og Mischna paa Spansk, og hvis Broder Isaak levede i Oxford som Lærer i det hebraiske Sprog. Den mest berømte Rabbiner i London var *David Neto* (Nieto), født i Venedig 1654, der blev kaldet til London fra Livorno, hvor han var Lærer og Prædikant. Han var en mangesidig dannet, talentfuld Mand, der ogsaa havde Omgang med kristne Lærde, og en duelig Polemiker. Han optraadte mod Sabbatianeren Nehemia Chajon, mod Karæismen og mod Inkvisitionen i spanske og hebraiske Skrifter; af disse er det mest bekjendte »Matte Dan« eller »Anden Kusari«. Han døde 1728. Jøderne i England nøde fra Aaret 1753 alle Friheder; kun vare de udelukkede fra verdslige Embeder og havde ikke Valgret til Parlamentet.

9. Uriel da Costa. Benedict Spinoza.

I den unge amsterdamske Menighed udbrød der, efterat den næppe havde bestaaet i 30 Aar, en Kamp, som heftig rystede Gemytterne hos de portugisiske Jøder; den blev fremkaldt af Sværmeren Uriel da Costa.

Uriel (Gabriel) *da Costa* (Acosta), der nedstammede fra en Maranner-Familie, blev født c. 1593 i Porto og bestemtes til at studere Retsvidenskab. Ved flittig Bibel-

læsning blev han overbevist om Jødedommens Sandheder og fattede derfor den Beslutning at vende tilbage til sine Fædres Tro. Han frasagde sig Embedet som Skatmester ved en Kirke i sin Fødeby, solgte et prægtigt Hus, som han havde arvet, indskibede sig med sin Moder og sine fire Brødre til Amsterdam og gik der offentlig over til Jødedommen. Allerede efter kort Tids Forløb fandt han dog, at den jødiske Religion ikke fyldestgjorde hans Forestillinger og Ønsker; han benægtede Traditionen og traadte fjendtlig op mod Rabbinismen. Da han bekjendte sine Anskuelser aabent og frit, lyste Rabbinerne Ban over ham, men derved blev han endnu mere irriteret; han udviklede nu i et Skrift sit religiøse System og paastod, at Jødedommen ikke lærer Sjælens Udødelighed. For at bevise det Almenskadelige i da Costas Lære ogsaa for den ikke-jødiske Befolkning offentliggjorde Lægen *Samuel da Silva*, forinden da Costas Skrift endnu var udkommet, en Afhandling »Om Sjælens Udødelighed«. Næppe havde Tvivlerens Skrift forladt Pressen, saa indgave Menighedens Forstandere og Rabbinere en Klage over ham til Magistraten, som lod ham fængsle og hans Skrift konfiskere. Paa Forbøn af hans Brødre, der forøvrigt vare vrede paa ham, fik han sin Frihed efter at have været fængslet i otte Dage, men mistede alle Exemplarer af sit Skrift og blev dømt til en Bøde paa 300 Gylden. Efter at have tilbragt 14 Aar i Ensomhed, bekæmpet fra alle Sider og forladt af Alle, selv af sine nærmeste Slægtninge, bekvemmede han sig til en Udsoning med Synagogen. Efter for anden Gang at være anklaget formedelst sin irreligiøse Færd underkastede han sig efter en syvaarig svær Banlysning Rabbinernes Magtsprog, fornægtede offentlig sine Anskuelser og underkastede sig den mest ydmygende Pønitents. Denne Skæbne nedbøiede ham saa meget, at han ved et Pistolskud gjorde

Ende paa sit Liv (1640). Foruden hans Værk »Undersøgelser over den pharisæiske Lære«, der udkom 1623 paa Portugisisk, skrev han endvidere sin Selvbiografi.

Ved Intolerance blev 20 Aar efter da Costas Død en af de frieste Tænkere og største Philosopher, som nogen Tid har kunnet opvise, dreven ud af Synagogens Samfund, nemlig *Benedict* (Baruch) *Spinoza*, der var født 1632 i Amsterdam. Han var en Yndlingsdiscipel af *Saul Levi Morteira*, der har udgivet en Samling af Prædikener (Gibat Schaul) og andre Skrifter (død 1660), og allerede da han var 15 Aar gammel, besad han saa omfattende rabbinske Kundskaber, at han overfløiede alle sine Meddisciple, og hans Lærere i ham saae en Grundpille for Jødedommen. Under Ledelse af den lærde Læge van den Enden tilegnede han sig Kundskab i det latinske Sprog, ligesom han snart var hjemme i det spanske, portugisiske, hollanske, franske, italienske og tyske Sprog, og hengav sig med Iver til Studiet af Philosophien. Fortrolig som han var med Maimonides's, Gersonides's, Creskas's o. A.'s Skrifter, fordybede han sig i Cartesius's Værker, hvis Philosophi udmunder i den Sætning, at man skal tvivle om Alt, der ikke med fuldkommen Sikkerhed fremtræder som sandt. Han tjernedes stedse mere og mere fra sine Fædres Tro, og da alle Anstrengelser for at overbevise ham om hans Uret sloge feil, saae Rabbinatskollegiet sig foranlediget til at lyse ham i Ban (1656) og at lade ham forvise fra Byen. Han havde allerede forinden trukket sig tilbage til en lille By (Rhynsburg), hvorfra han oftere skiftede Opholdssted, indtil han varigt bosatte sig i Haag (1669), hvor han ogsaa døde den 21de (23.) Februar 1677. I sin Ensomhed levede han udelukkende for Videnskaberne og forskaffede sig Livets Ophold ved Glasslibning. Enhver Understøttelse, som hans Venner tilbød ham for at forbedre hans Stilling, viste han tilbage, og da han i 1673 blev kaldet til Pro-

fessor ved Universitetet i Heidelberg, modtog han ikke denne Post, fordi han frygtede for, at han da maatte opgive den videre Udvikling af Philosophien. Spinoza var i sit Liv Idealet af en Philosoph, maadeholden, beskeden, venlig i Omgang, overbærende og karakterfast. Intet, end ikke en Sværmers Dolkestød, formaaede at bevæge ham til at gaa over til en anden Religion, uagtet det ikke manglede paa Indbydelser og Forlokkelser. Det eneste af sine Værker, han selv udgav (1670), dog uden Forfatterens Navn, er hans theologisk-philosophiske Traktat, i hvilken han bekæmper Maimonides som Aristoteliker, benytter Creskas og Gersonides og kritisk behandler Pentateuchen; det Værk, i hvilket han fremstiller Descartes's Principer, havde hans Venner udgivet syv Aar forinden. Spinozas Værker, der indtage en Hovedplads i den nyere Philosophis Historie, ere af Berthold Auerbach oversatte paa Tysk.

De Rabbinere, der satte Spinoza i Ban, vare: den omtalte *Morteira,* hans Lærer *David Pardo* og *Isaak Aboab de Fonseca,* som (født 1606) var en Discipel af Isaak Usiel og i en Alder af 18 Aar blev ansat som Rabbiner og Talmudlærer. I Aaret 1642 udvandrede han med 600 jødiske Familier til Brasilien for at forøge de jødiske Menigheder i Pernambuco og Recife, men efterat Portugiserne atter havde taget Brasilien i Besiddelse, vendte han 1654 tilbage til Amsterdam, hvor han sammen med *Salomo de Oliveyra,* en frugtbar Forfatter, virkede som Rabbiner indtil sin Død (1693). Aboab var en fortræffelig Taler og skrev, foruden flere smaa Afhandlinger, en spansk Paraphrase til Pentateuchen.

Spinoza blev heftig angreben af *Isaak Orobio de Castro,* Professor i Philosophi og Medicin i Sevilla, der som Tilhænger af Jødedommen blev forfulgt af Inkvisitionen og som Følge af de Pinsler, han havde

maattet udstaa i tre Aar, for en Tid blev sindssyg. Efter at være sat i Frihed og udvist af Landet blev han udnævnt til Professor i Medicin i Toulouse og blev Raadgiver hos Ludvig XIV. Efter nogle Aars Forløb begav han sig til Amsterdam, hvor han offentlig gik over til Jødedommen. Han bekæmpede med megen Skarphed Kristendommens Grunddogmer og var en ivrig Forsvarer af Jødedommens Sandheder. De fleste af hans Værker ere endnu utrykte. Endvidere optraadte imod Spinozas Anskuelser: Lægen *Jakob de Andrade Velosino* fra Pernambuco og den lærde *Thomas de Pinedo,* som bearbeidede Stephanus Byzantinus, og hvis Slægtninge vare *Miguel de Silveyra,* Forfatter af Heltedigtet »Maccabeo«, og den Reisende *Pedro Teixeira;* den Sidste levede i Antwerpen, hvor han paa Portugisisk beskrev sin Reise fra Ostindien til Italien.

10. Jødiske Lærde og Digtere i Amsterdam og Hamborg.

Amsterdam var i det 17de og 18de Aarhundrede et Samlingsted for mange Jøder, hvoraf de fleste vare indvandrede fra Spanien og Portugal, og som udmærkede sig lige saavel ved Rigdom som ved Dannelse og Kundskaber. Endnu tidligere end i Amsterdam, som snart blev kaldt »det store Jerusalem«, havde portugisiske Jøder som Maranner indsneget sig i Hamborg. Allerede 1594 bosatte den i sin Tid yndede Læge *Rodrigo de Castro* (død 1627) sig i Elbstaden, og i Stiftelsen af Hamborgs Bank (1620) deltoge flere rige portugisiske Jøder. En af de rigeste Hamborgere var *Diego Teixeira de Mattos,* hvis Søn *Manuel* blev Dronning Christine af Sverigs Resident og Fortrolige. Ligesom Christine, som valgte *Benedict de Castro,* en

Søn af Rodrigo, til sin Livlæge, saaledes var ogsaa *Christian IV* af Danmark velvillig sindet mod Jøderne; han opmuntrede Jøderne til at nedsætte sig i sine Lande, navnlig i Glückstadt, og valgte til Livlæger *Daniel de Castro,* Benedicts Broder, og *Benjamin Musaphia,* der senere levede som Rabbiner i Amsterdam og skrev værdifulde Tilføielser til »Aruch«. Til Trods for Geistlighedens Modstræben udbredte Jøderne sig stedse mere og mere i Hamborg, og snart reiste sig der en Synagoge. En af de tidligste Rabbinere i Hamborg var *David Kohen de Lara,* som var en Ven af Prædikanten Esdras Edzardi; han arbeidede i 40 Aar paa et lexikalsk Værk, »Keter Kehuna«, og oversatte det ethisk-mystiske Værk »Reschit Chochma« paa Spansk. I Hamborg, senere i Middelburg og Amsterdam, levede *Jakob Jehuda Leon Templo,* som forfattede en spansk Oversættelse af Psalmerne og en Fremstilling af Salomons Tempel; endvidere den af Keiser Frederik III til Pfalzgreve ophøiede, 1662 afdøde *Immanuel Rosales,* der ved Siden af en udstrakt Lægepraxis med Forkjærlighed beskjæftigede sig med Studiet af Astrologi og offentliggjorde flere Poesier.

De portugisiske Jøder viste i Amsterdam og Hamborg som alle Steder, hvor de levede, Omsorg for deres intolerante Hjemstavns Sprog; den spanske Literaturhistorie fortæller om et stort Antal marranniske Mænd, ja selv Kvinder, der som Jøder og Jødinder i Udlandet udgave videnskabelige og poetiske Værker paa Spansk. I Amsterdam mødtes: *David Abenatar Melo,* som udførte en metrisk Oversættelse af Psalmerne, *Antonio Enriquez Gomez* eller *de Paz* og *Miguel (Daniel Levi) de Barrios,* hvilke Begge i mange Aar tjente i den spanske Armee og først antoge Jødedommen i en modnere Alder; de udgave lyriske, episke og dramatiske Poesier. Her

dannede sig et Digterakademi, i hvilket *D. Manuel de Belmonte,* de spanske Majestæters Resident i Holland, indtog Forsædet, og af hvilket Følgende vare Medlemmer: Digterinden *Isabella Corea, Isaak de Rocamora,* som før sin Overgang til Jødedommen under Navnet Fray Vicente de Rocamora havde været Skriftefader hos Keiserinde Maria af Østerrig, *Joseph Penso de la Vega,* en meget talentfuld Novelleforfatter, der 1667 som ungt Menneske paa 17 Aar skrev sit Drama i tre Akter »Assire ha-Tikwa« (Haabets Fanger); *Manuel de Pina, Duarte Lopez Rosa* o. fl. A

Disse og andre fra Inkvisitionen undslupne Digtere gave deres Smerte et poetisk Udtryk, saa ofte Efterretningen om en Lidelsesfælles Martyrdød naaede dem. Saaledes digtede de Klagesange over Franciskaneren *Diego de la Assencion,* som 1603 i en Alder af 24 Aar i Lissabon besteg Baalet, fordi han offentlig havde lært, at Jødedommen var den eneste sande Religion, *Antonio Homem,* der som Professor og Diakonus havde ledet Gudstjenesten i en underjordisk Synagoge i Lissabon og blev brændt 1624, *Isaak de Castro Tartas,* en Slægtning af den amsterdamske Bogtrykker Castro Tartas, som i December 1647 opgav Aanden paa Baalet i Lissabon, idet han udraabte: »Sch'ma Jisrael!«

Menighederne i Amsterdam og Hamborg vare ikke blot de mest dannede, men tillige efter London, Rotterdam og Livorno de rigeste Menigheder paa den Tid. De derværende portugisiske Jøder, der som Følge af deres Redelighed nøde høi Anseelse hos deres kristne Medborgere, gjorde den ædleste Brug af deres Rigdomme. *Isaak (Antonio) Suasso,* der af den samme Kong Karl II af Spanien, som i Madrid 1632 ved en Auto da Fé lod mange Jøder brænde, blev udnævnt til *Baron Avernes de Gras,* forstrakte uden Renter Wilhelm af Oranien med 2

Millioner Gylden til dennes Tog til London. *Abraham* og *Jakob de Pinto* oprettede en Læreanstalt i Amsterdam, og deres Sønner *Jakob* og *Isaak,* som efterlode sig 2 Millioner, udsatte i deres Testamente Legater til Staten og Menigheden, til jødiske og kristne Geistlige. Familien Pereyras stiftede med ½ Million Waisenhuse i Amsterdam. Store Tjenester ydede *Francisco Molo* den hollandske Stat, og *Daniel Abensur* hjalp Kongen af Polen. Et blivende Mindesmærke om Offervillighed satte de rige Borgere Osorio, Costa, Curiel o. A. sig i den store amsterdamske Synagoge, som blev bygget med en Bekostning af 200,000 Gylden (1675) og endnu stedse ansees for et af de smukkeste jødiske Gudshuse.

11. Jøderne i det tyske Rige.

Middelalderen, som sædvanlig sluttes med det 15de Aarhundrede, vedvarede for Jøderne i Tyskland til ind i det 16de og 17de Aarhundrede. Rigtignok udnævnte Keiser Maximilian I den lærde *Jakob Jechiel Loans,* der som Læge havde staaet Keiser Frederik III bi indtil dennes Dødsstund, til sin Livlæge og *Joseph Loans* fra Rosheim (Jossel Rosheim) til Repræsentant for de tyske Jøder paa Rigsdagen; men ikke desto mindre hørte Anklager for Krænkelse af Hostien og Barnemord, Ophidselse mod og Forfølgelse af Jøderne ikke op; ligesom forhen levede Jøderne som Fremmede og Kammertrælle i deres Jødegader, adskilte fra Samfundet og forhaanede af Pøbelen.

I Begyndelsen af det 16de Aarhundrede havde det tyske Jødehad især Talmuds Tilintetgjørelse til Formaal. To døbte Jøder, *Johan Pfefferkorn* fra Mähren, der lod sig døbe, efterat han havde begaaet et Tyveri, og *Victor von*

Karben, denuncerede Talmud og de jødiske Skrifter til Dominikanerne i Køln, i Spidsen for hvilke den voldsomme *Hoogstraten* stod. I flere hadefulde Smædeskrifter ophidsede Pfefferkorn Befolkningen mod Jøderne og opmuntrede Fyrsterne til at fordrive dem og oprette Baal for de jødiske Bøger. Hos Keiser Maximilians Søster, den bigotte *Kunigunde,* forstod han at vinde Tillid og indbildte hende, at de jødiske Skrifters Tilintetgjørelse vilde formaa Jøderne til at lade sig døbe. Det lykkedes ham ogsaa at skaffe sig en Fuldmagt til at undersøge alle jødiske Skrifter i det tyske Rige og at tilintetgjøre dem. Allerede havde han begyndt sin usle Færd i Frankfurt a. M., Worms, Bingen og andre Steder, da tog en Mand af fremragende Betydning sig af Jøderne og deres Skrifter, nemlig *Johan Reuchlin,* født i Pforzheim 1455. Følgende Tidens Retning havde han fordybet sig i Kabbala og som Følge heraf ivrig befattet sig med Studiet af det hebraiske Sprog; den keiserlige Livlæge *Loans* og Lægen *Obadja Sforno* i Rom vare hans Lærere i det Hebraiske; med andre jødiske Lærde, saasom *Jakob Margolit* i Regensburg, stod han i Brevvexling. Som Professor i Ingolstadt, Tübingen og Stuttgart fremmede han Kjendskabet til det Hebraiske blandt Kristne, og en Række af Elever, saasom Sebastian Münster, Cellarius og navnlig Melanchthon bleve af ham ansporede til Studiet af det hebraiske Sprog.

Reuchlin, der efter Forslag af Dominikanerne af Keiseren var bleven opfordret til at afgive en Betænkning om de jødiske Skrifters Værd eller Skadelighed, optraadte med stor Bestemthed for dem; leilighedsvis brændemærkede han ogsaa Pfefferkorn og dennes Tilhængere, hvilke han betegnede som ondskabsfulde og uvidende Personer. Derved blev Reuchlin indviklet i en Strid, som bragte hele den lærde Verden til at tage Parti for eller imod

den jødiske Litteratur. Paa Modstandernes Side stode Hoogstraten og Universiteterne i Paris, Løwen, Erfurt og Mainz, paa Reuchlins Side de lærdeste Mænd i alle Lande; selv Fyrster som Hertug *Ulrich af Würtenberg*, Kurfyrste *Frederik den Vise af Sachsen*, og høitstaaende Geistlige som *Egidio de Viterbo*, en Discipel af *Elia Levita*, stode ham bi. Ubekymret om Sophismer og Smædeskrifter, ja selv om Modstandernes Banstraaler, forfægtede Reuchlin modig den retfærdige Sag og bragte den endelig for Domstolen i Rom, hvor ansete Jøder som Bonet de Lates, Livlæge hos Leo X, ligeledes virkede for ham. Da optraadte endelig Keiser Maximilian, angrende, at han havde givet Anledning til en saa modbydelig Strid, og erklærede, at Reuchlin var en brav og lærd Mand, og at Paven vilde gjøre ret i at stoppe Munden paa hans giftige Modstandere. Ved Siden af Keiserens Ord hørtes ogsaa Udsagn af de ædle Riddere Franz von Sickingen og Ulrich von Hutten, fra hvem det betydelige Skrift »die Dunkelmännerbriefe« hidrører; de erklærede sig beredte til, hvis Tungen ikke slog til, ogsaa at bruge deres Sværd i denne Strid. Sagen blev i Rom afgjort til Fordel for Reuchlin; Talmud var reddet; istedetfor at fordømme den opmuntrede Pave Leo selv de rige kristne Bogtrykkere Bomberg til at trykke hele Talmud.

Den Reuchlin-Pfefferkornske Strid havde virket meget til Forberedelse af Reformationen. Forinden den endnu var tilendebragt, havde *Luther* tildraget sig Magthavernes og de Lærdes Opmærksomhed. Som en oprigtig Tilhænger af Reuchlin og Ven af Jossel Rosheim hørte den tyske Reformator, idetmindste i Begyndelsen, ikke til dem, der vilde see Jøderne udryddede; i sin Bog, »at Jesus var en født Jøde«, udtalte han sig endog afgjort mod Jødehad. Først i hans senere Aar, da ved de mange Krænkelser, han selv havde maattet taale, hans Blik var

blevet uklart, lod han sig henrive til bittre Yttringer om Jøderne.

Enkelte Individers Ophidselser mod Jøderne var imidlertid slet ikke nødvendig; overalt var det tyske Folk høist forbittret paa dem. Under en Hostieproces lod Kurfyrste *Joachim I af Brandenburg* 38 Jøder lægge paa Pinebænken og lod dem Alle, paa to nær, der lode sig døbe, brænde den 19de Juli 1510. I en Raadslagning mellem geistlige og verdslige Fyrster, som fandt Sted 1516 i Frankfurt a. M., blev det besluttet at fordrive Jøderne fra det vestlige Tyskland; kun Keiserens Magtsprog forhindrede Udførelsen af denne Beslutning. Næppe var Keiser Maximilian død, saa bleve Jøderne fordrevne fra Regensburg og 4000 Gravstene ødelagte paa den meget gamle jødiske Begravelsesplads (1519). Den store tyske Bondekrig i Aaret 1525 bragte Død og Plyndring over Jøderne i Elsas og Rheingau; overalt forlangte Bønderne deres Fordrivelse. Jødefordrivelser høre overhovedet endnu ikke til Sjeldenhederne i det 17de Aarhundrede. I Aaret 1553 udstedte Hertug *Erich II af Braunschweig* et Banlysningsdekret mod Jøderne i sit Land, og i Aaret 1555 maatte Jøderne rømme Pfalz. Den ødsle Kurfyrste Joachim II af Brandenburg havde Jøden *Lippold* til Læge og Finantsminister. Efter Kurfyrstens Død beskyldte man denne for at have forgivet sin Herre; efterat han var tvungen paa Pinebænken til en Tilstaaelse, lod Kurfyrste *Johan Georg* ham henrette og fordrev alle Jøder fra de brandenburgske Lande (1573). Lippolds Uskyldighed er i den nyeste Tid bleven godtgjort af Retsakterne.

Reformationen havde ingen Indflydelse paa Jødernes Stilling; de bleve ikke mindre hadede af Protestanterne end af Katholikerne. I den protestantiske frie Rigsstad Frankfurt a. M., hvor Jøderne stode under Magistratens Herredømme og levede under mange Indskrænkninger

(Jødekvarter), forlangte Laugene deres Udvisning, og da Magistraten modsatte sig dette Forlangende, angrebe de under Anførsel af en Kukkenbager *Vincenz Fettmilch,* som selv kaldte sig »den nye Haman«, den 22de August 1614 Jødegaden. Det kom til en heftig Kamp mellem Angriberne og Jøderne, der havde bevæbnet sig og barrikaderet sig i deres Gade, og paa begge Sider var der ikke blot Saarede, men ogsaa Døde. Tilsidst maatte Jøderne vige for Modstandernes Overmagt. Vincenz Fettmilch trængte med sine Følgesvende ind i Jødekvarteret, hvor Alt blev plyndret og røvet, og mange trykte og haandskrevne hebraiske Bøger brændte. Endnu var Pøbelen ikke tilfreds med Plyndringen, men forlangte Jødernes øieblikkelige Fordrivelse, og 1380 Jøder forlode den 23de August Byen. Først efter atten Maaneders Forløb vendte de tilbage. Efterat Vincenz Fettmilch og to andre Ophavsmænd, Snedkeren Gerngross og Skrædderen Schopp, samt flere Andre den 28de Februar 1616 vare blevne henrettede paa Rossmarkt og Fettmilchs Hus jevnet med Jorden, holdt Jøderne efter keiserlig Befaling deres høitidelige Indtog i Staden. Til Erindring om deres Tilbagekomst fastsatte de den 20de Adar (Purim Vinz) som Festdag.

Begivenhederne i Frankfurt gjentoge sig næppe 9 Maaneder efter i Worms, hvor den næststørste Menighed i Tyskland fandtes. Den 20de April 1615 fordrev Pøbelen, ophidset af Advokat Chemnitz, Jøderne fra Byen, plyndrede Husene, brændte Thorarullerne og ødelagde endog Begravelsespladsen. Blandt de Fordrevne befandt sig ogsaa Rabbineren i Worms *Emanuel Bacharach*, hvis Sønnesøn *Jaïr Chajim Bacharach,* der ligeledes var Rabbiner i Worms (død 1702), var Forfatter til en Samling Responsa «Chawot Jaïr« og indtog en fremragende Plads blandt sine Samtidige ved sin Tilbøielighed for me-

thodisk Talmudstudium. De Banlyste fra Worms fandt en Beskytter i Kurfyrst *Frederik af Pfalz,* som stod i Brevvexling med den berømte Læge *Zacuto Lusitano* (død 1642), og vendte den 9de Januar 1617 tilbage til Byen under Ledsagelse af keiserlige Soldater. Under 30 Aars Krigen lede Jøderne ikke mere end de Kristne; Keiserne Ferdinand II og Ferdinand III toge dem under særlig Beskyttelse.

12. Jøderne i Østerrig, Bøhmen, Mähren og Ungarn.

Jøderne i de af Habsburgerne regerede Lande befandt sig stedse under Landsforvisningens Damoklessværd. I Aaret 1554 paabød *Ferdinand I,* Broder til Karl V, deres Fordrivelse fra Nedre-Østerrig; 1542 og 1561 udviste han dem fra Prag og 1575 fra Wien; baade til Prag og til Wien bleve de snart kaldte tilbage. Omendskjøndt ogsaa Keiser *Rudolph II* fordrev Jøderne 1594 fra Østerrig og 1600 fra Wien og paalagde dem uhyre Skatter, viste han sig dog i det Hele velvillig imod dem. Med Overrabbineren i Prag *Løwe ben Bezalel,* den »høie Rabbi Løb« kaldet, der er bleven mere berømt ved de til hans Navn knyttede Mirakelsagn end ved sine Skrifter, havde han 1592 en hemmelig Samtale. Den for sin sjeldne Velgjørenhed bekjendte *Mordechai Meisel* (død 1601), der i Prag lod bygge den til hans Navn knyttede Meiselsynagoge og en Læreanstalt saavelsom Fattighuse og Hospitaler, betænkte Menighederne i Posen og Jerusalem med rige Gaver og overhovedet var et Mønster paa et ædelt Hjerte, udnævntes af ham til keiserlig Raad; desuagtet inddrog han Meisels hele Efterladenskab i Statskassen, da han døde barnløs.

Under Keiser *Ferdinand II* vare Jødernes Forhold gunstigere end nogensinde tilforn. Han tillod dem at bygge nye Synagoger og udnævnte jødiske Kapitalister, hvoraf der dengang var mange i Wien og Prag, til Hofjøder; Hofjøden *Bassewi* i Prag ophøiede han paa Grund af de mange Tjenester, han havde ydet det keiserlige Hus, i Adelstanden og tillagde ham Navnet *Treuenburg*. Erkebiskoppens Ønske om at fordrive Jøderne fra Residentsstaden opfyldte han ikke, derimod paabød han efter Geistlighedens Opfordring, at Jøderne i Wien og Prag skulde ugentlig besøge Kirkerne for der at høre en kristelig Prædiken.

Paa denne Tid levede som Rabbiner i Wien den lærde *Lipman (Jomtob) Heller* (født i Wallerstein 1579). Han var en imponerende Personlighed og forbandt talmudisk Lærdom med almen Dannelse. Allerede 1597 var han Medlem af Rabbinatet i Prag, hvor han stod i Forbindelse med Prædikanten *Ephraim Lentschütz,* Forfatter af Prækensamlingerne »Olelot Ephraim«, »Kli Jaka« o. fl., saavelsom med den dygtige Mathematiker *David Gans* (død 1613), Forfatter af den ogsaa paa Tysk oversatte jødiske Krønike »Zemach David« og Ven af Keppler og Tycho Brahe. Ved sin udførlige Kommentar til Mischna »Tosefot Jomtob«, der er føiet til de fleste Mischna-Udgaver, blev kan tidlig berømt; i 1624 udnævntes han til Rabbiner i Nikolsburg, og endnu samme Aar blev han forflyttet til Wien, men fulgte allerede 1627 en Kaldelse til Prag. Her indtog han Forsædet i den Kommission, der var nedsat for at repartere den betydelige Krigskat paa Medlemmerne af Menighederne i Prag og det øvrige Bøhmen. Hvor samvittighedsfuldt han end forvaltede dette Embede, blev han dog af enkelte Utilfredse anklaget og bagvasket hos Keiseren. Denne lod ham føre til Wien og kaste i Fængsel. Paa Forbøn af indflydelsesrige

Mænd blev han efter 40 Dages Fangenskab løsladt, men straffet med en Bøde paa 1000 Rigsgylden og afsat fra Embedet. Han reiste til Polen, hvor nye Lidelser ramte ham, og døde i Krakau 1654. Foruden en stor Kommentar til Ascheris Piske Halochot (Maadanne Jomtob), flere Bodssange o. A., skrev han sin Selvbiografi (Megillat Eba), der er oversat paa Tysk.

Efter Ferdinand II's Død henvendte Wiens Borgere sig til dennes Efterfølger Ferdinand III (1637) med Bøn om at fordrive Jøderne; han tog intet Hensyn til deres Forestillinger, men tog tvertimod Jøderne i sit Rige under sin Beskyttelse. De bøhmiske Jøders Rettigheder udvidede han som Belønning for deres tappre Forsvar mod Svenskerne af et Kvarter af Prag (1648). Under Keiser *Leopold I* naaede Wienerne endelig deres Maal; den 16de Februar 1670 udkom der en keiserlig Befaling om, at alle Jøder skulde forlade Østerrig. Alle Forsøg paa at forhindre Udførelsen af denne Forholdsregel forbleve uden Resultat. Den 28de Juli 1670 fandtes ingen Jøde mere i Østerrig. Jødekvarteret (am Werd) i Wien blev kaldet Leopoldstadt; og paa Synagogens Grund blev der bygget en Kirke, Leopoldikirken. Mange Wiener-Jøder droge til Berlin og lagde Grund til Dannelsen af Menigheden der; den største Deel af de Landflygtige nedsatte sig i Mähren.

Allerede faa Aar efter vendte Jøderne tilbage til Wien. Blandt de første, der atter toge Ophold i Residentsstaden, var den rige og lærde *Samson Wertheimer*, Stamfader til en vidtforgrenet Familie, og Hoffaktor *Samuel Oppenheimer*, en Slægtning af den rige *David Oppenheimer,* som først var Rabbiner i Nikolsburg, derefter til sin Død (1736) i Prag, og eiede et af ham grundlagt, righoldigt Bibliothek, som nu befinder sig i Oxford. Ogsaa *Joseph Süss Oppenheimer*, der maatte undgjælde

med Døden for de tro Tjenester, han som Finantsmand havde viist den letsindige Hertug Karl Alexander af Würtemberg, var beslægtet med ham. Nogle Aar senere end de to Nævnte kom *Diego de Aguilar* til Wien. De fandt snart Leilighed til at interessere sig for deres Troesfæller hos Keiserinde Maria Theresia, hos hvem de stode i Gunst. Keiserinden udstedte nemlig den 18de December 1744 en Befaling om, at alle Jøder skulde udvises fra Mähren og Bøhmen. Jøderne i Prag, c. 15,000 Personer, maatte virkelig forlade Byen. Paa Forbøn af de ovennævnte Wiener-Jøder og af Englands og Hollands Gesandter tog Keiserinden Ediktet tilbage; derimod fastsatte hun Antallet af de jødiske Familier, der for Fremtiden skulde have Lov til at bo i Bøhmen (20,000) og i Mähren (5100) som »Familianter«.

Jødernes Forhold i Ungarn afhang i det 16de og 17de Aarhundrede tildels af de habsburgske Keisere. Jøderne i de ungarske Provinser, der stode under østerrigsk Høihed, bleve haardt trykkede ligesom deres Troesfæller i Østerrig, Bøhmen og Mähren; derimod havde de under tyrkisk Herredømme i Ofen, Stuhlweissenburg, Gran, Grosswardein, Temeswar og andre Byer lykkelige Tider; de nøde fri Religionsøvelse, vare ikke indskrænkede i deres Erhverv ved Undtagelseslove og omgikkes venskabeligt med Tyrkerne. Det er derfor begribeligt, at Jøderne i de hyppige Krige mellem Østerrig og Porten afgjort stode paa Tyrkernes Side. Da Østerrigerne 1680 beleirede Ofen, forsvarede Jøderne Byen saa tappert, at Byens Redning blev tilskreven dem, og Sultan *Mohammed IV* indrømmede dem som Anerkjendelse af deres Bedrifter Skattefrihed og særlige Privilegier. Fem Aar senere fandt man atter Jøderne paa Ofens Volde. Efter Stormen paa Fæstningen tog Fjenden blodig Hævn over dem; Hundreder af Jøder bleve dels nedsablede eller

drevne ud i Donau, dels førte i Fangenskab. Ved Ofens Indtagelse undslap *Zewi Aschkenasi (Chacham Zewi)* Døden. Han var en Sønnesøn af *Ephraim Kohen* fra Wien, der var Forfatter af de retslige Responsa »Schaare Ephraim« og i 12 Aar var Rabbiner i Ofen. Selv levede han som Rabbiner i Serajevo, Hamborg, Lemberg og Amsterdam, hvor han døde 1718. Hans retslige Responsa ere høit skattede.

13. Jøderne i Preussen og de kristne Lærde.

I Kurfystendømmet Brandenburg, hvor siden Fordrivelsen 1573 ingen Jøder maatte bo, tillod den store Kurfyrste 50 Familier, der vare fordrevne fra Wien, at tage Ophold i Byerne i Mark, men rigtignok under haarde Betingelser og kun paa 20 Aar; han havde allerede tidligere taalt dem i de Landsdele, der vare tilfaldne ham ved den Westphalske Fred, i Halberstadt, Cleve o. s. v., og havde endog udnævnt *Elia Gomperz* fra Emmerich til sin Hofjøde og Agent. Han var ogsaa den første tyske Fyrste, der tillod Jøderne at besøge Universitetet i Frankfurt, og den første Jøde, der gjorde Brug af denne Tilladelse, var *Tobia Kohen* (født 1652), der fuldendte sine Studeringer i Padua og udgav et medicinsk-philosophisk Værk »Maase Tobia«.

Den store Kurfyrste optog ogsaa i sine Lande flere Jøder fra Hamborg, Glogau og andre Byer, der bosatte sig i Frankfurt, Landsberg og andre Steder, saa at der ved den første Konge af Preussens Regeringstiltrædelse i hans Lande levede over 1000 Jøder, der vare istand til at oprette jødiske Bogtrykkerier i Berlin ved Jablonsky og i Frankfurt ved Beckmann; i det sidste blev Talmud paany trykt paa Bekostning af den rige og fromme *Bärmann* fra Halberstadt.

Mod Talmud og den jødiske Litteratur rettede snart efter Frederik I's Tronbestigelse Professor *Johan Andreas Eisenmenger* sine giftige Pile i sin berygtede Bog »Den opdagede Jødedom», i hvilken Steder af Talmud ere forfalskede og fordreiede, og gamle, løgnagtige Historier gjentagne. Denne Bog, af hvilken Jødefjender endnu den Dag idag øse deres Visdom, blev beslaglagt paa Foranledning af de to wienske Hoffaktorer *Samson Wertheimer* og *Samuel Oppenheimer*. Arvingerne efter den af Græmmelse døde Eisenmenger henvendte sig til Kongen af Preussen, og denne sendte ogsaa et Bønskrift til Keiser Leopold I, men uden Nytte: »den opdagede Jødedom« henlaa forseglet i 40 Aar. Da udkom Bogen i et nyt Oplag i Kønigsberg, men havde ikke den af Jødefjender ventede Virkning, thi siden Begyndelsen af det 16de Aarhundrede havde ogsaa kristne Lærde indgaaende beskjæftiget sig med den jødiske Litteratur, og mange af disse forstode at skjelne mellem det Løgnagtige og det Sande.

Blandt de kristne Lærde vare især fremragende de to *Joh. Buxtorf* i Basel, Fader og Søn (den Første død 1629, den Anden 1664), der havde dels bearbeidet, dels udgivet den rabbinske Bibel, et Lexikon talmudicum, Konkordantsen og et Bibliotheca rabbinica. Buxtorferne indvirkede paa mange af deres Samtidige i Tyskland, Holland, England, Frankrig og Schweiz. Med megen Kjærlighed behandlede *Hottinger* i Zürich den jødiske Litteratur, *Rosenroth* og *Wachter* den jødiske Philosophi og Kabbala, *Samuel Bochart* skrev et fortjentfuldt Værk om bibelske Dyr og Planter, *Surenhus* oversatte Mischna, og *Basnage* har man at takke for den første jødiske Historie. *Wagenseil* skrev en Bog om Jødisk-Tysk og anbefalede alle Kristne at lære Jødisk-Tysk, og den frankfurtske Jødetjende *Schudt* udgav en Bog »Jødiske Mærkværdigheder«. En betydelig Fortjeneste af den jødiske

Litteratur erhvervede sig *Joh. Chr. Wolf* (død 1739), som fuldstændig bearbeidede fra nyt af *Bartoloccis* Bibliotheca rabbinica og med Bistand af jødiske Lærde samlede en rig Skat i sit af 4 Bind bestaaende Bibliotheca hebraea. Ved kristne Lærdes Arbeider bleve mange Fordomme mod Jøderne ryddede af Veien. Ogsaa for Jøderne frembrød efterhaanden en ny Tidsalders Morgenrøde.

SYVENDE AFSNIT.

Fra Moses Mendelssohn til Nutiden.

---

1. Moses Mendelssohn.

Den Mand, med hvem Jødernes nyere Historie begynder, er *Moses Mendelssohn*, efter sin Fødeby Dessau ogsaa kaldet Moses Dessau. Han fødtes den 6te September 1729 i det samme Aar, da ogsaa Lessing saae Dagens Lys. Hans Fader Mendel, en fattig Elementarlærer og Thoraafskriver, gav ham den første Undervisning, men betroede snart hans Veiledning til Rabbineren i Dessau *David Fränkel*, som underviste ham i Talmud og ledede ham til Forstaaelsen af de jødisk-philosophiske Skrifter. Navnlig Værket More Nebuchim af Maimonides studerede det unge Menneske med glødende Iver, rigtignok paa Bekostning af sin Sundhed. »Denne Maimonides«, sagde han ofte spøgende, »har jeg at takke for mit forkrøblede Legeme; han alene er Skyld deri, men desuagtet elsker jeg ham, thi den Mand har mildnet mangen en sørgmodig Time i mit Liv og saaledes holdt mig tifold skadesløs for, hvad han har skadet mig med Hensyn til mit Legeme.«

Da Fränkel i Aaret 1742 blev kaldet som Overrabbiner til Berlin, fulgte den 14-aarige Yngling, der

tørstede efter Viden, snart efter ham. Med kun faa Groschen i Lommen, uden Anbefalinger, uden Mod til at nærme sig Fremmede, uden Venner og Bekjendte, betraadte Moses Dannelsens Hovedsæde. Hvor skulde hun nu bo, hvormed skulde han ernære sig, til hvem skulde han henvende sig om Raad og Hjælp? Han fremstillede sig for sin Lærer, og denne tog sig med Kjærlighed af ham. Hos en velstaaende Mand ved Navn Heimann Bamberger skaffede han ham fri Bolig paa et Tagkammer og nogle Gange ugentlig frit Bord; han selv gav ham Kosten om Sabbaten og paa Festdagene, og da Moses skrev en smuk Haandskrift, overdrog han til ham at afskrive hans Arbeider, hvorfor han ugentlig gav ham nogle Groschen. Mangen en Nat lagde det stakkels unge Menneske sig i Seng uden at kunne stille sin Sult. Paa Brødet, der ofte udgjorde hans eneste Maaltid, betegnede han med omhyggeligt afmaalte Streger den Del deraf, som han maatte spise i en Dag, naar han ikke fuldstændig skulde sulte den næste Dag, ja undertiden savnede han rent Linned, saa at han af Skam ikke turde lade sig se for Folk.

Men Nøden bøjede ikke hans Aand. Mendelssohn hengav sig med usvækket Iver til Studiet af Talmud og søgte at tilegne sig det dengang af Jøderne ringeagtede tyske Sprog. *Israel Samoscz*, en Polak, der for sit Frisind var jaget fra sit Hjem, bibragte ham den elementære Mathematik, og en ung jødisk Læge fra Prag ved Navn *Kisch* tilbød at være ham behjælpelig med at lære Latin. Ved Kisch, der kun underviste ham i nogle faa Maaneder, gjorde han Bekjendtskab med en jødisk Læge, Doktor *Aron Gumperz*, som ikke blot lærte ham Engelsk og Fransk, men tillige indviede ham i Litteraturen og i den dengang herskede Leibnitz-Wolf'ske Philosophi. Ogsaa til Forbedring af Mendelssohns ydre Omstændigheder havde Gumperz bidraget, idet han anbefalede ham

til den rige berlinske Silkefabrikant *Bernhard*, hos hvem han blev Huslærer i Aaret 1750. Efter at være befriet for trykkende Nød hengav han sig med forøget Iver til philosophiske Studier.

Af største Vigtigtighed for Mendelssohn var det, at han ved Dr. Gumperz 1754 blev bekjendt med *Lessing*. Den unge Litterat, der allerede havde skrevet sit Lystspil »Jøderne«, drog den undselige Moses til sig, og snart knyttede fælles Stræben dem sammen i det inderligste Venskab. Det varede ikke længe, før Lessing ogsaa bragte Mendelssohn ind paa Forfatterbanen. Det var henimod Slutningen af Aaret 1754, at Lessing havde givet sin Ven Moses en engelsk Afhandling at læse. Han bragte den efter nogle Dages Forløb tilbage, og da Lessing spurgte ham, hvad han syntes om den, mente han, at han vel ogsaa kunde skrive noget Saadant. Efter nogle Ugers Forløb overrakte Mendelssohn ham virkelig et Arbeide til Gjennemsyn. Der forløb flere Maaneder, uden at Lessing omtalte Arbeidet. Da kom Lessing en Aften til Mendelssohn og overrakte ham en Bog, hvilken, som han bemærkede, først igaar havde forladt Pressen; det var hans »philosophiske Samtaler«, som Lessing, uden at Mendelssohn vidste det, havde ladet trykke (1755). I samme Aar forenede Mendelssohn sig med Lessing til et Angreb paa Akademiet i Berlin, som de udførte i det i Fællesskab udarbeidede Skrift: »Pope som Metaphysiker«.

Kort forinden Lessing forlod Berlin, gjorde Mendelssohn Bekjendtskab med den unge, talentfulde Boghandler Nicolai, ved hvem han blev vunden for de skjønne Videnskaber. Med særlig Iver lagde han sig nu efter at studere Æsthetik og tog levende Del i Alt, hvad dertil hørte. Hans første Arbeide i dette Fag var »Breve om Følelserne«, der ligesom hans øvrige æsthetiske Afhand-

linger kunde glæde sig ved Lessings, Schillers Herders o. A.'s Anerkjendelse.

I September 1754 var Huslæreren Mendelssohn bleven Bogholder i den Bernhard'ske Silkefabrik, men ogsaa nu kjølnedes hans Kjærlighed til Videnskaberne ikke; da Nicolai besluttede sig til at udgive »Bibliothek for de skjønne Videnskaber og Kunster«, blev Mendelssohn den flittigste Medarbejder i dette epokegjørende Tidsskrift. Saasnart han trak sig tilbage, gik det ind, og i dets Sted traadte et nyt Foretagende med et langt højere Maal: »Litteraturbrevene«. Uden Sky og uden Hensyntagen skulde alle Fremtoninger i den tyske Litteratur mønstres og kritiseres. Mendelssohn, den næppe taalte Jøde, havde endog det Mod paa en beskeden, men knusende Maade at bedømme Frederik den Stores Digte. Derefter bleve Litteraturbrevene forbudte, og Mendelssohn stævnedes til Sanssouci for at forsvare sig. Med en vittig Lignelse undgik han den for ham stillede Fælde, idet han sagde til Kongen: »Hvem der skriver Vers, slaaer Kegler, og hvem som slaaer Kegler, hvo han end er, Konge eller Bonde, maa finde sig i, at Keglereiseren siger, hvordan han slaaer.«

Aaret 1760 tilbragte Mendelssohn i fælles Arbeide med sin bedste Ven Lessing, som dog snart trak sig tilbage til Breslau. Dobbelt smertelig følte Mendelssohn nu Ensomheden, og i Mai 1761 forlovede han sig med Fromet Guggenheim fra Hamborg. Under sit Ophold der traadte han i venskabeligt Forhold til Rabbineren *Jonathan Eybeschütz*, som var kaldet derhen fra Metz og var en skarpsindig talmudisk Lærd, der af *Jakob Emden*, den lærde Søn af Zewi Aschkenasi, blev beskyldt for hemmelig Sabbatianisme, hvilket medførte en livlig Strid, der varede i flere Aar. Eybeschütz forstod at skatte Mendelssohn efter dennes sande Værd.

Mendelssohn ægtede 1762 sin Brud, og i Hvedebrødsdagene var han beskjæftiget med Løsningen af Prisspørgsmaalet: »om Evidentsen i de metaphysiske Videnskaber«; det blev afgjørende for ham, idet han fik den første Pris, medens Kant kun fik den anden.

Paa den Tid traadte han i særdeles inderlig Forbindelse med *Thomas Abt*, en ung Konsistorialraad i Bückeburg, som bestandig var betagen af pinlige Tanker og knyttede en Brevvexling med Mendelssohn om Menneskets Bestemmelse. Den fortræffelige Abt døde snart efter i sin bedste Alder, og Mendelssohn besluttede at sætte ham et Minde. Saaledes fremkom hans Bog »Phädon« eller »Om Sjælens Udødelighed« (1767). »Phädon«, i hvilken han i Dialogform udvikler Grundene for Sjælens Udødelighed, gjorde umaadelig Virkning. Den fuldendte Form, Behandlingsmaadens Elegance og Klarhed skaffede den en stor Læsekreds; i kort Tid oplevede den flere Oplag, og næppe et Aarti efter var den oversat paa de fleste Sprog, endog paa Hebraisk. Ved »Phädon« var Mendelssohn bleven en tysk Berømthed; Enhver ansaa det for en Ære at tale med »den tyske Plato«, som Mendelssohn nu kaldtes, eller at træde i Korrespondance med ham; de første Mænd i Tyskland søgte hans Venskab: Hamann, Herder, Gleim, Jacobi, Weisse, Iselin, Zimmermann og mange Andre; selv Fyrster traadte i nærmere Forbindelse med ham.

Blandt de mange Fremmede, der opsøgte Philosophen paa hans Kontor, var ogsaa den schweiziske Geistlige *Johann Caspar Lavater*, hvis paatrængende Omvendelsesforsøg foraarsagede ham megen Smerte. I Aaret 1769 oversatte nemlig Lavater Bonnets Skrift: »Undersøgelse af Beviserne for Kristendommen«, og opfordrede i en trykt Tilegnelse Mendelssohn til at modbevise dette Skrift eller at gjøre, hvad Klogskab, Sandhedskjærlighed og

Retsind bød ham at gjøre. Mendelssohn tilbageviste med megen Takt, men ogsaa med Bestemthed dette Forlangende. Han befandt sig i en Stilling som den, Lessing har skildret i sin Nathan, da denne staaer ligeoverfor Saladins Spørgsmaal. Ved en rolig og forsonlig Holdning forstod han at afvæbne de forskjellige Modstandere, der havde deltaget i denne Kamp, som havde interesseret alle Dannede. Men Lessing troede at skylde Vennen en Opreisning. Den tyske Litteratur har denne Begivenhed at takke for et af sine herligste Produkter: »Nathan den Vise«. Hele Mendelssohns Karakter er skildret i Nathan, ligesom Forbilledet for de andre Personer i Dramaet ere tagne fra Mendelssohns Omgivelser.

Denne Strid havde virket meget skadelig paa Mendelssohns Sundhed; han hjemsøgtes af stærke Nervelidelser, som i hele Aar gjorde ham uskikket til ethvert aandeligt Arbeide. I denne for ham saa bedrøvelige Tid havde han den Tilfredsstillelse, at Videnskabernes Akademi valgte ham til Medlem, men Frederik den Store strøg egenhændig Jøden af Listen og vægrede sig haardnakket ved Valgets Stadfæstelse. Med Ro bar Mendelssohn ogsaa denne Tilsidesættelse og trøstede sig med, at det var ham kjærere, at Kongen nægtede ham Optagelse, end om Kongen havde valgt ham og Akademiet havde forkastet ham som udygtig.

Mendelssohn, som trods sin fremragende Stilling i Aandens Verden stedse maatte føle, at han var Jøde, undgik længe at træde bestemt i Skranken for sine Troesfæller. Dog søgte han, saa ofte han fik Leilighed dertil, at forbedre deres Forhold. Da man vilde forbyde de faa Jøder, der levede i Schweiz, at gifte sig, og da et stort Antal fattige Familier skulde udvises fra Sachsen, tog han sig af deres Sag, begge Gange med gunstigt Resultat. Det maa ogsaa tilskrives hans Ind-

flydelse, at det Tilsyn bortfaldt, der førtes med jødisk Gudstjeneste, især for den mistænkeliggjorte Alenu-Bøns Skyld. Som Følge af den Lavaterske Strid besluttede han nu mere end hidtil at hellige sine Troesfæller sin litterære Virksomhed.

Fremfor Alt virkede han for at gjøre dem værdige til borgerlig Ligestilling ved Tilegnelse af tysk Dannelse og at lade et rent tysk Sprog træde istedetfor deres hidtil brugte Jargon. Ved Siden af den gamle ærværdige hebraiske Text skulde Ungdommen tidlig lære det tyske Sprog. Ud fra dette Synspunkt skred han til Offentliggjørelse af den tyske Oversættelse af Pentateuchen, som han egentlig havde forfattet til Brug for sine egne Børn. Han forsynede den med en paa Hebraisk skreven Kommentar (Biur), der hidrører dels fra ham selv, dels fra hans Medarbeidere Salomo Dubno, H. Wessely, Ahron Jaroslaw og Herz Homberg.

Foretagendet fandt den bedste Modtagelse ikke blot i Tyskland, men ogsaa i Holland, England, Frankrig og Italien, ja selv i Polen; endog Kongen af Danmark samt de danske Prinser og Stormænd subskriberede paa Værket. Ogsaa flere indsigtsfulde Rabbinere, saasom Overrabbineren i Berlin *Hirschel Levin*, paa hvis Foranledning Mendelssohn 1778 oversatte Jødernes Rituallove paa Tysk, og dennes Søn *Saul* i Frankfurt a. O. udtalte uforbeholdent deres Glæde over Værkets Fremkomst. Andre derimod, som Overrabbineren i Prag *Ezechiel Landau* (død 1793), den berømte Forfatter til Samlingen af Responsa »Noda Bijehuda«, Rabbineren i Hamborg-Altona *Raphael Kohen* (død 1803) og dennes Svigersøn *Hirsch Janow*, ogsaa kaldet Hirsch Charif, den Skarpsindige, ligesom *Pinchas Hurwitz* (død 1802), Forfatter af »Haphlaah«, traadte fjendtlig op imod ham. De gik saa vidt, at de truede alle dem med Ban, som benyttede sig af »Mosche

Dessaus« Oversættelse; i Posen og Lissa skal den Mendelssohnske Oversættelse, der blev fuldendt 1783, endog være bleven brændt.

Det første Skridt var gjort; nu optraadte Mendelssohn ogsaa med forskjellige Fordringer for sine Troesfæller. Som Tillæg til Dohms Skrift »Om Jødernes borgerlige Forbedring« udgav han den af M. Herz paa Tysk oversatte »Jødernes Redning« af Menasse ben Israel og ledsagede den med et Forord, i hvilket han bekæmper de mod Jøderne herskende Fordomme og udtaler sig om de Grundsætninger, paa hvilke Jødeemancipationens store Bygning hviler. En videre Udarbeidelse af dette Arbeide gav han i sit Værk »Jerusalem eller om religiøs Magt og Jødedom« (1783). Med stor Klarhed og Skarphed udvikler han i denne selv af Kant beundrede Bog Forholdet mellem Stat og Kirke og forlanger energisk Ophævelse af enhver Banlysning og Udelukkelsesret i Kirke og Synagoge. Hans Ideal er ikke Troesenhed, men Troesfrihed. Ligesom han selv paa det Omhyggeligste iagttog alle Ceremonier, saaledes fordrede han ogsaa, at hans Troesfæller nøie skulde følge de religiøse Love.

Den 15. Februar 1781 mistede han sin Ven Lessing. Denne hans bedste Vens Død havde indviklet ham i en uhyggelig Strid med Philosophen Jacobi. For at rense Lessing fra den Bebreidelse, at han skulde være Spinozist, offentliggjorde han 1785 »Morgentimerne«; det er Betragtninger om Guds Tilværelse, om Spinoza, om den religiøse Overbevisnings Indflydelse o. L., Betragtninger, som han i Morgentimerne foredrog for sin haabefulde Søn *Josef* og dennes Søstre *Dorothea* og *Recha*, samt for de to Brødre *Humboldt*. Striden, der antog større Dimensioner, betog ham overordentlig. For at oplyse Modstanderne skrev han Bogen »til Lessings Venner«.

Den sidste Dag i December 1785 bar han Manuskriptet til sin Forlægger; snart efter blev han syg og døde d. 4. Januar 1786.

Mendelssohn har erhvervet sig udødelig Fortjeneste af Jøderne. Han har luttret deres Smag, idet han ved Oversættelse af Pentateuchen og Psalmerne har gjort det tyske Sprog tilgængeligt for dem og banet Veien for en bedre Udtydning af den hellige Skrift, saavelsom for dens philosophiske Opfattelse. Han var den tredie Moses, der befriede sine Troesfæller fra fremmede Anskuelsers Aag, bibragte de Kristne en bedre Mening om Jøder og Jødedom og bragte begge Parter i nærmere Forbindelse med hinanden. Ogsaa det tyske Sprog har ham for en Del at takke for sin Udvikling; Videnskaben og Philosophien maa være ham erkjendtlige dels for skarpsindige Ideer, dels for en mere tiltalende Form, thi han var den Første, der gjorde Forsøg paa efter græske Vismænds Mønster at udvikle philosophiske Grundsætninger i Form af Dialoger. En Ven af Mendelssohn udtalte om ham: »Hvad der af denne Mand offentlig glimrede for Verden, var den mindste Del af hans Værd; ikke engang af hans Værker kan hans Aand skattes efter Fortjeneste, hvor rige paa mangfoldige Kundskaber, hvor smagfulde og skarpsindige de end ere.«

2. Moses Mendelssohns Venner og Disciple.

Moses Mendelssohns Venner og Disciple fortsatte efter hans Død hans Bestræbelser for Uddannelsen af Jøderne. Den, der stod Mendelssons Tænkemaade nærmest, var *Hartwig Wessely*, ogsaa kaldet *Herz Wesel*. Wessely (født 1725) forenede med omfattende Kundskaber i Talmud og den jødiske Litteratur tillige almindelig Viden og behandlede mesterlig det hebraiske Sprog. Som Følge

af uheldige Forretninger, som han, der var Søn af en velhavende Mand, havde gjort i Kjøbenhavn, reiste han til Hamborg og Amsterdam og 1774 til Berlin, hvor han kom i livlig Forbindelse med Mendelssohn, idet han overtog Bearbeidelsen af Kommentaren til tredie Mosebog. Desuden forfattede han en udførlig Kommentar til »Fædrenes Lærdomme« (Jen Lebanon), en hebraisk Synonymik (Gan Naul), den hebraiske Oversættelse af »Visdommens Bog«, en Sædelære (Sepher ha-Middot) og mange poetiske Arbeider, af hvilke det betydeligste er hans Schire Tipheret (Pragtsange), en episk Fremstilling af Mose Liv. Stor Opsigt gjorde de »Sendeskrivelser«, som han rettede til de østerrigske Menigheder, og i hvilke han i veltalende Ord paalagde dem at sørge for en til Tidsforholdene svarende Opdragelse af Ungdommen. Wessely, hvis Broder *Moses* stod i Venskabsforhold til Lessing, levede i Berlin og senere i Hamborg i trange Kaar; han døde 80 Aar gammel (1805).

En anden Ven af Mendelssohn var *Herz Homberg* (født 1749), der i nogle Aar var Huslærer hos Mendelssohn og ligeledes var Medarbeider ved hans Pentatench-Kommentar. Efter sin Tilbagekomst til Hjemmet blev han keiserlig Skoleraad og førte Tilsyn med alle de i de østerrigske Lande nyoprettede jødiske Skoler. Homberg, der har forfattet den bekjendte Religionsbog »Bne Zion«, døde i en høi Aider i Prag (1841).

Ligesom Homberg virkede ogsaa *David Friedländer* fra Kønigsberg (død 1834) for en Forbedring af Ungdommens Undervisning og Jødernes sociale Tilstande. Han var Svigersøn af den rige David Itzig i Berlin, levede i 15 Aar i fortrolig Omgang med Mendelssohn og stiftede i Forening med sine Svogre den jødiske Friskole i Berlin. Han var den første jødiske Skoleraad i Berlin og en af dem, der grundlagde Tidsskriftet

»Samleren« (Measset), som væsentlig bidrog til at fremme Videnskaben og danne Smagen blandt Jøderne. Mellem Hovedmedarbeiderne, der alle skreve elegant Hebraisk, hørte, foruden Mendelssohn selv, *Isaak Euchel* (død 1804), der var den Første, som oversatte Israeliternes Bønner paa Tysk, og som leverede en Levnetsbeskrivelse af Mendelssohn og en Forklaring af Salomons Ordsprog; *Joel Löwe*, Professor ved den i Breslau efter den berlinske Friskoles Mønster oprettede Wilhelmsschule; *Mordeehai Gumpel* eller *Levisohn* (død 1797), som Kongen af Sverig havde udnævnt til Professor i Medicin ved Universitetet i Upsala; *Benseb* (død 1811), Forfatter af den bekjendte hebraiske Grammatik »Talmud laschon Ibri« og den hebraiske Ordbog »Ozar ha-Schoraschim«. Ogsaa hollandske jødiske Digtere, saasom *David Franco Mendes*, Digter af det hebraiske Drama »Athalias Straf« (Gemul Athalia), *David Friedrichsfeld*, Wesselys Biograf, o. A. sluttede sig til denne Kreds.

Til Mendelssohns Venner og Disciple hørte endvidere: *Markus Herz*, *Salomon Maimon* og *Lazarus Bendavid*. Hofraad *Markus Herz* (død 1747) var Kants Yndlingselev og søgte at gjøre hans System populært ved Forelæsninger; ligeledes holdt han Foredrag over Physik, der bleve besøgte af de betydeligste Mænd i Berlin, endog af den senere Kong Frederik Wilhelm III og andre Prinser. Hans Hustru var den smukke og aandrige *Henriette Herz*, født de Lemos, en Veninde af Mendelssohns Døttre. Hendes Hus besøgtes af de lærdeste Mænd paa den Tid, Brødrene Humboldt, Börne, Schleiermacher o. A.

Herz (død 1803) oversatte paa Tysk »Jødernes Redning« af Menasse ben Israel og optraadte i en Afhandhandling mod Jødernes tidlige Begravelser. Ogsaa *Lazarus Bendavid* var en lidenskabelig Beundrer af Kant

og en grundig Mathematiker; han holdt i Wien og Berlin Forelæsninger over Philosophi og Æsthetik og ledede i flere Aar gratis den jødiske Friskole. Uafhængighed elskede han fremfor Alt, og for at være fri for fremmed Hjælp ernærede han sig en Tidlang, ligesom Spinoza, ved Glasslibning. Paa Jødedommen har han indvirket ligesaa lidt som *Salomon Maimon* (død 1800), en Polak, som vakte Beundring ved sin Skarpsindighed og sit mærkværdige Levnetsløb; Schiller, Göthe og Fichte tillagde ham og hans Arbeider høit Værd. Hans Ynglingsbog var »More Nebuchim«, som han forsynede med en hebraisk Kommentar (Gibbat ha-Mora).

Ogsaa den første tyske Digter af jødisk Herkomst, den ulykkelige *Ephraim Moses Kuh*, hørte til denne Kreds; han skrev to Bind Epigrammer og døde i Vanvid (1790).

3. Jødernes Emancipation i Frankrig, Holland og Belgien.

Moses Mendelssohns og de fleste af hans Diciples Bestræbelser forenede sig med Tidens Fordringer om at befri Jøderne fra tusindaarig Trældom og at forskaffe dem de dem saa længe nægtede Menneskerettigheder. Næst Lessing, Mendelssohns ædle Ven, var *Dohm* fra Lemgo, en ved Grundsætninger, Aand og Fortjenester udmærket Statsmand og Lærd, den Første blandt de Kristne, der paa Mendelssohns Foranledning hævede sin Røst for Jødernes Menneske- og Borgerrettigheder og i sit Skrift »Om Jødernes borgerlige Forbedring« optraadte som en varm Talsmand for dem. Efter ham fulgte Diez, Herder, Klopstock, Kant, Krug, Buchholz og mange Andre.

Det første Skridt til en Forbedring af Jødernes politiske Stilling skete i *Frankrig*. I Elsass og Lothringen

havde Jøderne boet i Aarhundreder, rigtignok under haardt Tryk, og siden Midten af det 16de Aarhundrede havde flere Maranner-Familier nedsat sig i Bayonne og Bordeaux, hvor de ved deres Retskaffenhed og Godgjørenhed havde erhvervet sig Agtelse og udmærkede sig ved Dannelse. En Jøde fra Bordeaux *Isaak Pinto* (død 1787) paatog sig at forsvare sine Troesfæller mod Voltaires Angreb, og *Rodrigues Pereyra,* født i Spanien, som i en Alder af 25 Aar (1742) offentlig bekjendte sig til Jødedommen, blev formedelst sin Opfindelse af et Tegnsprog for Døvstumme udmærket af de største Lærde i Frankrig, som Buffon, Diderot, Rousseau, ja selv af Kong Ludvig XVI; det kongelige Videnskabernes Selskab i London udnævnte ham til Medlem.

Jødespørgsmaalet havde allerede flere Aar før Revolutionen beskjæftiget den offentlige Mening. Den ædle *Malesherbes* lod flere ansete Jøder, saasom *Herz Medelsheim,* ogsaa kaldet *Cerf-Berr,* der var en Ven af Mendelssohn, *Furtado, Gradis* o. A. gjøre Reformforslag til Fordel for de i Frankrig boende Jøder. Videnskabernes Selskab i Metz udsatte en Pris for det bedste Værk om en Forbedring af Jødernes Forhold; tre Skrifter, der besvarede disse Spørgsmaal, af Abbed *Grégoire,* af Advokat *Thiery* og af den polske Jøde *Salkind Hurwitz,* bleve prisbelønnede. Efter Revolutionens Udbrud indgave Jøderne, hvis Antal i Frankrig ikke var stort, en Ansøgning om Emancipation til Nationalforsamlingen. Alle Frihedshelte: *Mirabean, Robespierre,* Hertugen af *Montmorency, Talleyrand, Duport* optraadte med Varme og Energi til Gunst for Jøderne, og efter en varm Kamp blev den 27de September 1791 den fuldstændige Ligestilling af alle franske Jøder vedtagen af Nationalforsamlingen og snart stadfæstet af Kongen.

Jøderne viste sig værdige til den modtagne Frihed. Med Mod og Begeistring kæmpede de i deres kristne Medborgeres Rækker for deres nye Fædrelands Hæder og Storhed. Jøderne i den nordlige Del af Frankrig, i Elsass, vare de Eneste, som ikke helt forstode deres Opgave, saa at der indløb mangfoldige Klager til Keiser Napoleon med Bøn om, at Jødernes Rettigheder atter maatte blive indskrænkede. Da besluttede Napoleon at sammenkalde en Forsamling af jødiske Notabler fra alle Dele af Landet. Denne Notabelforsamling, bestaaende af 110 Medlemmer, traadte sammen i Paris og holdt den 26de Juli 1808 sit festlige Indtog i den af Keiseren dem anviste Forsamlingssal i Hôtel de Ville. Forsamlingen, som valgte *Abraham Furtado* til sin Præsident, fik forelagt 12 Spørgsmaal til samvittighedsfuld Besvarelse, og Svarene herpaa tilfredsstillede Keiseren i den Grad, at han, for at forskaffe Forsamlingens Beslutninger Retsgyldighed, indsatte et af 71 Medlemmer, dels Rabbinere, deis Lægfolk, bestaaende Synhedrin. Fire Dage efter Notabelforsamlingens Slutning traadte det om Israels gamle Herlighed mindende Synhedrin sammen, med Rabbiner *David Sinzheim* som Formand og *Abraham de Cologna* og *Abraham Segro* som Bisiddere; men dets Virksomhed indskrænkede sig til Oprettelsen af den endnu bestaaende Konsistorialforfatning. Fra 1830 blive de jødiske Geistlige ligesom de kristne lønnede af Staten. De jødiske Borgere i Frankrig indtage høie Stillinger i Statstjenesten og i Hæren: *Crémieux, Fould, Godchaux* og *Raynal* vare Ministre, *Ad. Frank. J. Derenbourg, M. Loewy* og *Jul. Oppert* ere Medlemmer af det franske Akademi.

Med de Franskes Krige og Seire udbredte Frankrigs frie og tolerante Anskuelser sig overalt. Efterat *Holland* var blevet forvandlet til en batavisk Republik, fik ogsaa

de hollandske Jøder fuldstændig borgerlig Ligestiling (12te September 1796). Men det Opnaaede førte til Uenighed mellem de Strengttoende og de Jøder, som hyldede en friere Retning, saa at der dannede sig et Selskab »Adath Jeschurun«, som stillede sig den Opgave at ordne og løfte Gudstjenesten, at afskaffe indgroede Misbrug og at fremme Haandværket blandt Jøderne. Foreningen kunde ikke udfolde nogen gjennemgribende Virksomhed og opløste sig snart igjen. De første jødiske Embedsmænd i Europa forekom i Holland.

Ligesom i Frankrig og Holland ere Jøderne ogsaa i *Belgien* fuldstændig emanciperede. En Jøde, *Godefroi*, var Minister, og ved Universitetet i Brüssel undervise flere Professorer af jødisk Troesbekjendelse, saaledes *Oulif* i Retsvidenskab, *Gluge* i Medicin, *M. Philippson* i Historie, Mænd, hvis Navne ere vel kjendte ogsaa udenfor Belgien.

4. Jødernes politiske Ligestilling.

a. De østerrigske Stater, Ungarn, Italien.

Den første østerrigske Regent, der indrømmede Jøderne en bedre Stilling i Samfundet, var Keiser *Joseph II.* Han ophævede Kopskatten, udstedte 1782 et Toleranceedikt, som afskaffede Mærkerne paa Klæderne, og tillod Jøderne at oprette Fabrikker, at blive Grosserere, at lade deres Børn besøge offentlige Skoler, at holde kristne Tjenestetyende, men gjorde det dem ogsaa til Pligt at forrette Militærtjeneste, at føre faste Navne og at betjene sig af det tyske Sprog ved offentlige Foredrag. Til Trods for dette Edikt, som begeistrede Digteren Klopstock til en Ode, der lovpriste Keiseren, vedblev Jødernes Stilling dog endnu bestandig at være trykket;

de kunde ikke frit vælge deres Bopæl og bleve betegnede som »Tolererede«. I Mähren og Bøhmen, hvor Byerne Brünn, Znaim, Olmütz, Leitmeritz, Karlsbad, Budweis, Saatz o. A. vare spærrede for dem, maatte de boe i særlige Jødegader og betale høie Skatter. Foruden Kopskatten, Toleranceskatten o. lign. vare det Kjød, de spiste, den Vin, de drak, i Galizien endog de Lys, som de tændte til Festligholdelse af Sabbaten og Helligdagene, bebyrdede med trykkende Skatter.

Martsdagene i Aaret 1848 bragte Jøderne i de østerrigske Kronlande det, de saa ofte havde bønfaldt om under Keiserne Franz og Ferdinand: Forfatningen af 4de Marts 1849 fastsatte alle Konfessioners Ligeberettigelse, og ved Grundloven af 21de December 1867 bleve Jøderne fuldstændig emanciperede. Fra denne Tid af ser man i den østerrigske Keiserstat i Jøden kun Borgeren. Jøder indtage høie Stillinger i Stats- og Militærtjenesten, og flere, som M. Büdinger, ere ordentlige Professorer ved Universiteterne.

Jødernes Retsforhold i *Ungarn,* der i lang Tid vare ligesom i Østerrig, bleve allerede 1790 forbedrede noget, idet det blev dem tilladt at drive Handel og Haandværk, at kjøbe Huse o. s. v., men ogsaa her maatte de ikke boe overalt; i Bjergstæderne, i Kroatien, Slavonien og Dalmatien var det dem forbudt at bosætte sig. Efter 1807 ansøgte de flere Gange hos den ungarske Rigsdag om Udvidelse af deres borgerlige Rettigheder, men for det Meste forgjæves; ligeledes bleve de i Aaret 1848 skuffede i deres Forventninger. Kossuth var ingen Modstander, men eiheller nogen Ven af Jøde-Emancipationen, og den revolutionære Nationalforsamling vilde ikke interessere sig for Jødernes Ligestilling. Efterat Revolutionen, i hvilken ogsaa Jøderne i Gjerningen havde viist deres Kjærlighed til Fædrelandet og havde offret Gods

og Blod for Friheden, var kastet til Jorden, blev der af Feltmarschal Haynau paalagt dem en betydelig Krigskontribution; den blev ogsaa reparteret og skaffet tilveie, men nogle Aar efter af Kongen bestemt til et Skolefond for jødiske Skoler. I Aaret 1867 indtraadte ogsaa Ligestillingen for de ungarske Jøder; i det derpaa følgende Aar sammenkaldte den daværende Kultusminister, den ædle Baron *Joseph Eötvös,* der allerede 1841 i et særskilt Skrift var optraadt med megen Varme for Emancipationen, en »Kongres«, sammensat af Repræsentanter for de jødiske Menigheder i Ungarn og Siebenbürgen, for at organisere Jødernes konfessionelle Forhold og Skoleanliggender; men istedetfor den efterstræbte Enighed frembragte den kun Strid og Kiv i Menighederne. Fra 1870 gives der i Ungarn to skarpt afsondrede, af Staten anerkjendte Partier: Kongrespartiet og det autonome, orthodoxe, hvilket sidste træder fjendtlig op mod Kultur og Dannelse. Af det israelitiske Skolefonds Midler bliver et kongeligt israelitisk Lærerseminarium vedligeholdt, og i Aaret 1877 blev der trods de Orthodoxes Modstræben oprettet en Land-Rabbinerskole. Begge Anstalter have deres Sæde i Budapest.

Jøderne i det *Lombardisk-Venetianske* og i *Illyrien* nøde under det korte Fremmedherredømme alle Friheder som franske Borgere; men efterat dette Land var kommet under den østerrigske Regering, bleve Jøderne atter indskrænkede i deres Friheder. Rigtignok forberedte de 1808 et fælles Skridt til Hævdelse af deres Rettigheder ved Kongressen i Aachen, men dette kom ikke i Stand. De havde imidlertid Frihed til at drive Haandværk og at besidde Grundeiendom, men vare udelukkede fra Pharmaci, Notarialforretninger og fra offentlige Ansættelser. Da Lombardiet og Venedig kom under italiensk Herredømme, bleve Jøderne i disse Lande, ligesom deres

Troesfæller i Kongeriget *Italien*, stillede lige med deres kristne Medborgere. Intetsteds blev Emancipationen hurtigere en fuldendt Kjendsgjerning end i Italien; flere Jøder beklæde høie Stillinger i Staten (*Artom, Maurogonato, Luigi Luzzatti* o. A.) og udmærke sig ved deres Dygtighed og opoffrende Virksomhed.

b. Preussen og de tyske Stater.

Næst efter Østerrig var det *Preussen*, hvis Regering rettede sin Opmærksomhed paa en forbedret Stilling for Jøderne. *Frederik den Store* havde 1750 udstedt et »Jødereglement«, som opstillede den Grundsætning, at Antallet af Jøder paa ingen Maade maatte forøges. »Beskyttelsesbrevet« maatte Forældrene kun lade gaa i Arv til eet Barn; først senere bestemte Kongen, at der maatte føies et Barn til, men kun mod Betaling af en betydelig Sum. En ny trykkende Byrde bestod i Forpligtelsen til ved alle Koncessioner, som Jøderne fik, at kjøbe et større Kvantum Porcellæn af den kongelige Fabrik i Berlin og at søge at skaffe det afsat i Udlandet. Baade denne byrdefulde Afgift og Kopskatten afskaffede *Frederik Wilhelm I* 1787; endvidere ophævede han den solidariske Forpligtelse, hvorefter Menighederne skulde hæfte for de enkelte Medlemmers Afgifter; Loven om det solidariske Ansvar ved Tyverier afskaffede *Frederik Wilhelm III* 1803.

Napoleons Optræden og de Storme, som ved hans Krigstog brøde ud over Europa, forkaffede Jøderne i Tyskland en direkte og indirekte Lettelse for trykkende Byrder, der havde hvilet paa dem i Aarhundreder. Ved Bestræbelser af Finantsraad *Israel Jacobson* og Hofagent *Wolf Breidenbach* (død 1829) blev i Aarene 1801 til 1804 Kopskatten ophævet i de fleste tyske Lande. I det af

Napoleon skabte nye Kongerige *Westphalen* fik Jøderne fuldstændig Ligestilling. Kong Jerôme erklærede alle Jøder i sit Land for Borgere (1808).

Den første tyske Fyrste, som af egen fri Villie indrømmede Jøderne Friheder, var Hertug *Karl Frederik* af *Baden;* han gav dem 1808 indskrænket Statsborgerret og udvidede 1809 deres Rettigheder, idet han tillige ordnede deres religiøse Anliggender og indsatte et »Overraad« som kirkelig Øvrighed.

Som Følge af Naboskabet til Kongeriget *Westphalen* blev der 1811 givet Borgerrettighed til Jøderne i Frankfurt a. M. Det Samme skete ved fransk Indflydelse i *Hamborg* og *Lübeck*, hvor der fra en Landsby Moisling i Nærheden af Byen var indvandret omtrent 40 Familier; selv i *Bremen,* hvor tidligere ingen Jøde maatte bo, nedsatte de sig. Endog Storhertugen af *Mecklenburg-Schwerin* forkyndte den 22de Februar 1813 deres Ligeberettigelse med deres kristne Medborgere.

Nu kunde eiheller Preussen længere unddrage sig den almindelige Tidsstrømning; ved Loven af 11te Marts 1812 hævede *Frederik Wilhelm III* Jøderne til Statsborgere. Til Gjengjæld maatte de underkaste sig de statsborgerlige Forpligtelser, navnlig Værnepligten, de maatte antage Familienavne og betjene sig af det tyske Sprog. Foreløbig skulde de ikke have Adgang til Statsembeder, men derimod til akademiske Lære- og Skoleembeder.

For Jøderne i *Baiern* begyndte med *Maximilian Josephs* Regeringstiltrædelse et nyt Tidsafsnit; han udstedte den 10de Juni 1813 et Edikt, som tilsyneladende stillede Jøderne lige med de Kristne, men tillige fastsatte, at deres Antal ikke maatte forøges, men tvertimod skulde formindskes.

I de tyske Frihedskrige (1813—1815) beviste Jøderne i Gjerningen, at deres Modstanderes Beskyldning for Feighed beroede paa en Fordom; jødiske unge Mænd kæmpede modig og ærefuldt for Fædrelandets Frihed, og mange vendte tilbage fra de blodige Valpladser, smykkede med Ærestegn. Næppe vare Krigene tilendebragte og Napoleon styrtet, førend Reaktionen ogsaa med Hensyn til Jøderne begyndte. Hvor meget end Østerrigs og Preussens Repræsentanter, Ministrene *Metternich* og *Hardenberg*, der ved den høisindede Baronesse *Fanny von Arnstein* og den indflydelsesrige *M. A. von Rothschild* vare blevne gunstig stemte for Jøderne, gjorde sig Umage for ved Wiener Kongressen at sikkre Jødernes Rettigheder, saa strandede dog deres Anstrengelser paa Baierns og Sachsens Modstand. I Hannover, Braunschweig, Hessen og de frie Rigstæder fratog man dem igjen deres Ligestilling; Lübeck og Bremen forviste dem endog hensynsløst fra deres Enemærker. Frederik Wilhelm III ophævede Loven af 1812 og udstedte i de forskjellige Provinser af sit Kongerige mange Love, der indskrænkede Jøderne. Jødefjendtlige Forfattere pustede atter til det gamle Had, og Uvillien imod Jøderne tiltog efter 1818 i den Grad, at det snart kom til Jødefejder. Signalet gaves denne Gang i Würzburg; den 2den August 1819 opstod her en Tumult, og Jøderne bleve tvungne til at forlade Byen. I hele Franken forefaldt blodige Scener; i Frankfurt, Darmstadt, Karlsruhe, Heidelberg, Hamborg, Güstrow, overalt, selv i Kjøbenhavn og Danzig, sammenrottede Pøblen sig under Raabet Hep—Hep (Hierosolyma est perdita) mod Jøderne. Dannede Jøder som *Jakob Weil* i Frankfurt, *Gotthold Salomon,* senere Prædikant i Hamborg, og fordomsfrie Kristne, som *Julius von Voss,* den alderstegne reformerte Geistlige *Ewald* i Karlsruhe, *August Krämer* i Regensburg, søgte rigtignok at vise de

gemene Beskyldninger tilbage, som Jødefjenderne *Rühs, Fries, Hundt-Radowsky* reiste mod Jøderne, men hvad hjalp det? Jøderne vare ret- og magtesløse.

De tyske Jøder maatte møisommelig tilkæmpe sig deres Ligestilling. Denne Emancipations-Kamp, der endnu i dette Øieblik ikke er fuldstændig tilendebragt, har skabt en rig Litteratur. En af de første Forkæmpere for Emancipationen var *Gabriel Riesser,* født i Hamborg 1806, død 1863, Barnebarn af Overrabbineren i Altona *Raphael Kohen* og oprindelig bestemt til det juridiske Studium. Opflammet ved Frihedsbevægelsen, som Julirevolutionen ogsaa havde kaldt til Live i Tyskland, hævede han sin Røst for sine Troesfællers Rettigheder. For ret at bringe Liv i Jødespørgsmaalet, som atter 1831 i de forskjellige Stater kom under Debat, grundlagde han Tidsskriftet »Jøden«, Blade for Religion og Samvittighedsfrihed, hvori han fordrede af sine Troesfæller Selvfølelsens Stolthed og af Nationerne Lighed i Rettigheder. Det første lykkelige Resultat for Jødernes retslige Stilling frembød *Kurhessen,* hvor deres fuldstændige Emancipation blev forkyndt den 29de Oktober 1833. Kun ringe Held havde hans Bestræbelser i Baden, hvor man hørte mere paa den jødefjendtlige Theolog Paulus end paa den mod ham kæmpende Riesser. Stedse kæmpede han kraftig for sine Troesfællers Sag baade mod Paulus, Streckfuss, Bruno Bauer o. A., ligesom ogsaa 1848 i den tyske Nationalforsamling i Frankfurt, hvis Vicepræsident han i nogen Tid var.

Snart fandt Riesser modige Kampfæller i den ogsaa for den jødiske Videnskab begeistrede *Bernhard Beer* i Dresden (død 1861), der navnlig var virksom for Jødernes Emancipation i Sachsen, i *Moritz Veit* i Berlin (død 1864), den første jødiske Deputerede i Tyskland, som modig og uforfærdet optraadte for Hævdelsen af sine Troessbrødres Rettigheder i Preussen, og senere i den

jødiske Deputerede *Raphael Kosch* (død 1872), *Johann Jacobi* (død 1877), *Eduard Lasker* (død 1884), *Ludwig Löwe* (død 1886) o. A. En væsentlig Indflydelse havde den af *Ludwig Philippson* 1837 stiftede og endnu bestaaende »Allgemeine Zeitung des Judenthums«, som snart efter Kong Frederik Wilhelm IV's Thronbestigelse opmuntrede til fælles Virksomhed mod de paatænkte Indskrænkninger. Efter flere Aars Overveielser kom endelig Jødeloven af 23de Juli 1847 i Stand; den blev dog ikke fuldstændig ophævet ved Forfatningen af 31te Januar 1850, hvorefter »Nydelsen af borgerlige og statsborgerlige Rettigheder ere uafhængige af Troesbekjendelsen«.

Først 1871 fandt Jødespørgsmaalet i Preussen og det forenede Tyskland en tilfredsstillende, om end ikke fuldstændig Løsning.

c. De øvrige europæiske Stater.

I *England* begynder for Jøderne Frihedens Epoke med det mindeværdige Aar 1830, i hvilket *Robert Grant* i Underhuset stillede Forslag om at give alle i England fødte Jøder fuld Borgerret; han trængte imidlertid ikke igjennem med sit Forslag. Ogsaa et andet Forsøg strandede trods de mange Petitioner, der var indløbne fra By og Land. Derimod blev allerede 1835 *David Salomons* og to Aar senere *Moses Montefiore* valgte til Sherif for London, og 1845 blev det ved *Robert Peels* Bestræbelser fastsat, at Jøder kunde beklæde Municipalembeder. Efter lange Kampe blev det i 1859 besluttet at give Jøder ogsaa Adgang til Statstjenesten. For Tiden sidder der saavel i England som i Kolonierne i Parlamentet Jøder, som frit og aabent ogsaa optræde der for deres fortrykte Troesfæller i andre Lande (*Goldsmid, H. de Worms),* de beklæde de høieste Statsembeder *(Jessel,* død 1883,

Simons), virke som Professor ved Universiteterne, og gjentagne Gange ere Jøder blevne valgte til Lordmayor i London og i andre Byer *(Salomons, Philipps)*.

I *Norge* kostede det en haard Kamp at faae den Lov afskaffet, der forbød Jøderne mod Fængselsstraf at betræde Landet. I *Sverig*, hvor Folket var meget indtaget mod de faa Jøder, der under trykkende Indskrænkninger levede i Stockholm og Gøteborg, er ligesom i *Danmark* deres Ligestilling en fuldendt Kjendsgjerning.

Det frie *Schweiz* taalte i lang Tid kun Jøderne i de to Landsbyer Endingen og Lengnau (Aargau); i nogle andre Kantoner, saasom Basel, Bern, Genf var Opholdet tilladt franske Jøder. Ved Handelstraktater bleve ogsaa de tvungne til at stryge den borgerlige Ulighed af deres Lovbog; efter en haardnakket Kamp bleve de schweiziske Jøder emanciperede 1863. Bekjendere af den jødiske Tro leve nu i alle Kantoner i Besiddelse af alle borgerlige Rettigheder.

Rusland staar endnu stedse tilbage for Tidens Fordringer. Rigtignok søgte man ogsaa der at forbedre Jødernes Tilstand, idet man tillod dem Besøget af russiske Skoler og Universiteter, ligesom man tillod dem selv at oprette tidssvarende Skoler og gav dem Frihed til at drive Haandværk. *Nahum Funkelstein*, en Jøde fra Sklow, fik efter Ansøgning (1808) Lov til at anlægge jødiske Landbrugskolonier i Nærheden af Nikolajew. Han anlagde syv saadanne, gav dem hebraiske Navne og befolkede dem med jødiske Indbyggere. Disse jødiske Landmænd ere om Sommeren Bønder, om Vinteren Lærde; thi om Vinteren drives Talmudstudiet med samme Flid som om Sommeren Agerbrug og Kvægavl. Paa samme Maade leve de i Kaukasus og Grusien. Keiser *Nikolans I* behandlede Jøderne med Haardhed. Han fordrev dem vilkaarlig fra Petersborg og Kiew og vilde

ved en Ukas af 1843 forvise dem til de indre Guvernementer. Han udstedte de mest trykkende Undtagelseslove og gav Befaling til med Vold at bortføre en talløs Mængde Jødedrenge til det det Indre af Landet, for at de der kunde døbes og senere blive Rekrutter. Efter *Alexander II*'s Regeringstiltrædelse indtraadte der ogsaa for Jøderne i Keiserriget efterhaanden en Bedring i deres Stilling, men Forholdet tog snart en saa meget sørgeligere Vending.

Jøderne i *Rumænien* maatte uophørlig lide under et middelalderligt Tryk, uagtet en Bestemmelse i Pariser Konventionen af Aaret 1856 havde fastslaaet, at alle Moldauere og Wallacher skulde være borgerlig ligestillede uden Hensyn til deres Religion. Ved Berliner Traktaten af 1878, der har opstillet alle Statsborgeres Ligestilling samt fri Religionsøvelse som Princip for alle Donaustater, blev deres Stilling forbedret noget, men endnu staa de under Undtagelseslove.

Gunstigere have Forholdene stillet sig for Jøderne i *Serbien,* hvor der kun mangler dem lidt i Ligestilling, og i *Grækenland,* hvor der er indrømmet dem Friheder. I *Spanien* er Landsforvisningsediktet endnu ikke ophævet, og trods gjentagne Bestræbelser af frisindede Mænd (Castelar) er det endnu stadig forbudt Jøder at komme ind i Landet; men de Bekjendere af Jødedommen,der have nedsat sig i forskjellige Byer, tilstedes der dog fri Religionsøvelse.

5. Jøderne i Afrika og Asien. Blodanklagen i Damaskus.

Jødernes Tilstand i de muhamedanske Riger er i Almindelighed Undertrykkelse og Unddragelse af alle Rettigheder.

I *Marokko*, hvor der befinder sig henimod 200,000 Jøder, der leve i Byerne Marokko, Fez, Mequinez, Mogador, Tanger o. A. og boe i afsondrede Kvarterer, leve de under det forfærdeligste Tryk. Rigtignok opnaaede

Moses Montefiore (1864) og *Albert Cohn* (1865) ved personlig Henvendelse til Sultanen Muley Abbas det Løfte, at Jøderne i Fremtiden skulde blive behandlede mere menneskeiig, men deres Forhold ere endnu stedse meget beklagelsesværdige. Mange Jøder fra Mogador have nedsat sig i Gibraltar, hvor de staae under engelsk Beskyttelse.

Mindre trykkede ere Jøderne i *Tunis* og *Tripolis*, hvor der befinder sig omtrent 30,000, deriblandt mange fra Italien Indvandrede.

I *Algier* bleve Jøderne i lang Tid meget undertrykte. Det var dem forbudt at bære andre end mørke Klæder, de maatte ikke besidde Grundejendomme og maatte, saa ofte de gik forbi en Moske, afføre sig deres Sandaler og bukke sig dybt. Der boer her ca. 40,000, som drive dels Handel, dels Haandværk og Landbrug. Paa den Tid, da Franskmændene erobrede Algier (1830), maatte Jøderne lide meget. Saaledes bortførte Abd-el-Kader mange tusinde Jøder med Familier fra Tlemcen og Mascara, og overlod dem nøgne og hjælpeløse til deres Skæbne. Det franske Herredømme gjorde sig snart gjældende i deres ydre Forhold, og de indfødte Jøder i Algier have fra 1870 nydt fuld Ret som franske Borgere. Jøderne i *Ægypten* ere som de Kristne valgberettigede og valgbare og danne, navnlig i Alexandria og Kairo, anselige Menigheder med flere godt organiserede Skoler.

Jødernes Forhold i *Persien* viser endnu stedse et Billede af det værste Despoti. Ligesaa sørgelige ere Tilstandene i *Arabien*, hvor Jøderne i nogle Egne føre et Beduinerliv. I *Abyssinien* leve Falaska'erne eller de sorte Jøder, som man i den senere Tid har skjænket særlig Opmærksomhed.

Paa Jøderne i *Tyrkiet* blev det fordum saa mægtige Riges Svaghed og Forfald ikke uden skadelig Indflydelse; Regenternes bedste Hensigter strandede for det Meste

paa de høiere og lavere Embedsmænds Vilkaarlighed. I Tyrkiets Krige mod den oprørske Vasal Mehemed Ali vare Jøderne i Syrien, der var Tumleplads for Partierne, underkastede mange Lidelser; dertil kom endnu 1837 et stort Jordskjælv, som ødelagde Tiberias og nogle Byer i Palæstina. Dog snart ramtes de af en anden, langt større Lidelse, ved hvilken Jøderne i den hele Verden bleve satte i Angst og Skræk. Det var den i Aaret 1840 i Damaskus rejste Blodanklage.

I Damaskus, den af omtrent 4000 jødiske Familier beboede Hovedstad i Syrien, levede en Kapuciner fra Sardinien ved Navn Pater *Thomas*, der beskjæftigede sig med Lægekunst. Den 5te Februar 1840 vare han og hans Tjener forsvundne. Man vilde sidst have set ham i Jødekvarteret, og strax udspredte Munkene i hans Kloster det Rygte, at Jøderne havde myrdet ham for at bruge hans Blod ved Tilberedelsen af Paaskebrød. Efter Tilskyndelse af den franske Ronsul *Ratti-Menton* lod *Scherif Pascha,* Byens Guvernør, syv af de rigeste og mest ansete Jøder fængsle og martre paa det Grusomste. For at tvinge Jøderne til en Tilstaaelse lod han ogsaa 63 Smaabørn tage fra deres Forældre og unddrog dem Næring. Til al Ulykke bleve Jøderne paa Øen Rhodus paa samme Tid beskyldte for at have myrdet en ung Græker, der havde hængt sig, og bleve ved umenneskelige Pinsler tvungne til Tilstaaelse. Nu rejste der sig i hele Syrien og Tyrkiet en Storm mod Jøderne. I sit Raseri hengav Folket sig til de mest tøilesløse Udskeielser; i Damaskus, Beirut og andre Byer bleve Synagogerne vanhelligede og Jøderne mishandlede.

Da Efterretningen om disse forfærdelige Tildragelser naaede Europa, bleve Jøderne i alle Lande grebne af den dybeste Smerte. Jøderne i Frankrig og England forenede sig til fælles Optræden. I Spidsen for de

franske Jøder stod *Adolph Crémieux* (født i Nizza 1796), der allerede dengang var bekjendt som udmærket Taler og Bekæmper af Fordomme. I en Forsamling af de mest ansete Mænd i London blev det derpaa, under Forsæde af *Moses Montefiore* (født i Livorno 1784), besluttet at sende indflydelsesrige Jøder til Orienten for at paavise, hvor nedrig Anklagen for Blodskyld var, og for at redde Fanatismens Offre. Med ædel Menneskekjærlighed toge de europæiske Nationer sig ogsaa af Sagen. Metternich og Palmerston gjorde energiske Skridt til Fordel for de Undertrykte, selv Kejseren af Rusland udtalte det Ønske, at saadanne oprørende Misbrug og Grusomheder maatte for bestandig blive afskaffede. Høitstaaende Kristne, som den berømte kirkehistoriske Forfatter Neander i Berlin, Dompræst Veith i Wien, Lord Howden i London o. A., forsikkrede, at den mod Jøderne reiste Beskyldning var aldeles ugrundet.

Forsynet med Anbefalingsskrivelser fra Dronning Victoria, tiltraadte Moses Montefiore, ledsaget af sin ædle Hustru Judith og sin sprogkyndige Sekretær, Dr. Loewe, sin Mission. I Frankrig sluttede sig til ham Crémieux og den udmærkede Orientalist *Sal. Munk*; den 4de August landede de i Kairo. Snart efter deres Ankomst fik de Audients hos Mehemed Ali; dog forløb der flere Uger, forinden der blev meddelt dem et afgjørende Svar. Den 6te September maatte endelig Scherif Pascha løslade de Fangne, der næsten alle vare lemlæstede som Følge af Torturen. For at sikkre Jøderne i det tyrkiske Rige mod lignende Forfølgelser begav Montefiore sig til Konstantinopel og udvirkede hos Sultanen en Firman, som erklærede Beskyldningen mod Jøderne for, at de brugte Menneskeblod, for en ondskabsfuld Bagvaskelse og tillige lovede, at i »Fremtiden skulde den jødiske Nation nyde de samme Rettigheder og Friheder,

som ere indrømmede alle andre Nationer i det tyrkiske Rige«.

Efterretningerne om det lykkelige Resultat af de jødiske Afsendinges Besøg i Orienten fremkaldte uhyre Begeistring; paa deres Tilbagereise bleve de overalt modtagne i Triumf.

Crémieux og Montefiore hørte eiheller senere op med at virke for deres Troesfæller. Montefiore, der i sit Vaaben førte det med hebraiske Bogstaver skrevne Ord: »Jeruschalajim«, stillede sig i sin Fromhed Jødernes Velfærd i Palæstina til Livsopgave. I 1875 foretog han som 90-aarig Olding for syvende Gang en Pilgrimsrejse til det hellige Land. I Jerusalem oprettede han et Linnedvæveri i stor Stil for at give Beboerne Leilighed til Arbejde; han grundlagde et hebraisk Bogtrykkeri, lod bygge Fattigboliger og aabnede en Pigeskole. Uophørlig bestræbte han sig for at vise Jøderne i Palæstina og andre Lande Velgjerninger. Han døde 1885, over 100 Aar gammel.

Besjælet af lignende Bestræbelser var den videnskabelig dannede *Albert Cohn* (født 1814, død 1877), der som Almisseuddeler for Familien Rothschild i Paris foretog flere Reiser til Orienten og i Jerusalem oprettede et Hospital, en Pigeskole og andre lignende Anstalter. Trods Montefiores, Cohns, Philippsons o. A.'s Bestræbelser for at forbedre de sørgelige Forhold i Palæstina, og trods de betydelige Gaver, der aarlig sendes til det hellige Land, er Nøden og Elendigheden der endnu stedse meget stor.

Crémieux saae i Dannelsen det eneste Middel til at forbedre Jødernes Forhold i Orienten; han grundlagde derfor allerede 1840 Skoler i Kairo og hilste med Glæde den 1860 stiftede »Alliance Israélite Universelle«, som har sit Sæde i Paris, og hvis Præsident han var indtil

sin Død (1880). Den stiller sig den Opgave at befrie Jøderne fra Undertrykkelse og ved Oprettelsen af Skoler at udbrede europæisk Dannelse i Orienten Efter Mønster af denne Alliance, der tæller Tusinder af Medlemmer, og som har taget sig af de undertrykte Troesfæller i Rumænien, Serbien, Persien og Rusland, om end ikke altid med det forventede Resultat, opstod der i samme Øiemed lignende Foreninger i London (Anglo-Jewish Association), i Wien (Israelitische Allianz) o. a. For en Forening af de israelitiske Menigheder i Tyskland bestræber sig »Der Deutsch-Israelitische Gemeindebund« (tidligere i Leipzig, nu i Berlin.).

6. De nyeste jødefjendtlige Bevægelser.

Jøderne, som i Modgang og Medgang, i Kamp og Seir, baade i de preussisk-østerrigske, i de tysk-franske og i de russisk-tyrkiske Krige havde viist sig som troe Sønner af deres Fædreland og stedse havde været villige til at bringe Offre, bestræbte sig ogsaa for at uddanne sig og hævde deres Stilling som dygtige Medlemmer af Samfundet i alle Grene af det offentlige Liv, i Videnskab, Kunst og Litteratur, i Industri, Handel og Haandværk. Medens nu i Frankrig og England, i Italien og Holland den borgerlige og religiøse Lighed ikke blot var bleven Lov, men ogsaa en fuldendt Kjendsgjerning og Sædvane, indtraadte der en dybtgaaende Vending nogle Aar efter 1870 i det forenede Tyskland, navnlig i Preussen og Sachsen. I Pressen, i Flyveskrifter og i Folkeforsamlinger fik de gamle Fordomme mod Jøderne og den jødiske Stamme ny Næring, og der blev pustet til Hadet mod dem. I Spidsen for Antisemiterne, som det jødefjendtlige Parti overalt kalder sig, stod den berlinske Hofprædikant *Stöcker*, som

ei blot i den tyske Rigsdag, men ogsaa i Folkeforsamlinger i og udenfor Tyskland ophidsede Stemningen mod Jøderne; til ham sluttede sig Professor *von Treitschke* og et stort Antal jødefjendtlige Skribenter, hvis Bestræbelser vare rettede paa atter at bringe Jødespørgsmaalet i Gang og at indskrænke de Rettigheder, der vare indrømmede Jøderne ved Forfatningen. Paa forskjellige Steder kom det til Rolighedsforstyrrelser, paa nogle til haandgribelige Udskeielser (Neu-Stettin).

Antisemiterne rettede i Dagspressen og i en Syndflod af Bøger og Broschurer de heftigste Angreb ikke blot paa Jøderne, men ogsaa paa selve Jødedommen. For at gjøre Jødedommen, Kristendommens Moderreligion, forhadt diskede Rohling, Professor i Prag, i sit Skrift »Talmudjøden« paany op med de af Eisenmenger, Ciarini og andre Jødefjender mod Jødedommen reiste uretfærdige Beskyldninger — Beskyldninger, der vare blevne grundig gjendrevne ikke blot af jødiske Lærde, saasom *Kroner, J. Fränkel* og især *Bloch*, nu Rigsdagsdeputeret i Wien, men ogsaa af kristne Theologer, saasom den med Talmud fortrolige *Franz Delitzsch* i Leipzig, Prof. *J. Döllinger* i München, *A. Wünsche,* Oversætteren af Midrasch Rabba, *Baumgarten* o. A. Antisemiternes forargerlige Handlemaade fordømtes af høisindede Regenter og Fyrster, af den østerrigske Keiser Franz Joseph, af Kongerne i Baiern, Würtemberg og Holland, af den tyske Kronprins, af Hertugen af Meiningen, samt af alle Rettænkende i og udenfor Tyskland; Flere, saasom Professor Schleiden, Pastor Gruber, Professor Virchow, de tyske Rigsdagsmedlemmer Eugen Richter, Hänel og Andre, optraadte i Skrifter og skarpe Taler til Forsvar for Jøderne.

Fjendtlighederne mod den jødiske Stamme udbredte sig snart fra Tyskland som en smittende Sygdom til de forskjelligste Egne.

I *Rusland,* hvor efter Alexander II's Mord Forholdene i det Hele vare blevne vanskeligere, vare Jøderne de første Offre for den længe nærede, lidenskabelige Bevægelse; der indtraadte for dem Tilstande, som ikke have været værre i Middelalderen. Signalet til en Jødeforfølgelse var givet. Paa Paaskefesten, den 27. April 1881, hørtes i Elisabethgrad for første Gang Raabet: »Slaa Jøderne ihjel!«, og det fandt Gjenklang paa mange Steder. Den 8. Mai kom det til Spektakler i Kiew; Jødernes Huse bleve demolerede, Synagogerne ødelagte, Thorarullerne iturevne; flere Jøder bleve myrdede paa det Grusomste. Fra Kiew drog den vilde Skare til Nabobyerne; overalt, hvor den kom hen, ødelagde og plyndrede den Jødernes Ejendele. I hele Sydrusland, i Provinserne Cherson, Poltawa, Czernigow og Podolien væltede Oprørsbevægelsen sig som en Lavine fra By til By og varede fra Mai til September; senere gjentoge Optøjerne sig, navnlig i Balta, paa en forfærdelig Maade. Forfølgelserne vare endnu ikke ophørte, da der for Jøderne opstod en ny Elendighed, mod hvilken de umulig kunde kæmpe. De af Jøderne talrigst beboede Byer bleve uden Barmhjertighed nedbrændte. Den 3. Juli 1887 lagdes i Minsk 2000 Jødehuse og 22 Synagoger i Aske; snart derefter ramte samme Skæbne den største Del af Byerne Koretz, Slonim, Mohilew o. a., og den 11. August nedbrændte i Ny Szagarren 400 Huse og 6 Synagoger. Over tredive Byer bleve hjemsøgte af Brandstiftelse, mange tusinde jødiske Familier mistede deres hele Ejendom og bleve tvungne til at udvandre. Fra Kiew og Kubangebetet bleve de udviste.

Jødeforfølgelserne i Rusland fremkaldte almindelig Harme og Afsky. Nøden og Elendigheden hos de pludselig til Bettelstaven bragte og fra Czarens Rige fordrevne Jøder vakte overalt den mest offerberedvillige

Deltagelse. »Alliance Israélite Universelle« og »Wiener Allianz« foranstaltede strax Indsamlinger. I England dannede der sig en Hjælpekomite, i hvis Spidse Kardinal Manning og Greven af Shaftesbury stode. I næsten alle Menigheder i Europa og Amerika blev der foranstaltet Indsamlinger til Fordel for de russiske Jøder, og i Berlin, Köln, Bryssel, London, Paris o. a. St. toge ogsaa varmt følende Kristne Del deri. Til Fremme af de hjemløse russiske Jøders Udvandring bidrog den for sin Velgjørenhed vidt bekjendte Baron *M. von Hirsch* i Paris over en Million Francs.

I *Østerrig*, navnlig i Bøhmen og Mähren, bleve de Jødeforfølgelser, der paa forskjellige Steder truede med at udbryde, ved Regeringens Omhu kvalte i Fødselen. Ganske anderledes gik det i Ungarn, hvor Jødefjenden *Istóczy* allerede flere Aar, baade i Rigsdagen og i Broschurer, havde gjort Jøderne til Skive for sine Angreb. En af Førerne for de ungarske Antisemiter reiste nemlig i Mai 1882 i Rigsdagen den vanvittige Anklage, at Jøderne i Tisza-Eszlár, en Landsby ved Nyiregyháza, kort før Pesachfesten i Synagogen havde slagtet en Kristenpige ved Navn Esther Solymosi for at betjene sig af Blodet til rituelle Øiemed. Efter et Vidneudsagn af en trettenaarig, vanartet Dreng bleve strax femten Personer fængslede og flere af dem anklagede for det rituelle Mord. Over denne skammelige Beskyldning, som hviler paa den krasseste Overtro, og for hvis Grundløshed ogsaa dengang, ligesom tidligere, de berømteste kristne Theologer, theologiske Fakulteter, tyske og engelske Biskopper havde løftet deres Stemmer, vare Jøderne i hele Verden og alle bedresindede Kristne oprørte. I Juni 1883 kom endelig Tisza-Eszlar Sagen til offentlig Forhandling; den varede i næsten syv Uger, og trods al antisemitisk Indflydelse godtgjorde den de Fængsledes fuldstændige Uskyldighed.

Den unggarske Domstols Frifindelsesdom, som væsentlig fremmedes ved de udmærkede Forsvarere Karl Eötvös, Friedmann og Funtak, blev af hele den civiliserede Verden modtagen med Jubel, derimod ikke af det ungarske Antisemit-Parti og den af dette ophidsede Hob. Nogle Dage efter Frikjendelsen opstod der Tumulter i Budapest, som snart fandt Efterligning i Komitaterne Oedenburg, Pressburg og Zala. Paa forskjellige Steder bleve Jøderne mishandlede og plyndrede.

Antisemitismen, der endog rørte sig i Frankrig, i Algier og Oran, har paany hos Jøderne fremkaldt Trangen til en Sammenslutning; den er en sygelig Fremtoning af Tiden, som forhaabentlig snart vil forsvinde og give Plads for mere frisindede Anskuelser.

7. Undervisningsvæsen.

De borgerlige Rettigheder, som Jøderne i de forskjellige Lande havde opnaaet, vare for dem en Spore til ikke at staa tilbage for deres kristne Medborgere i Dannelse. Den af Mendelssohn udstrøede Sæd spirede først i Tyskland; man sørgede paa flere Steder for gode Skoler og en bedre Undervisning for Ungdommen. Allerede 1771 blev der i Berlin ved David Friedländer og dennes Svoger Isaak Daniel Itzig lagt Grunden til en jødisk Friskole; denne blev 1825 omdannet til en Menighedsskole og 1852 omorganiseret (*Horwitz*, død 1881, *Steinschneider*). Efter den berlinske Friskoles Mønster opstod i Breslau Wilhelmsskolen, i Dessau, Mendelssohns Fødeby, Franzskolen; ved denne virkede *David Fränkel* (død 1865), Udgiver af Tidsskriftet »Sulamith«, som Direktør, *Moses Philippson* (død 1813), der har oversat og kommenteret «de smaa Profeter«,

Gotthold Salomon, J. Wolf o. A. som Lærere. I Frankfurt a. M. stiftede *J. Geisenheimer* i Forening med flere ligesindede Mænd »Philanthropin«, der endnu bestaaer som jødisk Realskole og mellem sine Direktører og Lærere tæller Mænd som *Michael Hess, Michael Creizenach, S. Stern, H. Bärwald, M. J. Jost, J. Auerbach* o. A.

Betydeligst virkede i denne Retning *Israel Jacobson.*

Han blev født 1768 i Halberstadt og nød en omhyggelig Opdragelse af sin under gode Omstændigheder levende Fader. Ved sit Ægteskab med Datteren af den braunschweigske Kammeragent Herz Samson blev han Eier af en betydelig Formue og efter Svigerfaderens Død Arving til dennes indflydelsesrige Stilling ved Hoffet i Braunschweig. Hvad han savnede af Kundskaber, erstattedes ved et for hans Troesfæller varmt følende Hjerte. Sin store Formue og sin betydelige Indflydelse hos Fyrster og Statsmænd benyttede han overalt til at lette Jødernes trykkende Stillig. Men han vilde ogsaa *opdrage* dem til Borgere og Jøder og fattede derfor den Beslutning at oprette en Dannelses- og Opdragelsesanstalt for ubemidlede jødiske Elever. Saaledes opstod den endnu blomstrende Skole i *Seesen,* til hvilken han testamenterede en Kapital af 100,000 Thaler. Denne Anstalt, der ledes af *Schott, Wohlwill, Ginsberg, Arnheim* og nu ledes af *E. Philippson,* besøges ikke alene af ubemidlede, men ogsaa af formuende jødiske Drenge og af kristne Elever.

En lignende Anstalt som Skolen i Seesen blev af *Isaak Herz Samson,* en Svoger til Jacobson, 1807 kaldt til Live i Wolfenbüttel; af denne ligeledes endnu bestaaende Skole (Ehrenberg, Rosenstock) fremgik der flere betydelige Mænd; vi nævne kun *Zunz* og *Jost.*

I Kassel, Sædet for det westphalske Konsistorium, oprettede Jacobson (død 1828) 1809 en Skole, med hvilken

der snart blev forbundet en Dannelsesanstalt for jødiske Lærere. For Tiden er der *Lærer-Seminarier* i *Berlin* (Zunz, Horwitz, Holzmann), *Hannover* (Frensdorff, Prager og nu Kroner), i *Münster* (Haindorf, nu Steinberg), *Kassel* (Stein), *Køln* (Plato) *Würzburg* (Bamberger), *Budapest* (Deutsch) og *London* (Friedländer).

Paa Grund af den stedse stigende Dannelse hos Folket og de større Fordringer, der i videnskabelig Henseende stilles til Rabbinerne, følte man ogsaa Trang til *Rabbiner-Seminarier*. De stærkt besøgte rabbinske Skoler, som endnu i de første Aartier af dette Aarhundrede blomstrede i *Posen* under den berømte *Akiba Eger* (død 1839), i *Nikolsburg* og *Pressburg* under de rabbinske Autoriteter *Mordechai Benet* (død 1829) og *Moses Sopher* (død 1839), Forfatter af den værdifulde Samling af Responsa »Chatam Sopher«, i *Fürth* under *Wolf Hamburger* (død 1878) og i mange andre Menigheder i Tyskland, saaledes i den nyere Tid i *Altona* under *J. Ettlinger*, i *Würzburg* under *S. B. Bamberger* (død 1878), sygnede hen eller gik helt ind. De unge Mænd, der helligede sig til Rabbinerstanden, maatte uden Veiledning og med store Offre søge at erhverve sig de nødvendige Kundskaber. Det første Hjem for jødisk Videnskab opstod 1829 i »Collegium rabbinicum« i Padua, ved hvilket den flittige Forsker *J. D. Luzzatto* fra Triest (død 1865) og den lærde *Lelio della Torre* (død 1871) virkede; det blev lukket 1870, men i Januar 1877 blev det atter aabnet i Rom. Paa samme Tid blev »Ecole Rabbinique« oprettet i Metz, nu i Paris. I Tyskland forsøgte L. Philippson 1837 at indsamle et Fond til Grundlæggelse af et Fakultet for den jødiske Videnskab, men hans Forsøg strandede af Mangel paa Deltagelse hos de større Menigheder. Da bestemte den 1846 i Breslau afdøde Kommerceraad *Jonas Fränkel* en stor Kapital til Op-

rettelse af et Rabbiner-Seminarium, som blev aabnet 1854, og hvis Ledelse blev overdraget til den lærde *Zacharias Frankel*, tidligere Overrabbiner i Teplitz og Dresden. Dette Seminarium, der efter Frankels Død (1875) blev ledet af *L. Lazarus* (død 1778), og ved hvilket Mænd som Bernays, Grätz, Joël, Rosin, Zuckermann og Freudenthal virkede eller tildels endnu virke, var i atten Aar det eneste i Tyskland, indtil 1872 den i friere Retning virkende »Hochschule für die Wissenschaft des Judenthums« i Berlin (Geiger, Cassel, Frankl) og det af *Israel Hildesheimer* ledede »Rabbinar-Seminar für das orthodoxe Judenthum« (Berlin) bleve kaldte til Live. Mere lig Seminariet i Breslau er den 1877 aabnede »Landes Rabbiner-Schule« i Budapest (Bacher, Bloch, Brill, Kaufmann). For Amerika bestaar der et Rabbiner-Seminarium i Cincinnati. Det af *Ad. Jellinek* i Wien grundlagte »Bet-ha-Midrasch« (Friedmann, Weiss) kunne mange unge Rabbinere takke for deres theologiske Uddannelse.

8. Gudstjenesten.

Haand i Haand med Ungdommens forbedrede Undervisning og den stigende Kultur og Dannelse gik en Reform af Gudstjenesten. Den store Mængde af de efterhaanden optagne synagogale Poesier (Piutim), der vare uforstaaelige for de Fleste, den hyppig upassende Sang, den Larmen og Skraalen, der herskede i de mørke Synagoger, forstyrrede Andagten og holdt de Dannede borte fra Gudstjenesten. Det belærende Ord var næsten allevegne forsvundet fra denne. Kun to Gange om Aaret, paa Sabbaten før Pesachfesten og før Forsoningsdagen, blev der i den jødisk-tyske Dialekt holdt en for Folket uforstaaelig »Derascha«. Man indførte nu først og fremmest tysk Prædiken.

Det første Forsøg paa en ordnet Gudstjeneste med Korsang og Prædiken udgik atter fra *Israel Jacobson*. Først i Kassel og Seesen, senere i Berlin indrettede han en moderne Gudstjeneste, ved hvilken L. Zunz, Kley og Salomon fungerede som Prædikanter, men som paa Regeringens Befaling snart igjen blev ophævet. Naar allerede Indførelsen af Prædikener i Landets Sprog stødte paa Modstand hos de Strengttroende, saa at de anraabte Regeringen om Bistand for at forhindre den i Berlin, Breslau, Königsberg og mange andre Steder, saa kan man let tænke, at Afskaffelsen af enkelte Bønner eller Benyttelse af det tyske Sprog i Bønnen mødte den stærkeste Opposition.

Da derfor Templet i Hamborg (1819) søgte at mægle mellem den historiske Jødedom og Kulturaanden, indførte Orgel og Konfirmation og afskaffede adskillige Bønner, kom det til en forbittret Kamp, der efter et kvart Aarhundrede paany udbrød og blev bragt for Øvrigheden. Til Trods for de Vanskeligheder, der navnlig i mindre Menigheder lagdes i Veien for Indførelse af Prædikenen, vandt dog denne Institution den videste Udbredelse, saa at Prædikenen nu næsten overalt er et væsentligt Element af Gudstjenesten. Men ingen Del af den jødiske Litteratur er da ogsaa saa righoldig som Homiletiken; Prædikenerne af *Salomon* og *Kley*, de to Prædikanter ved Templet i Hamborg, af *Mannheimer*, den fuldendte Prædikant og Skaber af Menigheden i Wien (død 1865), *A. A. Wolff, L. Philippson, Herxheimer, Holdheim, L. Stein, L. Adler* og i den nyere Tid af *Michael Sachs* (død 1864), *Ad. Jellinek*, den betydeligste jødiske Prædikant i vor Tid, af *M. Joël* o. A. have bidraget ikke lidet til Vækkelse af den religiøse Aand og fundet Anerkjendelse ogsaa hos kristne Tilhørere og Læsere.

Prædiken og Korsang vare imidlertid ikke Tidens eneste Krav. Ligesom Tempelforeningen i Hamborg, saaledes stræbte ogsaa andre Menigheder efter at indføre Orgel, tyske Bønner, Forkortelse af Liturgien, treaarig Cyklus, overhovedet Reformer, som førte til Stridigheder i Menighederne og ofte til fleraarige Processer. Den religiøse Bevægelses Strømning, de mange uafgjorte Spørgsmaal, der krævede en Afgjørelse, foranledigede Philippson til Dannelsen af *Rabbinerforsamlingerne*, som i 1841 og de følgende Aar afholdtes i Braunschweig, Frankfurt a. M. og Breslau, derpaa efter 1868 som Synoder i Kassel, Leipzig og Augsburg. De paa disse Forsamlinger fattede Beslutninger bleve kun accepterede og kom til praktisk Udførelse i faa Menigheder. De forskjellige mere eller mindre fra hinanden afvigende Retninger i Jødedommen, hvis Livsprincip er Enhed og Fred, have deres Foreningspunkt i Dyrkelsen af den jødiske Videnskab.

9. Jødedommens Videnskab.

Næsten paa samme Tid optraadte to Mænd for at pleie den jødiske Videnskab: Rapoport og Zunz, der maae betragtes som de egentlige Grundlæggere af Jødedommens nyere Videnskab.

Salomo Jehuda Rapoport, født i Lemberg 1790, var først Rabbiner i Tarnopol og fra 1840 i Prag, hvor han døde 1867. Ved egen Aandskraft og sjelden Udholdenhed havde han hævet sig op paa Høiden af Videnskaben. I Aaret 1829 begyndte han i det hebraiske Tidsskrift »Bikkure ha-Ittim« Offentliggjørelsen af flere Biografier, saaledes af Saadia, Hai Gaon, Nathan fra Rom, Elasar Kalir o. A., Arbejder, der, rige paa skarpsindige Kombinationer, aabnede en ny Æra for Videnskaben. Senere

skrev han endnu kun forskjellige Afhandlinger i Aarbøger og Tidsskrifter. Af hans talmudiske Realencyklopædi »Erech Millin«, som ikke svarede til de nærede Forventninger, udkom kun første Del. Samme Stræben som Rapoport udfoldede *Joseph Perl*, der bekæmpede »Chasidismen« og fremmede Dannelsen blandt de galiziske Jøder, og navnlig *Nachman Krochmal* i Zolkiew (død 1840), sin Tids Asaria de' Rossi, som med philosophisk Dannelse og skarp Kritik forenede rige talmudiske Kundskaber, og hvis Forskninger indeholdes i den efter hans Død af Zunz udgivne »More Nebuchim ha-Seman«.

Det hele rige Omraade for den jødiske Videnskab aabnedes af *Leopold Zunz*, født 1794, død 1886. Han fik sin Uddannelse i Samsonskolen i Wolfenbüttel, var i nogle Aar Prædikant i Berlin, derpaa 1835 i Prag og fra 1840 Direktør for det snart igjen nedlagte Lærerseminarium i Berlin. I Forening med Bendavid, Heinrich Heine, Moser o. A. stiftede han 1824 Foreningen for Kultur og Videnskab i Jødedommen, hvis eneste Frugt er det af ham redigerede Tidsskrift. I 1832 udkom hans klassiske Værk »Die gottesdienstlichen Vorträge der Juden historisch entwickelt«, som indtager den første Plads blandt de nyere Værker af den jødiske Videnskab. Hertil sluttede sig de senere forfattede »Zur Geschichte und Literatur« (1845), »Die synagogale Poësie des Mittelalters« (1855), »Die Ritus« (1859) og »Die Literaturgeschichte der synagogalen Poesie« (1865). Mange af hans mindre Skrifter og Afhandlinger ere af Kuratoriet for »Die Zunz Stiftung«, som blev oprettet i Anledning af hans 70aarige Fødselsdag, udgivne paany som »Gesammelte Schriften«.

Nærmest Zunz staaer *M. Steinschneider* (født 1816), Direktør for den israelitiske Døttreskole i Berlin, den betydeligste Bibliograf i vor Tid. Om hans omfattende Kundskaber i den jødiske Litteratur vidne de af ham

udarbejdede Kataloger over Bodlejana, de hebraiske Haandskrifter, der befinde sig i Bibliothekerne i Leyden, München, Hamborg, og Berlin, og det af ham siden 1858 redigerede Tidsskrift »Hebräische Bibliographie«.

Zunz's Navn bærer ogsaa den tyske Oversættelse af den hellige Skrift, som blev foranstaltet af ham i Forening med *Arnheim*, *J. Fürst* og *M. Sachs*. En ny Oversættelse af den hellige Skrift udgaves af *G. Salomon*, *Herzheimer* og i det med en udførlig Kommentar og med Afbildninger forsynede store Bibelværk af *L. Philippson*. Den findes ogsaa i Pragtbibelen med Dorés Tegninger og i de Bibeludgaver, som den af Philippson stiftede israelitiske Bibelanstalt foranstalter. Overhovedet udfolder Philippson (indtil 1862 Rabbiner i Magdeburg, nu privatiserende i Bonn) ved Siden af sine store praktiske Foretagender ogsaa en mangesidig litterær Virksomhed. Hans Prædikensamlinger, hans Forelæsninger, hans udførlige Religionslære, hans »Saron« og andre Skrifter have faaet stor Udbredelse.

En Meddiscipel af Zunz var *J. M. Jost* (født 1793, død 1860), som levede i 20 Aar i Berlin og fra 1835 som Lærer ved Philantropin i Frankfurt a. M. Han oversatte Mischna paa Tysk og redigerede de kun i nogle Aar udkomne Tidsskrifter »Israelitische Annalen« og »Zion«; han var den Første, der for 60 Aar siden udarbejdede en Jødernes Historie i 9 Bind, hvorefter fulgte hans »Neuere Geschichte der Israeliten« og hans »Geschichte des Judenthums und seiner Sekten«. I den nyere Tid skrev *H. Grätz* (født 1817) en udførlig Jødernes Historie i 11 Bind. Den jødiske Historie fandt senere flittige Bearbejdere i: *L. Herzfeld*, Rabbiner i Braunschweig (død 1884), Forfatter af en »Geschichte des Volkes Israel«, »Handelsgeschichte der Juden des Alterthums« o. a. m., *Jul. Fürst* (død 1873), som skrev en »Geschichte des Karäer-

thums«, et »Bibliotheca Judaica« og redigerede det videnskabelige Tidsskrift »der Orient« fra 1840—1851, *David Cassel* i Berlin, Forfatter af en »Lehrbuch der jüdischen Geschichte und Literatur«, *J. Salvador*, død 1873, Forfatter af »det romerske Herredømmes Historie«, *M. Wiener* (død 1880), hvem Jødernes Historie i Tyskland, og *G. Wolf* i Wien, hvem Jødernes Historie i Østerrig skylder Meget.

Særlig virksom i de forskjellige Grene af den jødiske Litteratur var *Abraham Geiger* (født 1810), Rabbiner i Wiesbaden, Breslau, Frankfurt og Berlin, hvor han døde 1874. Foruden den af ham forfattede »Urschrift und Uebersetzungen der Bibel« og foruden flere Monografier i hans samlede Skrifter findes der i hans »Zeitschrift für jüdische Theologie« (1835—1847) og »Jüdische Zeitschrift für Wissenschaft und Leben« (1862—1874) mange saare værdifulde og tiltalende Arbejder. Sammen med *Holdheim*, den første Prædikant for den berlinske Reformmenighed, *Wechsler* o. A. hørte han til Repræsentanterne for en afgjort religiøs Reform, hvis Bestræbelser *Samson Raph. Hirsch* (født 1808), Rabbiner i Oldenburg, Emden, Nikolsburg og nu i Frankfurt a. M., bekæmpede ivrig i flere Skrifter, saasom i »Neunzehn Briefe«, »Choreb« o. a. samt i det af ham fra 1854 til 1870 udgivne Tidsskrift »Jeschurun«. I den nyeste Tid udkom der af ham en Oversættelse af Pentateuchen og Psalmerne med Kommentar.

Væsentlige Fortjenester af den jødiske Videnskab erhvervede sig endvidere *Zacharias Frankel*, som udgav »Zeitschrift für die religiöse Interessen des Judenthums« og fra 1851 til 1869 det nu af Gratz og Frankel redigerede »Monatsschrift für Geschichte und Wissenschaft des Judenthums«, og hvis Værker »Der gerichtliche Beweis«, »Studien zu der Septuaginta« o. s. v. have megen Værdi;

Leopold Löw, Rabbiner i Gr.-Kamnizsa, Papa, Szegedin (død 1875), som fra 1858 til 1868 udgav Tidsskriftet »Ben Chananja« og er Forfatter af en »Geschichte der Juden in Ungarn«, af »Beiträge zur jüdischen Alterthumskunde« og andre Skrifter; *Michael Sachs*, Prædikant i Prag og Berlin (død 1864), der offentliggjorde »Die religiöse Poesie der Juden in Spanien«, Beiträge zur Sprach- und Alterthumskunde« og en fortræffelig Oversættelse af de paa Helligdagene benyttede Bønner og Poesier; *J. L. Saalschütz*, Professor og Prædikant i Kønigsberg (død 1863), som skrev »Archäologie der Hebräer« og »das Mosaische Recht«; *H. B. Fassel*, Rabbiner i Prossnitz og Gr.-Kamnizsa (død 1884), og *Samuel Mayer*, Rabbiner og Advokat i Hechingen (død 1875), som udarbejdede en udførlig Fremstilling af det mosaisk-talmudiske Retsvæsen; *Ad. Jellinek*, som banede Vejen for en bedre Forstaaelse af Kabbala og ligesom *L. Dukes*, *Filipowski*, *Halberstamm*, *J. Kobak*, Redaktør af Tidsskriftet »Jeschurun«, og *Senior Sachs* udgav mange sjeldne hebraiske Skrifter (Bet-ha-Midrasch, Kuntres); *J. Derenbourg* i Paris og *Ad. Neubauer* i Oxford, som vare Forfattere af flere værdifulde Værker, bl. A. Talmuds Geografi, *J. H. Weiss* i Wien, som skrev et Værk i 4 Bind »Zur Geschichte der jüdischen Tradition«, *E. Carmoly* (død 1875), *L. Landshuth* (død 1886) o. A.

Paa Religionsphilosophiens Omraade udkom der værdifulde Skrifter af *S. Hirsch*, nu i Philadelphia, *M. Joël*, Rabbiner i Breslau, *A. Schmiedl*, Rabbiner i Wien, *J. Gutmann*, Rabbiner i Hildesheim, *Isidor Veil*, Rabbiner i Versailles, o. A. Fortræffelige, litterær-historiske Monografier udgaves af *F. Lebrecht* (død 1876), *S. J. Kämpf*, Professor og Prædikant i Prag, *J. Perles*, Rabbiner i München, *H. Gross*, Rabbiner i Augsburg, *N. Brüll*, Rabbiner i Frankfurt a. M., Udgiver af »Jahrbücher für jüdische

Geschichte und Literatur«, *Iisdor Loeb* i Paris, *A. Berliner* i Berlin, *W. Bacher* i Budapest, *M. Güdemann* i Wien, som har forfattet en »Geschichte des jüdischen Unterrichtswesens«, og flere Andre.

Interessen for den jødiske Videnskab, som udbredte sig til videre Kredse ved det af Philippson, Jellinek, Goldschmidt og Herzfeld ledede »Institut zur Förderung der israelitischen Litteratur«, der bestod i 18 Aar, indtil 1874, og som havde faaet nyt Liv ved den i Paris i den nyere Tid udkommende »Revue des Études juives«, til hvilken de betydeligste franske Lærde yde Bidrag, er i Nutiden mere eller mindre kølnet; men den vil blive vakt paany, thi af Omsorgen for jødisk Lære og Videnskab afhænger Jødedommens Fremtid.

TILLÆG:

Jøderne i det danske Monarki fra Begyndelsen af det 17de Aarhundrede til Nutiden.

Paa en Tid, da Jøderne i de fleste andre Lande endnu bleve udviste, plyndrede og myrdede og saaledes vare hjemsøgte af alle Slags Lidelser, fandt de i det danske Monarki et gjæstfrit Hjem. Kong *Cristian IV*, der havde to jødiske Livlæger, viste sin Fordomsfrihed mod Jøderne ved først at aabne dem et Hjem i Danmark. Han havde allerede i en Skrivelse af 15. November 1622, rettet til den portugisisk jødiske Menighed i Amsterdam, lovet Jøderne fri Gudstjeneste og indrømmet dem andre Privilegier for det Tilfælde, at de vilde bosætte sig i Hertugdømmet Holsten. Da han i Begyndelsen af det 17de Aarhundrede havde anlagt Byen Glückstadt ved Elben i den Forventning, at denne By, der laa nærmere ved Elbflodens Munding end Hamborg, skulde trække en Del af sidstnævnte Bys Handel til sig, søgte han at foranledige Jøderne, der i Aaret 1612 havde faaet Opholdstilladelse i Hamborg, til at bosætte sig der, fordi han kjendte deres Stræbsomhed og Dygtighed i Handels- og Finantsanliggender. Ved et Reskript af 19. Juni 1630 fik Jøderne Adgang til Glückstadt, og ved et senere Reskript af 1. August 1641 indrømmedes der dem Ret til at have en Synagoge, at anlægge en egen Begravelsesplads, at drive Haandværk og Handel, ligesom det tillodes, at deres Synagoge, saavelsom Rabbineren, Forsangeren og Kirkebetjenten »von aller Pflicht und Zulage entfreit sein sollte« o. s. v.

I Altona havde der allerede forinden dannet sig en Menighed med en Rabbiner i Spidsen, og i Glückstadt bosatte sig ogsaa adskillige Familier, hvoraf de fleste

dog atter forlode Byen, da Planen om at gjøre Glückstadt til en stor Handelsby aldeles mislykkedes. Blandt mere bekjendle Jøder, der toge Ophold i Glückstadt, kunne nævnes Rabbineren *Abraham de Fonseca*, død som Rabbiner i Hamborg 1671; Grammatikeren *Mose Gideon Abudiente*; kongelig Taxator *Gabriel Gomez*, der i 1646 eller 1647 agtede at flytte til Hamborg, naar han kunde opnaa en Ansættelse i Kongens Tjeneste ved den Schauenburgske Told, og i saa Fald tilbød derfra hver Uge at oversende og tilskrive det kongelige Hof alle Aviser, saavel almindelige og ordinære, som hemmelige og extraordinære, og hvad han ellers kunde erfare fra fremmede Kongeriger, Republiker og Herskaber*). I Altona fandt alle Jøderne fra Hamborg for en kort Tid et sikkert Tilflugtssted, da i Midten af det 17de Aarhundrede, c. 1649, en Forfølgelse fordrev hele den jødiske Menighed fra denne By.

I det egentlige Kongerige Danmark have Jøderne, — bortset fra enkelte Tilfælde, saaledes en Jøde, der ifølge Pontoppidans Annaler i Aaret 1620 blev døbt i Frue Kirke, — først bosat sig noget senere, vistnok i Aarene mellem 1660 og 1670; omtrent paa den Tid maa der allerede have dannet sig en Menighed i Kjøbenhavn, idet i den hebraiske Litteratur den kjøbenhavnske Menighed findes omtalt i en lærd Brevvexling mellem to jødiske Rabbinere, som fandt Sted i Aaret 1693 i Anledning af et Skibbrud under den svenske Kyst. Ved dette vare nemlig en Del polske Jøder, der vare rejste fra Holland, forsvundne med et Skib, der strandede, og den kjøbenhavnske Menighed havde ved nogle Medlemmer og Kirkebetjenten, som vare rejste over til Sverig, søgt at konstatere de Borteblevnes Død, for at deres Hustruer i

---

*) Stolpe: Dagspressen i Danmark I. p 108.

Polen eventuelt kunde gifte sig igjen*). — Kong *Frederik III* viste sig i Begyndelsen ikke saa velvillig mod Jøderne som hans Forgænger Christian IV, idet han i et Reskript af 6. Februar 1651 forbød dem at tage Ophold her i Landet; men faa Aar efter forandrede han sin Anskuelse i saa Henseende, thi allerede i Aaret 1657 tillod han i et Reskript af 19. Januar alle Jøder, der hørte til den portugisiske Menighed, »at reise om i Landet og drive Handel og Næring«. Denne Indrømmelse var fremkaldt ved Indflydelse af den bekjendte *Diego Teixeira de Matos*, der var Fader til Dronning Christine af Sverigs Fortrolige og Resident Manuele Teixeira; Diego Teixeira hørte til de spanske Maranner eller Ny-Kristne, men vendte i Midten af det 17. Aarhundrede tilbage til Jødedommen og lod sig i en Alder af 70 Aar omskære, hvilket nær havde kostet ham Livet**). Fader og Søn maae begge have indtaget en høi Rang her i Landet, thi i et kongeligt Reskript af 14. Decbr. 1670 tillægges der Diego Teixeira Prædikatet »Os Elskelige«, hvilken Tiltale kun finder Sted ligeoverfor Personer af høi Rang; og hvad Sønnen angaaer, da findes der i Bruns »Bibliotheca danica« henvist til en Piece, som indeholder en Brevvexling mellem Grev Chr. Ditlev Ranzau og Manuele Teixeira, der heri tituleres som »Königlich Dänimarkischer Rath und in dem westphalischen Creise Residenten« og af Greven kaldes »Résident pour S. M. le Roi de Danemarc & Norwegue«. Brevvexlingen dreiede sig om et Tilgodehavende, som Manuele Teixeira havde hos Grev Ranzaus afdøde Fader, men som Greven nægtede at anerkjende, da han paastod, at han havde tiltraadt Arven efter Faderen *cum beneficio legis & inventarii.*

---

*) Meddelt af Hr. Rabbiner D. Simonsen efter Responsasamlingen »Schaagat Arje we Koll Schachal« ed. Salonichi 1746 fol. 35 a.

**) Graetz: Geschichte der Juden, X Del. Note 2.

Christian V kuldkastede imidlertid de Begunstigelser, der under hans Forgænger vare tilstaaede de portugisiske Jøder, og i et Reskript af 16. April 1681 forbyder han »Jøder udi Almindelighed sig udi Vore Riger og Lande at lade finde, med mindre de med Vores egen Allernaadigste Passeport ere forsynede«. I danske Lov af 15. April 1683 slaaer han Jøderne sammen med Tatere og fastsætter i al Korhed: »Ingen Jøde maa sig her i Riget indbegive, eller lade sig finde, uden Kongens særlige Leidebrev under 1000 Rdl. Straf af hvèr Person«, og endvidere: »Hvo som nogen Jøde angiver — — skal have derfor hver Gang et Halvt Hundrede Rdl.«. Men allerede efter et kort Tidsrum tilbagekalder Christian V disse rigorøse Bestemmelser, og atter her gjør Diego Teixeiras Indflydelse sig gjældende; thi i et Reskript af 30 Juli 1684 erklærer Kongen, at »eftersom Os Elskel. Diego Teixeira de Matos*) for sig og samtlige Portugisere af den Hebraiske Religion for Os allerunderdanigst haver ladet andrage, hvorledes dennem mod et af Vores Elskel. Kjære Hr. Fader Sal. og Høilovlig Ihukommelse d. 19. Jan. 1657 bemeldte Nation allernaadigst givne og af Os d. 14. Dec. 1670 allernaadigst confirmerede Privilegium, nogen Hinder af een og anden Vores Betjente skal tilføies, og det formedelst een Vores d. 16. April 1681 allernaadigst udgangne Forordning, som udtrykkeligen forbyder Jøder udi Almindelighed sig udi Vore Riger og Lande at lade finde, med mindre de med Vores eget Allernaadigste Passeport ere forsynede o. s. v., saa have

*) Molesworth »Account of Denmark as it was in the year 1692« omtaler det Laan, Teixeira havde givet Kronen. Han og en anden Laangiver »were forced to take lands or nothings for their debts«, men disse Godser gave dem paa Grund af de paalagte Skatter saa lille Indtægt, »that they would willingly have parted with them (as I was informed) for one fifth part of their principal«.

Vi allernaadigst bevilget og tilladt, saa og hermed bevilliger og tillader, at bemeldte Vores om Jøderne udi Almindelighed allernaadigste udgangne Forordning ei til dennem skal hentydes eller om dennem forstaaes, men foreskrevne dennem af høistbemeldte Vores Elskel. Kjære Hr. Fader og Os selv allernaadigste givne og confirmerede Privilegier at blive udi deres fulde Kraft osv«. Denne Frihed, der saaledes atter var indrømmet Jøderne, gjaldt imidlertid stedse kun de af den «portugisiske Nation«, medens der endnu formentes tyske Jøder »Adgang til Landet«; men desuagtet levede der allerede dengang her i Landet flere tysk-jødiske Familier, der formodentlig vare komne hertil under Foregivende af, at de hørte til den portugisiske Menighed, eller paa anden Maade havde skaffet sig denne Begunstigelse; i et Reskript af 16. December 1684 tilstodes det saaledes Hof-Juveler *Israel David* og dennes Kompagnon *Meyer Goldschmidt*, der utvivlsomt vare tyske Jøder, Ret til at bygge og bo i Kjøbenhavn. Imidlertid svandt efterhaanden Forskjellen mellem portugisiske og tyske Jøder; de Første havde mistet en Del af den rige Kundskabsfylde og høie Dannelse, som de havde medbragt fra deres oprindelige Hjemstavn, Spanien og Portugal, medens samtidig Civilisationen bredte sig mere og mere blandt de tyske Jøder, og for Tiden er Forskjellen mellem de to Religionssamfund paa de fleste Steder ikke mere forhaanden. Her i Landet har der allerede i længere Tid ikke været nogen særlig portugisisk Menighed, og enkelte Familier, der bære et portugislsk Familienavn, nedstamme fra tyske Jøder, der tidligere have levet i Nakskov.

Senere udvidedes Retten for tyske Jøder til at bosætte sig her i Landet, og ved Reskript af 31. Marts 1688 indrømmedes der dem Ret til at spinde og handle med Tobak, dog kun under den Betingelse, at de opførte en

Eiendom paa Kristianshavn. Et Reskript af 2. September 1726 bestemmer, efter Forslag af Kjøbenhavns Magistrat, at det ikke tillades nogen Jøde at nedsætte sig i Kjøbenhavn, »med mindre han selv ejer 1000 Rdlr. eller og enten reverserer sig, inden en ham præfigeret Tid paa visse Steder i Kjøbenhavn, Byen til Zirat, af egne Midler at opsætte nogle visse Fag Huus og Bygning, eller at indrette og fortsætte et Manufaktur af Sarger, Rask, Chalong, Strømper, Flonel og alle Slags uldne Vare«.

De Begunstigelser, der i Slutningen af det 17de Aarhundrede vare blevne Jøderne til Del, vare dog Mange til Forargelse. Af den i 1889 udkomne Del af Dr. O. Nielsens Værk »Kjøbenhavn« erfarer man, »at under 5. Oktober 1692 gjør Politimesteren opmærksom paa, hvilken Uorden det kunde medføre, at de vare blevne fritagne for at bygge selv, især da de, der havde faaet Tilladelse til at bo i en eller anden Kjøbstad, ikke alene næsten alle have begivet sig til Kjøbenhavn, men endog reiste uhindret omkring og gave andre Jøder Leilighed til at indsnige sig og strippe Landene igjennem. Hvis det ikke kunde tilstedes dem at beholde deres Begravelsesplads udenfor Nørreport, kunde der udvises dem en anden paa Amager, da de jo skulde bo paa Kristianshavn, eller ved Pesthuset, og der kunde de bygge en Synagoge. De burde ikke have kristne Tjenestefolk af Kvindekjønnet, og deres Svende og Drenge burde ikke være i deres Huse om Natten. Det skulde forbydes Kristne at huse Jøder, og de burde ikke være ude af deres Huse om Sommeren efter Kl. 9 og om Vinteren efter Kl. 7; om Lørdagen skulde de helst holde sig hjemme. De skulde holde de samme Dage hellige som de Kristne, idet de da ikke maatte arbejde, men det skulde ikke være forment, men snarere pligtigt, dersom nogen af Professorerne fik i Sinde og havde Lyst til at konferere med en og anden om

deres Omvendelse, at de da mødte hos denne. Hvis en Jøde besov nogen Kristen eller lod sig finde i berygtede Huse, skulde han have sin Boeslod forbrudt og anden Gang straffes paa Livet. Ingen Jødes Vidnesbyrd mod en Kristen burde staa til fuld Troende og skulde aldeles Intet gjælde i Æres og Livs Sager uden imellem dem selv indbyrdes.« Regeringen var imidlertid humanere og mere venligsindet mod Jøderne end Politimesteren og bifaldt ikke dennes Forslag. — Hvilke taabelige Anskuelser det menige Folk havde om Jødernes Skikke, bevises ved følgende Meddelelse, der ligeledes findes i Dr. O. Nielsens forhen omtalte Værk. Der fortælles her: »Den ovennævnte Meïr Goldschmidt, der vistnok var en vel anseet Mand, og som havde faaet Lov til at høre under Borgrettens Jurisdiktion, meldte en Dag til Byfogden, at der var kommet en fattig Kvinde ind i hans Hus og havde spurgt, om her ikke boede en rig Jøde, da hun havde et Barn at sælge, thi en gammel Kvinde havde sagt, at Jøderne brugte Blodet af Børn. Hun forklarede, at hun Intet havde at ernære sig og sit Barn med, og da hun paa Gaden havde truffet en gammel Kvinde, til hvem hun beklagede sig, havde denne sagt: »Giv Eder tilfreds og gaa til Jøderne, spørg kun efter den rige Jøde, som boer ved Brolæggerstræde, han kjøber Børn.« Hun troede, at de skare Hul paa Børnene og sugede Blodet af dem. Hun blev dømt til Kagstrygning, men benaadedes med at komme i Børnehuset.«

Ligesom man i Tyskland og andre Lande havde ment at bevæge Jøderne til at lade sig døbe ved at høre kristne Prædikanter, saaledes bestemte ogsaa her en Anordning fra Aaret 1728, at Jøderne hver Tirsdag skulde bivaane Gudstjenesten i Vaisenhuset; men Jøderne mødte ikke, og Anordningen blev snart igjen hævet.

Mod fremmede Jøder, der kom her til Landet, var der truffet strenge Bestemmelser; saaledes paalagdes der Magistraten under 2. September 1726: »At Magistraten fremdeles haver at see, at ingen Jøde uden kongeligt Leidebrev blivet tilladt sig i Kjøbenhavn at indfinde eller opholde, saafremt han ikke vil vente, om han ikke kan betale den i Loven dicterede Mulct, med Bremerholm eller anden haard Straf at vorde anseet.« Denne Bestemmelse skærpes yderligere ved Reskript af 18. November 1771, hvori det hedder: »Hvo, som huser eller hæler nogen reisende Jøde uden at anmelde det, skal foruden den i § 1 anførte Mulct straffes efter Loven som de, der huse eller hæle Fredløse.« Endelig bestemmer et Reskript af 30 December 1793: »De fremmede Jøder og Jødinder, som, uden at kunne bevise eller godtgjøre noget lovligt Ærinde, indfinde sig i Kjøbenhavn, skal straffes første Gang med at betale en Mulct af 50 Rdler., og i Mangel af Formue hensættes 14 Dage paa Vand og Brød, anden Gang med et halvt Aars Arbeide i Forbedringshuset og siden dobbelt.« — Disse haarde Forholdsregler mod fremmede Jøder vare dog maaske tildels trufne i den jødiske Menigheds egen Interesse og muligvis paa dennes Foranledning, da Landet paa den Tid ofte hjemsøgtes af fremmede, saakaldte »Bettel-Jøder«, der gjorde Indsamlinger hos deres Troesfæller, enten til egen Fordel eller for Troesfæller i Udlandet, der vare blevne hjemsøgte af en eller anden Kalamietet. At ogsaa den jødiske Menighed søgte at forhindre selv formuende fremmede Jøder fra at bosætte sig i Kjøbenhavn, erfarer man af Dr. Kayserlings Bog om Moses Mendelssohn, i hvilken omtales en Skrivelse fra den danske Diplomat *August v. Hennings,* en af Mendelssohns største Beundrere og varmeste Venner, til denne sin Ven, i hvilken Skrivelse det hedder: »Deres Svoger Guggen-

heim (Broder til Mendelssohns Hustru) har vel nok skrevet til Dem, hvilken Umage det har kostet ham at finde Beskyttelse her, og denne Vanskelighed hidrører alene fra Jøderne, der af Brødnid stedse søge at forhindre, at en af deres Troesfæller bosætter sig her.« Sammesteds fortælles, at paa samme Tid havde en Jakob Lewin fra Frankfurt a. d. O. at beklage sig over lignende Chikaner. Hertug Leopold af Braunschweig anbefalede ham til sin Tante, den danske Dronning Juliane Marie.

Med Begyndelsen af det 19de Aarhundrede under *Frederik VI* faldt imidlertid de fleste af de Skranker, af hvilke Jøderne her i Landet havde været omgivne, og ved Anordning af 29. Marts 1814 bestemtes det, at »*de af den mosaiske Religions Bekjendere, der ere fødte i vort Rige Danmark, eller have erholdt Tilladelse til at bosætte sig sammesteds, skulle nyde lige Adgang med vore øvrige Undersaatter til at ernære sig paa enhver lovlig Maade*«. Vel havde de saaledes faaet Ret til ethvert lovligt Erhverv, men Adgang til Embeder var dem endnu forment. Ved Stænderinstutionens Indstiftelse fik Jøderne Valgret, men ikke Valgbarhed. Efter Udstedelsen af Grundloven af 5. Juni 1849 ere alle Konfessioner i Danmark stillede lige for Loven; saaledes have da ogsaa Jøderne uindskrænket Religionsfrihed, og der er aabnet dem Adgang til Embeder i Stat og Kommune. Flere Jøder have Sæde i den lovgivende Forsamling, og til Andre har der været betroet vigtige Statsembeder, ligesom de have været benyttede til Afslutning af Overenskomster med fremmede Stater.

Adskillige Jøder have lagt deres Interesse for Dagen for den Stat, hvis Borgere de vare, ved i deres Testamenter ved Legater rigeligt at betænke ikke-jødiske videnskabelige, kunstneriske og velgjørende Institutioner. Saaledes har den i Aaret 1822 afdøde Hofraad *David Amsel Meyer*, en fremragende

Finantsmand, der af Kong Frederik VI ofte blev raadspurgt i finantsielle Anliggender, i sit Testamente udsat, foruden 100,000 Kr. til en jødisk Drengeskole, 100,000 Kroner til en jødisk Pigeskole og 24,000 Kr. til Husleiehjælp for Jøder, endvidere 380,000 Kr. til ikke-jødiske Institutioner. Senere har Justitsraad *S. Eibeschütz* testamenteret 160,000 Kr. i lignende Øiemed, hvilken Sum senere er bleven forøget ved hans Hustrus Død. Ved Stiftelsen af de jødiske Friskoler, der bleve oprettede ved Hjælp af Hofraad Meyers Legater, og af hvilke der er fremgaaet mange dygtige Mænd, der have indtaget fremragende Stillinger i Samfundet, har den i Aaret 1868 afdøde Etatraad *M. L. Nathanson,* der var en af Exekutorerne i Hofraad Meyers Dødsbo, indlagt sig store Fortjenester. Nathanson, der har udgivet flere finantsielle Skrifter, var en af Datidens første Nationaløkonomer her i Landet og var i en længere Aarrække Redaktør af »den Berlingske Tidende«.

Medens Jødernes Forhold her i Landet, i Modsætning til andre Lande, have udviklet sig paa en fredelig Maade, indtil de endelig have opnaaet fuldstændig Ligestilling med Landets øvrige Borgere, forefaldt der dog i Begyndelsen af dette Aarhundrede nogle mindre væsentlige Begivenheder, der, hvis de havde antaget større Dimensioner, let kunde have havt en skadelig Indflydelse paa den rolige Udvikling af Jødernes Forhold. I Aaret 1813 udgav Digteren *Thomas Thaarup* en Oversættelse af et tyskjødefjendtligt Skrift »Moses og Jesus«, som han ledsagede med en Fortale, hvori han vel fralægger sig enhver uædel Bevæggrund og erklærer, at han ikke nærer nogetsomhelst Had til Jøderne, men som iøvrigt staaer aldeles i Samklang med Originalens Indhold. Oversætterens ansete Digternavn gjorde, at hans Bog fremkaldte umaaadeligt Røre og snart kaldte en hel Litteratur af Piecer

og Bladartikler for og imod Jøderne tillive. Blandt Jødernes Forsvarere var der foruden flere anseteKristne en ungStudent, D. Nathandavid, den senere Finantsminister og Nationalbankdirektør *C. N. David,* der her for første Gang betraadte Forfatterbanen. Endvidere udgav *Gottlieb Euchel,* en høit dannet og meget anset Mand, en Piece mod Thaarup; men størst Opsigt vakte det, da *Jens Baggesen,* der dengang var Professor i Kiel, i et Skrift »Om Jøderne« optraadte som varm Forsvarer for Jøderne og Jødedommen. Imidlertid døde denne Bevægelse efterhaanden hen tilsyneladende uden at efterlade noget Spor. — I Aaret 1819 reiste der sig dog atter en fjendtlig Bevægelse mod Jøderne her i Landet, der var en Efterdønning af de Forfølgelser, som Jøderne i Tyskland paa den Tid vare Gjenstand for, muligvis ogsaa et Efterspil til den litterære Jødefeide fra Aaret 1813. Denne fjendtlige Bevægelse indskrænkede sig imidlertid til nogle Gadeoptøier, hvorved Ruderne hos enkelte jødiske Handlende bleve knuste, men hvorved ingensomhelst Person led nogen videre Overlast, og som snart bleve undertrykte ved Autoriteternes og den bedre Del af Befolkningens energiske Indskriden. Ophavsmændene ttl Optøierne bleve straffede efter Lovens hele Strenghed.

Hvad Gudstjenesten hos Jøderne i Kjøbenhavn angaaer, var Prædiken ved Reskript af 16. Januar 1684 udtrykkelig forbudt, medens Konfirmationen indførtes ved Anordningen af 29. Marts 1814. Efterat den store Synagoge var bleven ødelagt under Branden i Marts 1795, afholdtes Gudstjenesten i forskjellige smaa Lokaler. Philosophen Mendelssohns Virken, saaledes som den er skildret i nærværende Bog, gjorde ogsaa sin Indflydelse gjældende her i Landet, tildels under Paavirkning af flere Mænd, der vare Slægtninge eller Disciple af Mendelssohn,

og som boede her eller havde faaet deres Dannelse i Kjøbenhavn, saasom *Moses Fürst*, *Isaak* og *Gottlieb Euchel* o. A. Vistnok havde ogsaa *Hartwig Wessely*, en af Mendelssohns mest fremragende Medarbeidere, der var født og opdraget i Kjøbenhavn, og hvis Bedstefader i sin Tid havde etableret en Geværfabrik i Holsten og havde Titel af Kommerceraad og kongelig Agent, støttet disse Mænd i deres Foretagende. I Aaret 1817 traadte saaledes flere Medlemmer af Menigheden sammen for at tilveiebringe en mere tidssvarende Gudstjeneste, og de formaaede den daværende Kateket *Mannheimer* til at prædike i et til dette Øiemed leiet Lokale. Men i deres Iver for Reformer gik disse Medlemmer vistnok for vidt, idet de afskaffede de hebraiske Bønner, der havde Aartusinders Hævd hos alle Jøder i den hele Verden, og lode udelukkende danske Bønner træde istedetfor disse, og tillige indførte andre vidtgaaende Forandringer. Disse Reformer vakte stor Modstand hos den overveiende Del af Menigheden, og Iveren kjølnedes ogsaa snart hos den nye Menighed, tildels vel som Følge af den Modstand, den fandt hos sine Troesfæller, saa at efter 6 Aars Forløb disse Gudstjenester aldeles ophørte. Mannheimer forlod Kjøbenhavn for at efterkomme en Kaldelse til Berlin, hvor han imidlertid kun forblev i to Aar, hvorefter han fik Ansættelse som Religionslærer, senere som Prædikant ved Menigheden i Wien, hvor han snart erhvervede sig et Navn som en af Datidens mest begavede Prædikanter. — Den kjøbenhavnske Menigheds Rabbiner var paa den Tid *R. Abraham Gedalja*, der ved sin Død (1828) havde beklædt denne Stilling i 36 Aar og var almindelig agtet formedelst sin brave, retskafne Karakter og sine store talmudiske Kundskaber, men iøvrigt ikke var i Besiddelse af nogensomhelst anden Lærdom. Ved

hans Død maatte Menigheden søge at finde en Mand, der med talmudiske Kundskaber forenede videnskabelig Dannelse og tillige paa en værdig Maade kunde udfylde Pladsen som Prædikant. Menigheden henvendte sig da til Dr. *A. A. Wolff*, dengang Overrabbiner i Øvre-Hessen, om hvem man vidste, at han kunde fyldestgjøre de Fordringer, der stilledes til ham som Rabbiner. Dr. Wolff modtog Kaldelsen, og under 28. Oktober 1828 blev han af Kongen beskikket til Embedet som øverste Præst i Danmark, hvilket Embede han endnu beklæder. Snart efter Tiltrædelsen af sit Embede beskjæftigede han sig ivrig med, ved frivillige Bidrag af Menighedens Medlemmer, at skaffe de nødvendige Midler tilveie til Opbyggelsen af et til Menighedens Tarv svarende Gudshus, hvor der kunde indføres en ordnet Gudstjeneste, hvilket ogsaa snart lykkedes ham, og den efter Prof. Hetsch's Tegning opførte Synagoge indviedes høitidelig d. 12. April 1833. Foruden at have virket som meget begavet Prædikant har Dr. Wolff bl. A. i et Skrift »Talmudfjender« med megen Dygtighed og Skarphed gjendrevet nogle kristne Præsters Angreb paa Jødedommen; han har endvidere udarbeidet en dansk Oversættelse af Pentateuchen og af de til Gudstjenesten paa Sabbaten og Helligdagene benyttede Stykker af Profeterne (Haftorat), der paa det Nærmeste er fuldendt.

I de danske Provinser har der allerede paa et tidligt Tidspunkt levet Jøder; navnlig har dette været Tilfældet i Fredericia og Nakskov, hvor der i sin Tid har været ret anselige Menigheder. Efter Nogles Mening har der i Nakskov endog været en Menighed, forinden der fandtes en saadan i Kjøbenhavn, hvilket imidlertid ikke er bevist. I Fredericia havde Jøderne allerede i Aaret 1682 faaet Tilladelse til at oprette en Synagoge for de mange

Famlier, som dengang levede der, og som vistnok for en stor Del havde taget Ophold i denne By som Følge af de Privilegier, der vare indrømmede dem. For Tiden er der kun faa og tilmed kun smaa Menigheder i Randers, Horsens Fredericia og Faaborg.

I. Rækkefølger.

A. Ptolemæerne.

1 Ptolemæus I Lagi, Soter.
2 — II Philadelphus.
3 — III Evergetes.
4 — IV Philopator.
5 — V Epiphanes.
6 — VI Philometor.
7 — VII Physkon.
8 — VIII Lathurus.
9 — IX Anletes.
10 Kleopatra.

B. Seleucciderne.

1 Seleukus I Nikator.
2 Antiochus I, Soter.
3 — II Theos.
4 Seleukus II Kallinicus.
5 — III Keraunus.
6 Antiochus III den Store.
7 Seleukus IV Philopator.
8 Antiochus IV Epiphanes.
9 — V Eupator.
10 Demetrius I Soter.
11 Alexander Balas.
12 Demetrius II Nikator.
13 { Tryphon.
Antiochus VI, Sidetes. }
14 Alexander Zebnia.
15 Seleukus V.
16 Antiochus VII Grypus.
17 Seleukus VI og hans Brødre.

C. Makkabæerne.

1 Mattathias.
2 Juda Makkabi.
3 Jonathan.
4 Simon.
5 Johan Hyrkan.
6 Aristobul I.
7 Alexander Jannai.
8 Alexandra.
9 Aristobul II.
10 Hyrkan II.
11 Antigonos.

D. Herodianerne.

1 Herodes.
2 Archelaus.
3 Herodes Antipas
4 Philippus.
5 Herodes Agrippa I.
6 Herodes Agrippa II.
7 Herodes, Broder til Agrippa II.

E. Patriarkerne.

1 Hillel den Ældre eller Babylonieren.

2	Simon I.	8	Gamliel III.
3	Gamliel I, den Ældre.	9	Juda II, Hanasi.
4	Simon II.	10	Gamliel IV.
5	Gamliel II fra Jabne.	11	Juda III.
6	Simon III ben Gamliel	12	Hillel II.
7	R. Juda I, den Hellige.	13	Gamliel V.

II. Tidstavle.

Før den sædvanlige Tidsregning

Aar.

332 Jøderne under macedonisk Herredømme.

320 Pt. Lagi erobrer Palæstina. Plyndring af Jerusalem. Jøderne komme til Ægypten.

283—246 Pt. Philadelphus. Græsk Bibeloversættelse.

246—221 Pt. Evergetes. Onias II.

221—204 Pt. Philipator, Fjende af Jøderne.

203 Jøderne under Seleucidernes Herredømme.

180 Onias III. Simon forraader Tempelskatten.

173 Jason, Broder til Onias III, tilkjøber sig Værdigheden som Ypperstepræst.

169 Antiochus Epiphanes drager mod Jerusalem, 40,000 Jøder falde under Blodbadet.

167 Mattathias, Hasmonæeren.

166 Juda Makkabi. Sejr over Syrerne.

164 Tempelindvielsesfest (Chanukka).

163 Antiochus Epiphanes døer.

161 Juda Makkabi døer. Bygning af Oniastemplet.

144 Jonathan døer. Simons Regeringstiltrædelse.

141 Simon erobrer Akra. Judæa uafhængigt.

140 Simon arvelig Fyrste og Ypperstepræst.

135 Simon døer. Johan Hyrkan tiltræder Regeringen.

107 Hyrkan døer. Aristobul I tiltræder Regeringen.

106 Alexander Jannai Konge.

79 Alexander Jannai døer. Salome Alexandra Dronning.

70 Salome døer. Broderkrig mellem Hyrkan og Aristobul.

63 Jerusalems Erobring ved Pompejus.

40 Antigonos Konge og Ypperstepræst. Herodes.

37 Jerusalems Erobring. Antigonos's Henrettelse. Hillel.

3 Herodes døer.

Efter den sædvanlige Tidsregning.

Aar.
33 Jesus fra Nazareth dømmes til Døden af Romerne.
37 Agrippa I bliver Konge. Flavius Josephus fødes.
40 Philosophen Philo som Gesandt hos Caligula.
44 Agrippa døer. Judæa romersk Provins. Landshøvdinge.
49 Cumanus Landshøvding. Opstand i Jerusalem.
66 Opstandens Udbrud i Jerusalem mod Romerne.
67 Jotapatas Fald. Josephus gaaer over til Romerne. Galilæa erobres.
69 Vespasian Kejser. Titus faaer Overbefalingen.
70 Jerusalem erobret og Templet ødelagt Jochanan ben Sakkai
73 Oniastemplets Undergang.
80 Gamliel II.
117 Jødernes Oprør paa Cypern og i Ægypten. Marcius Turbo. Lucius Quietus. Synagogens Ødelæggelse i Alexandria.
133 Udbrud af Krigen under Bar Kochba.
135 Bethars Fald. Akibas Martyrdød. De ti Martyrer.
140 Simon b. Gamliel. R. Meïr.
190 Mischna samles.
199 Juda Hanasi døer.
219 Juda Areka stifter en Læreanstalt i Sura.
247 Abba Areka døer.
257 Samuel døer.
279 Huna døer.
299 Rabbah b. Nachmani: Overhoved for Skolen i Pumbedita.
322 Rabbah b. Nachmani døer.
352 Raba døer. Forfølgelse og Religionstvang i Palæstina.
361—362. Julian vil atter opbygge Templet i Jerusalem.
415 Gamliel. Patriarkatets Ophør.
427 R. Aschi døer.
456 Forfølgelse i Babylonien ved Jezdigerd.
490 Joseph Rabban stifter en jødisk Stat.
520 Exilarch Mar-Sutra døer.
530 Den jødisk-arabiske Konge Jussuf eller Dhu Novas døer.
536 Jøderne forsvare Neapel mod Belisar.
562—564 Chilperich tvinger Jøderne til Daaben.
590 Reccared udsteder strenge Love mod Jøderne i Spanien.
612 Sisebut tvinger Jøderne i Spanien til Daaben.
642 Bastanai Exilarch.
693 Erwig forjager Jøderne fra Spanien.
720 Den falske Messias Serene i Syrien.

Aar.

730 Chazurenernes Omvendelse til Jødedommen.
760 Anan stifter Karæernes Sekt.
802 Machir i Narbonne.
850 Elasar Kalir.
881—889 Nachischon Gaon.
900 Eldad Ha-Dani.
941 Saadias døer.
960 Dunasch b. Tamin døer.
950—970 Chasdai Ibn Schaprut, Statsmand i Spanien. Menachem ben Saruk og Dunasch ben Labrat.
970 Sabbatai Donnolo døer.
1000 Scherira Gaon.
1014 Chanoch døer.
1027 Samuel Ha-Nagid, Statsmand og Rabbiner i Granada.
1038 Haï Gaon døer.
1040 Gaonatets Ende. Bachia Ibn Bakoda. Girschom døer. Raschi fødes.
1055 Samuel Ha-Nagid døer.
1066 Joseph b. Samuel Ha-Nagid og Jøderne i Granada dræbes.
1070 Gabirol døer.
1085 Jehuda Halewi fødes.
1089 Isaak Ibn Giat døer.
1092 Abraham Ibn Esra fødes.
1096 Jødeforfølgelser under det første Korstog.
1103 Isaak Alfasi døer.
1105 Raschi døer.
1124 Jødernes Fordrivelse fra Polen.
1135 Moses ben Maimon fødes.
1139 Moses Ibn Esra døer.
1141 Joseph Ibn Migasch døer.
1143 Jehuda Halewi døer.
1146 Jødeforfølgelser under det andet Korstog.
1161 Abraham Ibn David.
1167 Abraham Ibn Esra døer.
1168 Maimonides tilendebringer Mischna-Kommentaren.
1171 Forfølgelse af Jøderne i Blois. Maimuni Livlæge. Rabbenu Tam døer.
1172 Jødernes Forfølgelse i Jemen.
1173 Benjamin af Tudela døer.
1180 Maimunis Mischne-Thora. Petachia.
1181 Jødernes Fordrivelse fra Frankrig. Jødernes Forfølgelse i Wien.
1189 Jødernes Forfølgelse i London. Jakob Tam døer.

Aar.

1190 Jødernes Forfølgelse i York. Maimunis More Nebuchim. Hillel fra Verona.
1195 Moses ben Nachman fødes.
1198 Jøderne vende tilbage til Frankrig.
1200 Süsskind fra Trimberg, jødisk Minnesanger.
1204 Maimuni døer.
1209 Jødernes Lidelser i Frankrig.
1215 Innocents III indfører Jødemærke.
1216 Jehuda den Fromme døer i Regensburg.
1223 Rabbinersynode i Mainz.
1232 Strid om Maimunis Skrifter.
1235 Jakob Anatoli. Salomo ben Aderet fødes.
1236 Jødernes Forfølgelse i Fulda og Hagenau.
1240 Nikolaus Donin. Offentlige Religionsdisputatser. Jechiel fra Paris.
1242 Talmud brændes i Paris.
1244 Innocents IV forsvarer Jøderne mod Blodskyld. Meïr Halewi Abulafia døer.
1251 Bela IV af Ungarn giver Jøderne en Grundlov.
1263 Religionsdisputats i Barcelona mellem Moses ben Nachman og Fr. Pablo. Jona Gerondi døer.
1264 Boleslaw giver Jøderne Privilegier.
1270 Nachmani døer.
1272 Immanuel fra Rom fødes.
1283 Forfølgelse af Jøderne i München. Abraham Abulafia.
1286 Meïr fra Rothenburg
1290 Jøderne forvises fra England.
1293 Meïr fra Rothenburg døer.
1298 Jødernes Forfølgelse af Rindfleisch. Mordechai ben Hillel Martyr.
1305 Banbulle mod Studiet af Philosophi. Mose de Leon døer.
1306 Philip den Smukke banlyser Jøderne fra Frankrig.
1310 Ben Aderet døer. Isaak ben Schescheit fødes.
1315 Ludvig IX kalder Jøderne tilbage til Frankrig.
1320 Jødernes Forfølgelse i Frankrig og Spanien ved Hyrderne.
1321 Jødernes Forfølgelse i Frankrig for de Spedalskes Skyld. Kalonymos ben Kalonymos.
1327 Ascher ben Jechiel døer.
1328 Jødernes Forfølgelse i Navarra.
1337 Forfølgelse af Jøder i Tyskland.
1344 Levi b. Gerson døer.

Aar.

1348—49 Almindelig Forfølgelse i Europa som Følge af den sorte Død.
1360 Statsmanden Samuel Halewi Abulafia døer paa Pinebænken. Ludvig den Store fordriver Jøderne fra Ungarn.
1365 Jøderne kaldes tilbage til Ungarn.
1371 Strenge Love mod Jøderne i Castilien.
1375 Religionsdisputats i Spanien. Tordesillas.
1379 Statsmanden Joseph Pichons Henrettelse. Had mod Jøderne Castilien.
1380 Jødernes Mord i Paris.
1391 Blodbad blandt Jøderne i hele Spanien.
1395 Jødernes Fordrivelse fra Frankrig.
1406 Isaak ben Scheschet døer.
1410 Chasdai Creskos.
1412 Blodbad blandt Jøderne i Spanien. Vicente Ferrer. Tvangsdaab.
1413 Religionsdisputats i Tortosa. Vidal Benveniste. Hioromino de S. Fé.
1421 Jødernes Forfølgelse i Østerrig. Joseph Albo.
1424 Jødernes Fordrivelse fra Zürich og Freiburg.
1426 Jødernes Fordrivelse fra Køln
1432 Jødernes Fordrivelse fra Sachsen. Abraham Benveniste. Synode i Villadolid.
1435 Jødernes Fordrivelse fra Speier.
1437 Isaak Abravanel fødes.
1438 Jødernes Fordrivelse fra Mainz.
1439 Jødernes Fordrivelse fra Augsburg.
1444 Simon ben Zemach Duran fødes.
1450 Jødernes Fordrivelse fra Baiern.
1454 Jødernes Forfølgelse i Tyskland, Mähren og Polen ved Capistrano.
1458 Jødernes Fordrivelse fra Erfurt.
1463 Isaak Campanton døer.
1470 Jødernes Fordrivelse fra Erkestiftet Mainz.
1472 Marannernes Forfølgelse i Spanien. Elia Levita fødes.
1475 Jødernes Fordrivelse fra Bamberg.
1480 Jødernes Fordrivelse fra Glogau. Joseph Kolon døer.
1481 Inkvisitionens Begyndelse i Spanien.
1488 Joseph Karo fødes.
1489 Jødernes Fordrivelse fra Würzburg.
1490 Jødernes Fordrivelse fra Genf.
1492 Jødernes Fordrivelse fra Spanien, Sicilien og Mecklenburg.

Aar.

1493 De fra Spanien til Portugal indvandrede Jøders Lidelser. Jødernes Fordrivelse fra Magdeburg. Isaak Aboab døer.

1494 Jødernes Forfølgelse i Tyrnau. Plyndring hos Jøderne i Neapel.

1496 Jødernes Fordrivelse fra Steiermark, Kärnthen og Krain.

1497 Jødernes Fordrivelse fra Portugal.

1498 Jødernes Fordrivelse fra Navarra, Provence og Nürnberg. Elsa del Medigo døer.

1499 Jødernes Fordrivelse fra Ulm.

1502 Ascher Lämmlein.

1503 Pfefferkorn forkættrer de jødiske Skrifter.

1505 Abraham Zacuto.

1506 Blodbad blandt Marannerne i Lissabon.

1508 Juda Menz døer.

1509 Jødernes Forfølgelse i Bøsing. Isaak Abravanel døer.

1510 Jødernes Lidelser i Berlin. Obadja de Bertinoro døer. Kurfyrste Joachim I af Brandenburg lader Jøder brænde.

1513 Abraham de Balmes døer.

1515 Asaria de' Rossi fødes.

1517 Jøderne forjages fra Bøhmen.

1519 Jødernes Fordrivelse fra Regensburg.

1525 Jødernes Lidelser under den tyske Bondekrig.

1532 Molcho lider Martyrdøden.

1553 Jødernes Fordrivelse fra de braunschweigske Lande. Talmud brændes offentlig i Rom.

1554 Jødernes Fordrivelse fra Nedre-Østerrig.

1555 Jødernes Fordrivelse fra Pfalz.

1559 12000 hebraiske Bøger brændes offentlig i Cremona. Joseph Karo døer.

1560 D. Joseph Nasi, Hertug af Naxos.

1569 Jødernes Fordrivelse fra Kirkestaten.

1573 Jødernes Fordrivelse fra de brandenburgske Lande. Lippold døer.

1575 Jødernes Fordrivelse fra Wien. Joseph Karo døer.

1578 Asaria de' Rossi døer.

1579 D. Joseph Nasi døer.

1590 Jødernes Indvandring til Amsterdam.

1594 Jødernes Fordrivelse fra Østerrig.

1600 Jødernes Fordrivelse fra Wien.

1604 Menasse ben Israel fødes.

1614 Jøderne forjages fra Frankfurt a. M

1615 Jøderne forjages fra Worms.

1632 Spinoza fødes.

Aar.

1648 Jødernes Lidelser i Posen. Sabbattai Zewi Messias. Keiser Ferdinand III giver Jøderne i Prag Privilegier. Leon Modena døer.
1657 Menasse ben Israel døer. Jøder i London.
1670 Jødernes Fordrivelse fra Wien.
1676 Sabbatai Zewi døer.
1677 Spinoza døer.
1686 Blodbad blandt Jøderne i Ofen.
1725 H Wessely fødes.
1729 Moses Mendelssohn fødes.
1744 Jødernes Fordrivelse fra Prag.
1750 Jødereglement i Preussen.
1768 Israel Jacobson fødes.
1782 Kopskatten i Østerrig afskaffes.
1783 Moses Mendelssohns Pentateuch-Oversættelse.
1784 Moses Montefiore fødes.
1786 Moses Mendelssohn døer.
1787 Kopskatten afskaffes i Preussen.
1790 Rapoport fødes
1791 Jøderne i Frankrig anerkjendes som ligestillede Borgere.
1791 Zunz fødes
1796 Jødernes Emancipation i Holland. Crémieux fødes.
1801—4 Kopskatten i Tyskland ophæves.
1805 H Wessely døer.
1806 Forsamling af jødiske Notabler i Paris. Riesser fødes.
1808 Jøderne i Westphalen og Baden Borgere.
1812 Jøderne i Preussen Statsborgere.
1819 Ophidselser mod Jøderne i Tyskland.
1821 Inkvisitionen ophæves i Portugal.
1828 Jacobson døer.
1829 Mordechai Benet døer.
1839 Akiba Eger og Moses Sofer døe.
1840 Beskyldning for Mord af Kristne i Damaskus.
1847 Jødelov i Preussen.
1854 Rabbiner-Seminarium i Breslau.
1860 Alliance Israélite Universelle.
1869 Jødernes Ligestilling i Østerrig, Ungarn og Italien. Rapoport døer.
1878 Alle Konfessioners Ligestilling anerkjendes ved Berliner-Traktaten.
1879 Den antisemistiske Liga i Berlin.
1881 Jødernes Forfølgelse i Riga.

Tidstavle til Tillæget.

Aar.

1622 Christian IV opfordrer Jøder til at bosætte sig i Holsten.
1651 Frederik III forbyder Jøder at tage Ophold i Danmark.
1657 Frederik III tillader portugisiske Jøder at reise i Danmark
1660—70 Der danner sig en Menighed i Kjøbenhavn.
1681 Christian V forbyder Jøder at tage Ophold i Danmark.
1684 Christian V tilbagekalder dette Forbud.
1728 Udstedes en Anordning om, at Jøder skulle ugentlig høre kristne Prædikener.
1813 Digteren Thomas Thaarups Angreb paa Jøderne.
1814 Jøderne stilles lige med andre Borgere undtagen ved Besættelse af offentlige Embeder.
1817 Nogle Medlemmer indføre en reformeret Gudstjeneste.
1819 Gadeoptøjer mod Jøderne.
1822 Hofraad David Amsel Meyer døer.
1823 Ophører den reformerede Gudstjeneste.
1828 Dr. A. A. Wolff beskikkes af Kongen til øverste Præst i Danmark.
1833 Den store Synagoge indvies.
1849 Grundloven tilstaaer Jøderne fuldstændig Religionsfrihed og Ligestillelse.
1868 Etatsraad M. L. Nathanson døer.

III. Navne-Fortegnelse.

B.

C.

D.

E.

F.

G.

H.

K.

L.

M.

N.

R.

S.

T.

U.

V.

W.

Z.

Rettelser.

Side 49, 15. L. f. o. staaer: Aelius Trajan, læs: Aelius Hadrian.

» 107, 10. L. f. o. staaer: Om Sygdomme, læs: Om dens Sygdomme.

